

Een eeuw

KLEI
WEG
KWAAR
TIER

Henk
Koetsveld

Een eeuw
KLEIWEG
KWARTIER

Een eeuw **KLEIWEG** KWARTIER

Henk Koetsveld

'Het enige wat niet
is veranderd, zijn de
mensen. Die blijven
altijd hetzelfde.'

Zegt de dan honderd jarige vrouw Jopie van Schaik. Hoe zit dat met het Kleiwegkwartier? Op welke manier is de gebouwde omgeving veranderd in die honderd jaar? Op welke manier bepaalt deze omgeving het welbevinden van haar inwoners? Wie zijn die mensen, die het Kleiwegkwartier hebben bevolkt en nu bevolken?

Centraal thema per decennium

Jaren 1910	<i>Pessimisme & Oorlog</i>	Eerste Wereldoorlog, zedelijkheidswetgeving als tegenhanger van Franse liberalisatie, algemeen kiesrecht voor man en vrouw. Tweede industriële revolutie: elektriciteit.
Jaren 1920	<i>Optimisme & Idealisme</i>	Ruilverkaveling, start Zuiderzee werken, er worden kwalitatief goede huizen gebouwd voor 'gewone mensen', tuindorpen ontstaan aan de stadsranden, openbaar onderwijs en bijzonder onderwijs worden gelijk gesteld.
Jaren 1930	<i>Depressie</i>	In Nederland wordt vastgehouden aan de 'Gouden standaard' met hoge werkloosheid als gevolg. Er is veel armoede en sociale ongelijkheid. Opkomst van het fascisme-antisemitisme-nationaal socialisme.
Jaren 1940	<i>Oorlog & Bevrijding</i>	Tweede Wereldoorlog, rechtspraak en vergelding, vrijheid en bescherming daarvan, rechten van de mens. Overdracht van de soevereiniteit aan Indonesië.
Jaren 1950	<i>Zelfbeheersing</i>	Hard werken en zuinig leven ten behoeve van de wederopbouw van het land. Daardoor ontstond een saamhorigheidsgevoel en solidariteit. Er was een strak geleide loonpolitiek. Sociale wetgeving: AOW in 1957 met verzorging door 'vadertje staat'. Begin van de technische revolutie.
Jaren 1960	<i>Zelfbevrijding</i>	Ook deze periode wordt nog hard gewerkt aan de wederopbouw. De woningnood is nog steeds groot. In 1963 wordt de algemene bijstandswet van kracht. Financiële ondersteuning wordt een recht. De zuilen via geloof en sociale klasse beginnen af te brokkelen. De vorming van een jeugdcultuur komt op. De banden worden losser en mensen treden buiten hun eigen zuil. Er wordt gas gevonden. De technische revolutie zet door met als toppunt de mens die op de maan landt.
Jaren 1970	<i>Zelfontplooiing</i>	De wederopbouw wordt afgesloten. Er ontstaat een meer pluri-forme samenleving. Men krijgt een afkeer van de zuilen en antiautoritair zijn raakt in zwang. De overheid biedt inspraak. 25 november 1975 wordt Suriname een onafhankelijke republiek.

Jaren 1980	<i>Zelfredzaamheid</i>	Begin jaren tachtig ontstaat er een economische crisis. Het neo-liberalisme komt op. Margaret Thatcher en Ronald Reagan zijn hiervan belangrijke representanten: 'there's no such thing as society. There are individual men and women and there is family. There is no such thing as public money; there is only taxpayers' money.
Jaren 1990	<i>Zelfwerkzaamheid</i>	Het einde van de koude oorlog. Samenlevingscontract wordt mogelijk. Meer oog voor problemen van minderheden. Computers, mobiele telefoons en digitale spelletjes komen op de markt. De individualisering in de samenleving zet door. De overheid privatiseert veel diensten en bedrijven. Wil komen tot interactieve beleidsvorming en een coproductie aangaan met de burger.
Jaren 2000	<i>Zelfstandigheid</i> Nieuw millennium	De digitale revolutie zet door. Computers worden sneller en meer gemeengoed. Naast de fysieke wereld ontstaat ook een virtuele wereld. De samenleving wordt steeds complexer. Systemen worden ontoegankelijker. De globalisering zet door. Er wordt gesproken over privatiseringsverdriet. Er ontstaat een nieuwe tweedeling in de samenleving naast 'autochtoon en allochtoon': 'hoog en laag opgeleid'. De eerste aanzetten tot een duurzame wereld zijn waarneembaar.
Jaren 2010	<i>Samenhang</i>	De fysieke en de virtuele werelden lopen in elkaar over. De overheid bouwt in snel tempo structuren af en trekt zich terug. De overheid verwacht actief burgerschap. Er wordt meer participatie en eigen verantwoordelijkheid verwacht. 1 januari 2015 is de Participatiewet van kracht. De 'duistere kant' van de vrije markt in een globale, open en vrije wereld komt in het volle licht; de bankencrisis/financiële crisis snijdt diep in de samenleving en de portemonnee van de burger. De samenhang tussen deze vrije markt, de klimaatverandering en veranderende machtsverhoudingen wordt steeds meer gezien en vraagt om meer te kijken naar het geheel en niet alleen naar de afzonderlijke delen. Tegelijkertijd versterken afzonderlijke delen hun identiteit en zetten samenwerkingsverbanden op scherp. De roep om moreel leiderschap wordt groter voor zowel de virtuele als de fysieke wereld.
Jaren 2020	<i>Verbondenheid</i>	Het is de verwachting dat er meer aandacht komt voor nieuwe verhoudingen en netwerken: politiek, arbeid, wetenschap en innovatie. Er zal meer geïnvesteerd worden in de fysieke wereld: duurzame energie, schonere auto's en energieneutraal leven.

Inhoud

9 **Voorwoord**

11 **Inleiding**

15 **De gebouwde omgeving**

- 15 Twee dorpen
- 33 De vorming van het Kleiwegkwartier
- 49 Stedenbouw, architectuur en bouw
- 72 De Tweede Wereldoorlog en de naoorlogse ontwikkeling

89 **De bevolking**

- 95 De lokale sociaal economische situatie
- 114 Religie in het Kleiwegkwartier
- 119 Het sociaal culturele leven
- 136 Gezondheid en welzijn
- 146 Leven & Dood tijdens de Tweede Wereldoorlog

161	Bestuur, macht en invloed
163	Gemeente Hillegersberg
168	Gemeente Schiebroek
172	Gemeente Rotterdam
197	Polderbesturen en Hoogheemraadschap
205	Bewonersorganisatie Kleiwegkwartier (BOK)

216	Epiloog
------------	----------------

223	Bronnen
------------	----------------

228	Interviews en bijdragen
------------	--------------------------------

229	Verantwoording beeldmateriaal
------------	--------------------------------------

•HILLEGERSBERG•

*En het lieve meisje stichtte hier
de Berg van Hillegond*

Voorwoord

Het Kleiwegkwartier is een heel bijzondere plek in Nederland. Het maakt onderdeel uit van een grote internationale stad, maar heeft ook iets dorpsachtig. De bevolking is niet erg gemêleerd, maar homogeen is de bevolking ook niet. Je vraagt je al snel af, hoe is het Kleiwegkwartier ontstaan, wat is haar verleden. De statige huizen wijzen op een rijk verleden en welke invloed heeft de Tweede Wereldoorlog en de annexatie van Rotterdam op het gebied gehad. Wat is er gebeurd bij de wederopbouw? Heeft de wijk ook last gehad van de recessie in de jaren tachtig? Was het een hechte gemeenschap en welke rol speelde religie?

Elke rimpel uit het verleden heeft bijgedragen aan het Kleiwegkwartier hoe zij nu is. En zij is nog niet af. De drang om zich verder te ontwikkelen en mee te gaan met haar tijd zal het Kleiwegkwartier ook in de toekomst doen stijgen naar grote hoogtes.

Het mooie is dat er een duidelijke symbiose is tussen de ligging, de gebouwen, de natuur en de bewoners. Het samenspel en het krachtenveld tussen hen vormt het Kleiwegkwartier.

Dat maakt dat het een unieke plek is in de wereld.

Dit boek geeft inzicht in de ontwikkeling van het Kleiwegkwartier van de afgelopen honderd jaar. Ik ben Henk Koetsveld zeer erkentelijk dat hij de handschoen wilde oppakken om dit boek te schrijven en wat een voortreffelijk boek is het geworden.

Daarnaast wil ik de Bewoners Organisatie Kleiwegkwartier (BOK) bedanken voor de vraag om het boek te schrijven. Hoe het heden eruit ziet, heeft vaak te maken met het verleden. Heel veel lees en kijk plezier.

Fabian Lionaar
*Voorzitter Bewoners Organisatie
Kleiwegkwartier*

Inleiding

‘Wie wil er een boek schrijven over het Kleiwegkwartier? Er is in de archieven nog veel informatie beschikbaar’ was de oproep via BOK Buurkrant. Ik heb gereageerd, er volgde een gesprek met een bestuurslid en vervolgesprek met het bestuur. De opdracht is dus gekomen van de *Bewoners Organisatie Kleiwegkwartier (BOK)* (1988), de erfgename van het *Initiatiefcomité Kleiwegkwartier* (1976).

Ik kreeg een redelijk vrije opdracht. Het was voor mij echter wel snel duidelijk dat het niet alleen zou moeten gaan over de gebouwde omgeving. Het zou ook moeten gaan over de mensen die in het Kleiwegkwartier wonen en hebben gewoond. De bewonersorganisatie houdt zich – net als haar voorganger – immers bezig met de omgeving en haar bewoners in relatie tot bestuurders en politieke vertegenwoordigers.

Het gebied wordt al meer dan duizend jaar bewoond. De Kleiweg is waarschijnlijk al aangelegd rond het jaar 1100 en dus 900 jaar oud. In dit boek beperk ik me tot de laatste honderd jaar. Om precies te zijn: de periode 1918-2018. De reden hiervoor is dat het Kleiwegkwartier voor die tijd eigenlijk niet bestond. Het grondgebied behoorde in 1918 grotendeels toe aan de gemeente Hillegersberg. De huidige Edelstenenbuurt en het Melanchtonpark was toen Schiebroeks grondbezit. Het westelijk deel van het gebied bestond hoofd-

zakelijk uit een kleine lintbebouwing aan de Kleiweg, Ringdijk en Achterweg. In het oostelijk deel bevond de bebouwing zich vooral rondom de Kootsekade en aan de Kleiweg en Straatweg.

Ik heb de te beschrijven honderd jaar eerst ingedeeld in decennia. Voor elke tien jaar heb ik een centraal thema geformuleerd en een aantal kenmerken van die jaren genoteerd. Op deze manier wil ik de gebeurtenissen en ontwikkelingen binnen het Kleiwegkwartier in een groter verband en in de tijd plaatsen. Om de aanloop naar de ontwikkeling van het Kleiwegkwartier een plaats te geven heb ik de jaren tien van de vorige eeuw in het schema opgenomen. Tevens heb ik de jaren twintig van deze eeuw in het schema gezet, zodat ik de uitdagingen voor de toekomst ook een plaats kon geven. Het schema beslaat dus twaalf decennia.

Na een eerste, oriënterende ronde heb ik de volgende vragen opgesteld, die de

leidraad van het boek zijn geworden: Op welke manier is het Kleiwegkwartier ontstaan? Wat is de ontwikkeling geweest tot de huidige gebouwde omgeving? Wie zijn en waren haar bewoners? Welke invloed hebben de bewoners gehad op de gebouwde omgeving? In hoeverre is de gebouwde omgeving van invloed (geweest) op het welzijn/welbevinden van haar inwoners?

Het boek is opgebouwd langs drie verhaallijnen, die elk honderd jaar bestrijken.

In het eerste verhaal is te lezen, maar ook te zien hoe het Kleiwegkwartier eruit zag net voor en direct na de Eerste Wereldoorlog van 1914-1918, hoe het in twintig jaar tijd werd volgebouwd en veranderde in de periode van 1945 tot 2019.

Het tweede verhaal gaat over de bewoners van het Kleiwegkwartier. Welke mensen woonden er honderd jaar geleden en wie wonen er nu? Hoe verdienden we ons geld en gaven het ook weer uit? Welke rol speelden de kerken, wat deden we in onze vrije tijd en hoe was het met onze gezondheid gesteld? Vanuit dit verleden trek ik het verhaal door tot de huidige tijd.

Mensen zijn geen 'losse individuen' maar zijn onderdeel van een gemeenschap, die informeel en formeel bestuurd wordt. Het is ook honderd jaar geleden, dat we in Nederland het algemeen kiesrecht kregen en de democratie zich verder ontwikkelde. Daar gaat het derde verhaal over.

Met welke formele bestuurlijke organen hadden en hebben de inwoners van het Kleiwegkwartier te maken en hoe waren en zijn deze organen samengesteld? Wie kozen en kiezen we als onze bestuurders of vertegenwoordigers en hoe verging en vergaat het hen?

Dit derde hoofdstuk eindigt met het werk van de Bewoners Organisatie Kleiwegkwartier (BOK) die ik beschouw als een meer informele leidende organisatie, die namens de bewoners invloed probeert uit te oefenen op de beslissingen die in de formele bestuurlijke organen worden genomen.

In elke verhaallijn heb ik speciale aandacht besteed aan de Tweede Wereldoorlog. In alle drie de verhalen is deze oorlog ook een kantelpunt gebleken.

De verhalen zijn gebaseerd op informatie die ik heb gekregen van talloze mensen in en rondom het Kleiwegkwartier. Verder heb ik geput uit bestaande literatuur en andere geschriften, die te maken hebben met ons gebied. Het Stadsarchief Rotterdam en de openbare data van de gemeente Rotterdam waren uiteraard een rijke bron van informatie. Het boek pretendeert niet compleet te zijn: ik heb een selectie moeten maken uit alle beschikbare informatie. Soms kwamen de verhalen en de geschreven informatie niet met elkaar overeen. Soms vulden de informatiebronnen elkaar juist aan. Het zijn daardoor mijn verhalen geworden, die gebaseerd zijn op feiten uit de historie.

Ik dank een ieder, die heeft bijgedragen aan het tot stand komen van dit boek. Achterin het boek vindt u alle namen. Ik dank Fabian Lionaar als voorzitter van de BOK voor de opdracht. Chris Mast bedank ik dat hij zijn archief voor me heeft opengesteld. Ik kreeg veel informatie van hem. John Hokke bedank ik voor zijn hulp bij het vinden van allerlei mensen die ik kon interviewen. Ook heeft hij allerlei zaken voor me opgezocht in het archief van de BOK, van alles voor me geprint en dezelfde dag mijn declaraties voor gemaakte research kosten betaald.

Naast de BOK heeft ook de gebiedscommissie Hillegersberg Schiebroek bijgedragen aan de realisatie van dit boek. Zonder hun financiële bijdragen zou dit boek er nu niet zijn.

Sinds 2012 bestaat de Stichting Historisch Hillegersberg Schiebroek (SSHS). De stichting organiseert lezingen, tentoonstellingen, beheert een website en stimuleert publicaties. Haar voorzitter Jan Cees van Duin dank ik hartelijk voor zijn hulp, informatie, kritische meelesen en de tekst op de achterzijde.

Tot slot dank ik Dennis Fernald voor het lezen en corrigeren van mijn tekst en Marina Radius voor haar redactionele werk. Jullie hebben er veel werk aan gehad.

Ik vond het heel boeiend om dit werk te kunnen doen en het boek te kunnen schrijven. Vaak hoorde ik dat het Kleiwegkwartier, ondanks alle veranderingen, nog steeds een dorps karakter heeft. Er zijn de afgelopen periode heel wat leuke mensen op mijn pad gekomen. En ik moet beamen: het Kleiwegkwartier is een leuk dorp in de stad. Als inwoner wist ik dat natuurlijk wel, maar begreep eigenlijk niet hoe dat kwam. Nu ik me heb kunnen verdiepen in de geschiedenis van het Kleiwegkwartier begrijp ik dat wel. Het heeft ervoor gezorgd dat ik me meer verbonden en meer onderdeel voel van deze toch wel bijzondere plek binnen Rotterdam.

Het kan zijn, dat u na het lezen van dit boek meer of nadere informatie heeft over het Kleiwegkwartier. Misschien heeft u belangstelling gekregen om op een bepaalde manier een bijdrage te leveren aan het leven in de buurt. Schroom niet: u kunt altijd terecht bij de BOK.

Henk Koetsveld
Rotterdam, september 2019

De gebouwde omgeving

Van agrarisch gebied naar een levendige, populaire Rotterdamse stadwijk.

Twee dorpen

Hillegersberg en Schiebroek waren dorpen ten noorden van Rotterdam. Hillegersberg had een uitgebreid grondgebied, dat bestond uit polders en plassen. In de negentiende eeuw waren in beide dorpen de voornaamste bronnen van inkomsten de veeteelt en de land- en tuinbouw. De buitenplaatsen in Hillegersberg zorgden later voor recreatie en een nieuwe bron van inkomsten.

De laatste twintig jaar van de negentiende eeuw ging Nederland over van een agrarische economie naar een industriële economie. Voor een deel kwam dat door de industrialisatie in West Europa als gevolg van de industriële revolutie van 1880. Nederland werd met zijn havens een belangrijke partner. De stad Rotterdam kon enorm profiteren van deze economische transitie door haar gunstige ligging aan zee en de verbinding met de Rijn. Op deze manier werd de stad een dynamische plek, die

veel bedrijvigheid aantrok en aantrekkelijk werd voor binnen- en buitenlandse immigranten.

In 1897 had de stad Rotterdam 148.000 inwoners. In 1920 was dat opgelopen tot 516.000 inwoners. Een spectaculaire groei. Aan het einde van de negentiende eeuw was het oude grondgebied van Rotterdam volledig volgebouwd. Niet alleen de industrie had ruimte nodig om te kunnen bouwen, ook de behoefte aan woningen zorgde ervoor dat de stad onophoudelijk gebiedsuitbreiding nodig had.

Toch was de stad Rotterdam niet zo'n Holle Bolle Gijs als werd gesuggereerd; regelmatig bleek de stad ook nogal terughoudend als het ging om gebiedsuitbreiding.

Begin 1900 werd er al gebouwd in Hillegersberg Zuid; wijken die nu bekend staan als Liskwartier en Bergpolder. In Hillegersberg maakte men

De Straatweg eind negentiende eeuw. Bestraat in 1818 en voorzien van een paarden-tramrails in 1882.

voor het rioolafval nog gebruik van beerputten. Rotterdam was aangesloten op de riolering en had een goede drinkwatervoorziening. De particuliere bouwers hadden er belang bij dat hun huizen aangesloten zouden worden op het netwerk van Rotterdam. Ze boden Hillegersberg uiteindelijk fl. 100.000 aan om toe te stemmen in een grenswijziging ten gunste van Rotterdam. Hiermee kreeg de gemeente niet alleen een grote som geld, maar zou ook verlost zijn van de aanleg van de infrastructuur. Rotterdam was er echter niet happig op; zij zou de lasten krijgen terwijl Hillegersberg en de bouwers de lusten zouden genieten. In 1903 ging

echter toch de eerste 197 hectare grond met 3957 inwoners van Hillegersberg naar Rotterdam.

De Agrarische tijd

Het gebied dat nu het Kleiwegkwartier vormt is samengesteld uit grond van de toenmalige gemeenten Schiebroek en Hillegersberg. Het gebied ten zuiden van de Kleiweg ligt in de *Bergpolder*. De Statenlaanbuurt ten noorden van de Kleiweg ligt direct aan de Bergse Achterplas en behoort bij *polder Berg en Broek*. Het Melanchtonpark achter de Edelstenenbuurt ligt in de *Schiebroeksepolder*.

Het gebied had hoofdzakelijk een agrarische bestemming. Van de veeteelt werd de melk- en vleesproductie afgezet in de nabij gelegen stad Rotterdam.

Ook de opbrengst van de tuinbouw werd hoofdzakelijk afgezet in Rotterdam. Het landbouwgebied is ontstaan door het inpolderen van de plassen; dit uitgebreide watergebied ontstond na het afgraven van de veengronden.

Tussen de Kleiweg en de Bergse Achterplas waren bijvoorbeeld tuinderijen te vinden en een varkenshouderij. Aan de Ringdijk en aan de Achterweg lagen eveneens allerlei agrarische bedrijven.

Zo waren er bijvoorbeeld veehouder J. v.d. Eijk aan de Ringdijk en boer Westgeest aan de Achterweg.

Ook was in het gebied tussen de Straatweg en de Rotte allerlei agrarische bedrijvigheid te vinden. De tuindershuisjes aan de Bergse Rechter Rottekade getuigen hier nog van. Aan de Straatweg lagen vanaf 1908 het woonhuis en de stallen van de Hygiënische Modelboerderij De Vaan. Het land achter de boerderij liep door tot aan de Rotte en lag tussen de Voorplas en de huidige Prinses Margrietlaan (voorheen Julianalaan).

*Rechts Agrarisch
Hillegersberg.*

*Midden De Vaan aan de
Straatweg met links het huis
en kantoor, rechts staat het
zuivelhuis. De koestal achter
het zuivelhuis is niet te zien
op de foto.*

Verbindingswegen

Rond 1850 lag er in Nederland een netwerk van wegen, dat steden en gebieden met elkaar verbond. Tolheffing was een manier om de kosten terug te verdienen. In het Kleiwegkwartier liggen al van ouds twee belangrijke wegen die werden opgenomen in dit netwerk. Zowel de Straatweg als de Kleiweg kenden een tol.

De Kleiweg

De Kleiweg is al vroeg een verbindingsweg tussen de Rotte en de Schie. De weg (Kleyweg of Cleyweg) was een lage zomerdijk die werd beschermd door brede gorzen. De dijk volgde een reliëf-zandrug in het veengebied, die in de zeventiende eeuw veelvuldig is afgegraven.

De Kleiweg had al voor 1200 een functie in de waterkering tegen de Maas, die toen nog reikte tot aan Crooswijk. Ter hoogte van de Kootsekade lag er waarschijnlijk een dam in de Rotte. Westwaarts sloot die aan op de Kleiweg; oostwaarts was er een verbinding met de Oudedijk en de 's Gravenweg

in Kralingen. De aanleg van de Hoge Zeedijk (Honingerdijk-Oost Zeedijk-Hoogstraat-West Zeedijk en verder) zorgde voor het verder terugdringen van de Maas. Door de inpoldering van het water kwam de Kleiweg steeds verder landinwaarts te liggen. Later vormde de Kleiweg de scheiding tussen *Bergpolder* en *polder Berg en Broek* in het Hillegersbergse deel. Formeel doet de weg dat tot op heden nog steeds. In een document uit 1731 staat vermeld dat aan de Kleiweg slechts één gebouw te vinden is. Honderd jaar later blijkt dat anders te zijn. In 1824 schrijft Van den Hoonaard over de Kleiweg: *'... Aan dien weg zoude ook nog het gezigt op eenige buitenplaatsen de reis kunnen veraangename, terwijl men tevens de herberg, de zoogenoemde Vleeschpotten van Egijpte, waar dikwijls kostbare en vrolijke bijeenkomsten gehouden worden, konde in oogenschouw nemen ...'*

We zijn met deze herberg aangekomen op het Schiebroekse deel van de Kleiweg die de scheiding vormt tussen *Bergpolder* en *Schiebroekse polder*.

Van links naar rechts:

Het begin van de 'bekeide' Kleiweg rond 1900. Links ligt de Bergpolder. Rechts is de oude lintbebouwing te zien.

De Kleiweg ter hoogte van Schiebroek. Het pand rechts deed tot 1930 dienst als gemeentehuis annex school.

De Straatweg

De Straatweg is net als de Kleiweg een middeleeuwse verbindingsweg. In dit geval op een droog gebleven smal stuk veen dat tussen de Bergse plassen ligt. *'Aangenaam voorzeker zou men den Straatweg vinden, die van het dorp naar Rotterdam geleidt, en de woningen en zomerverblijven daaraan gelegen. Maar op een vierde uur afstands van het dorp, behoorde men regts af den zoogenoemde Kleiweg in te slaan ...'* aldus een citaat uit 1824 van Van den Hoonaard.

Wij gaan de andere kant op: De Straatweg loopt van Rotterdam via de Dorpsstraat en de Grindweg naar Bergschenhoek. Deze plaats lag op een punt waar de wegen naar Delft en Gouda liepen. De Straatweg heette aanvankelijk Bergweg. Bij de grenswijziging van 1903 werd de gemeentegrens verlegd naar de Ceintuurbaan. Aan de 'andere' kant van het muizengaatje loopt de weg door als Bergweg in het Oude Noorden en Liskwartier.

Op 22 april 1818 werd de eerste steen in de straat gelegd door een aantal oudste zoons van 'Heeren Kommissarissen'. Eén van hen was Johannes Kleiweg (grootgrondbezitter).

De Straatweg kende net als de Kleiweg een tol. Deze tol werd opgericht in 1734 door het Rijk en lag op de kruising Straatweg-Kleiweg-Kootsekade. In 1749 werd het tolrecht overgedragen aan de gemeente Hillegersberg. De tolgaarder deed dienst van 's ochtends 4.00 uur tot 's avonds 23.00 uur. Tolgaarders waren een vraagbaak voor vreemdelingen.

De Ringdijk

De Ringdijk werd aangelegd voor 1750 en heette aanvankelijk de Nieuweweg. De weg was kaarsrecht en liep over een stuk droog gebleven land tussen de huidige Bergse Achterplas en de Schiebroekse polder. De dijk vormde een verbinding tussen de Kleiweg en de oude Schiebroekseweg.

Een landelijke Straatweg.

De brug over de ringvaart.
Op de voorgrond ligt de
Uitweg. De huizen aan de
overkant liggen aan de
Ringdijk.

Twee bebouwde kernen

Schiebroek en Lintbebouwing Kleiweg

Tijdens de agrarische tijd kende het gebied dat nu het Kleiwegkwartier vormt twee bebouwde kernen die beiden op een hoger gelegen stuk klei lagen.

De westelijke kern werd gevormd door het dorp Schiebroek en de Hillegersbergse lintbebouwing aan de Kleiweg. Deze kern aan de Kleiweg met een uitloop aan de Ringdijk (de Nieuwe weg) bestond uit niet meer dan een gebouw dat zowel een schooltje als het gemeentehuis herbergde, enkele burgerwoningen en verspreid liggende boerderijen. Het was een gemeente zonder bebouwde kom en zonder centrale punten. Het had geen kerk of ander publiek gebouw dan het net genoemde schooltje. Schiebroek had in deze tijd geen politie en brandweer. Het gebied dat nu tussen de Kleiweg en de Erasmussingel ligt is nooit polder geweest. Het Melanchtonpark, achter de Ringvaart was dat wel. In dat gebied lagen tal van kleinere en grotere boerderijen. De oorspronkelijke naam van de Erasmussingel was de Achterweg.

De Hillegersbergse lintbebouwing aan de Kleiweg bestond uit een aantal agrarische gebouwen, wat woningen-werkplaatsen en het buiten *Huize Bellevue*.

De Koot en Rechter Bergse Rottekade

De oostelijke kern werd gevormd door het gebied langs de Rotte en de Kootsekade. Beide waren niet meer dan een kolenaspad. Deze kern lag op een nooit afgegraven gebied. Aan het einde van de Langeweg (Prins Bernardkade) stond tussen 1671 en 1881 *De Broekmolen*. Een poldermolen die zorgde voor de afwatering van het overtollige water van de polders *Berg en Broek*, *110-Morgen* en *Schiebroek*. Al vanaf 1446 wordt op deze plaats gemalen in de Rotte. De Koot kende een andersoortige bedrijvigheid dan die van Schiebroek. De scheepvaart met aanvankelijk de turfschepen en later andersoortige vrachten zoals hout, zand en grind en agrarische producten zorgde voor de nodige bedrijvigheid aan de Bergse Rechter Rottekade. Iets zuidelijker stroomafwaarts aan de Rotte stond nog een aantal molens. Bovenaan

Van links naar rechts

De Ringvaart maakt deel uit van het dijklichaam tussen de Schiebroeksepolder en Bergpolder. Rechts op de foto is de eerste bebouwing aan de Erasmussingel te zien. Links de boerderijen aan de Achterweg.

Twee woonhuizen aan de Kleiweg, links van de huizen is het torentje te zien van *Huize Bellevue*, rechts is nog net een deel te zien van een hooischuur.

De Kootsekade anno 1900
gezien vanaf de Kleiweg.
Op de achtergrond Molen
De Koot 1776-1905.

Molendriegang Schiebroek.
De molen maalt het water
uit de polder naar de hoger
gelegen molen. De hoogste
molen staat aan de Ringdijk
en maalt het water in de
Ringvaart en de Bergse plas-
sen. Deze Molendriegang
is in 1914 vervangen door
een elektrisch gemaal.
De Prinsenmolen en de
Broekmolen aan de Rotte
malen het water de Rotte
in. De Rotte zorgt voor de
afwatering naar de Maas.
Sinds 1966 is de laatste
molen vervangen door een
elektrisch gemaal.

de Kootsekade stond langs de Rotte
Molen de Koot. De molen werd in
1776 gebouwd als pelmolen en rond
1848 omgebouwd tot oliemolen. Deze
molen heeft hier gestaan tot 1905. De
Electrische Loonmalerij, die iets verder
stroomafwaarts werd gebouwd, nam de
functie van de oliemolen over. Weer iets
zuidelijker stond tot ongeveer 1893 een
Zaagmolen *De Eikenboom*. Tussen beide
molens is van oudsher scheepsbouwer
Würth te vinden.

Waterhuishouding

Zoals eerder beschreven ligt het
Kleiwegkwartier in polders. Dat zijn
gebieden die lager liggen dan het
omringende water of land. Een polder
heeft altijd een ringvaart, een boezem-
water en watergang. Ook de polder
van Schiebroek heeft een ringvaart
(Erasmussingel en Schiebroeksesingel).
De Bergse Voor- en Achterplas dienen
als boezemwater. De Rotte was oor-
spronkelijk een watergang. De Rotte ligt
dan ook een stuk hoger dan de polders.

Na de veenafgravingen en de polder-
vorming werd de Rotte een boezem-
water. Het water in de polders wordt
op een vast peil gehouden door al het
extra water (bijvoorbeeld van neerslag)
uit de polders naar het boezemwater
te pompen. Het water van de boezem
wordt dan weer uitgepompt naar de
watergang.

In de zomer als het waterpeil te ver
daalt, wordt er vanuit de boezem water
de polder ingelaten. Veel polders
bestaan uit veengrond die inklinkt als
deze droog wordt. Daardoor treedt
bodemdaling op en dat zorgt ervoor dat
het waterpeil nog verder omlaag moet.

Polderbesturen regelen van oudsher
de waterhuishouding in een bepaald
gebied. Ze hebben niet alleen tot taak
om het grondwaterpeil te regelen, maar
ook te zorgen voor de infrastructuur
die dat mogelijk maakt. We moeten
hierbij denken aan het bijhouden van
sloten, vaarten die voor de afvoer van
overtollig water zorgen. Ook molens
en stoom- en later elektrische gemalen

zijn de verantwoordelijkheid van deze besturen. De verschillende polderbesturen werken al eeuwenlang samen om gezamenlijk op te kunnen treden tegen het overvloedige water. Het Hoogheemraadschap Schieland bestaat al vanaf 1273. De aanleg van de Hoge Zeedijk bijvoorbeeld was het werk van het hoogheemraadschap.

De Rotte

De Rotte is een eeuwenoud veenriviertje, dat waarschijnlijk al in de Romeinse tijd te vinden was. Door de eeuwen heen is de rivier diverse keren van loop veranderd. De rivier is achttien kilometer lang en heeft haar bron in de buurt van Moerkapelle, maar wordt vooral

gevoed door water dat wordt afgevoerd uit het sponzige veengebied. De loop is altijd van Noord naar Zuid geweest. De drooglegging van de polders en het op orde houden van het grondwaterpeil in de polders wordt bewerkstelligd door gemalen (vroeger molens) die het overvloedige water in de Rotte pompen en afvoeren naar de Maas. Rotterdam ontleent haar naam aan de rivier. Aan de Rotte ontstond al vroeg allerlei bedrijvigheid. De rivier was dan ook belangrijk voor de scheepvaart. Via het sluisje van het Bergse en Broekse Verlaat staan de Bergse Voor- en Achterplas in verbinding met de Rotte.

De loop van de Rotte.

Links bovenin is te zien hoe de 's Gravenweg en de Oudedijk tot aan de Rotte loopt en aansluiting vindt via de Bergweg naar de Kleiweg. Kaartje uit ca 1750 (Hoogheemraadschap Schieland)

De paardentram rijdt Hillegersberg in. De Straatweg heeft aan beide kanten een sloot en bomen. De huizen zijn bereikbaar via een bruggetje. Op 5 mei 1921 schoot de tram nabij een wissel uit de rails en kwam met de voorzijde in de modderige sloot terecht. De wagen werd bereden door koetsier H.J. van Dijk en had vijftien passagiers aan boord.

Openbaar vervoer

Paardentram en omnibus voor verbinding met Rotterdam

Vanaf 1882 was Hillegersberg verbonden met Rotterdam door middel van een paardentram, die werd geëxploiteerd door de Schielandse Tramweg Maatschappij. Het initiatief werd genomen door Freericks. Hij exploiteerde 'Café et Jardin de Plaisance', een trekpleister aan de Dorpsstraat voor Rotterdammers. Voor de komst van de paardentram exploiteerde Freericks eveneens een omnibus, die de Rotterdammers naar zijn café en tuin brachten. In 1887 gaat de RTM (Rotterdamse Tramweg Maatschappij) de bespanning van paard en tram verzorgen. De maatschappij bouwt daarvoor een nieuwe

paardenstal en rijtuigremise aan de Straatweg ter hoogte van *Plaswijck*. De lijn was zowel 's zomers als 's winters bijzonder druk. Per jaar zouden circa 300.000 mensen worden vervoerd op het traject Hofplein-Dorpsstraat. De lijn kende een tussenstop bij 'Vrouw Romeyn' het latere *Lommerrijk*. In 1919 werd de lijn overgenomen door RETM nadat het gemeentebestuur van Hillegersberg dit lange tijd had tegengehouden. De tram werd elektrisch en kreeg een dubbel spoor. De Tivolibrug werd vernieuwd zodat die de zwaardere elektrische tram kon houden. In 1927 loopt de concessie af en neemt de gemeente Rotterdam de RETM over. Het gemeentelijk vervoerbedrijf gaat verder als RET. Een jaar later wordt besloten

ook autobussen (omnibussen) te gaan exploiteren. Particuliere ondernemers verliezen hun concessie en vergunning binnen Rotterdam. Busondernemer Breur onderhield nog tot 1941 een dienst tussen Schiebroek-Hillegersberg-Terbregge met de *Terbregse Omnibus Dienst (TOD)*.

De Spoorwegen voor de langere afstanden

In 1899 werd de spoorbaan tussen Rotterdam en Utrecht geopend. Deze lijn werd aangelegd door de Nederlandsche Rhijnspoorweg-Maatschappij en kreeg als eindstation Rotterdam Maas.

De Ceintuurbaan vormde een ringlijn rond Rotterdam met eveneens Rotterdam Maas als eindstation. Deze Ceintuurbaan werd aangelegd door

de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij en liep dwars door de Bergpolder. Langs deze lijn kreeg Hillegersberg een station. Bij de grenswijziging van 1903 gaat de spoorlijn dienen als gemeentegrens.

In 1908 gaat de eerste elektrische spoorlijn van Nederland rijden tussen Rotterdam Hofplein en Den Haag. De eigenaar is de Zuid-Hollandse Electriche Spoorweg Maatschappij. De lijn loopt door de Bergpolder en de Schiebroeksepolder. Hillegersberg en Schiebroek krijgen ter hoogte van de Kleiweg een station voor personenvervoer.

Langs beide lijnen, maar vooral aan de Ceintuurbaan ontstaat allerlei bedrijvigheid.

Links Station Hillegersberg aan de spoorlijn van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij.

Rechts Station Kleiweg aan de eerste elektrische spoorbaan van Nederland. Eigenaar: de Zuid-Hollandse Electriche Spoorweg Maatschappij.

Buitenplaatsen en herbergen

De steden werden in snel tempo steeds voller en viezer. Ook in Rotterdam werden fabrieken in de stad gebouwd. De beter gesitueerden ontvluchtten de stad, door zomertuinen en koepels aan te leggen. Naast de bestaande boerderijen kwamen nu ook de stadsvilla's en buitenplaatsen aan de Straatweg te liggen die in de loop van de achttiende en negentiende eeuw werden aangelegd door rijke Rotterdammers. De grens van het Kleiwegkwartier ligt voor wat betreft de Straatweg bij de Tivolibrug. Onder deze brug loopt de verbinding tussen de Bergse Voor- en Achterplas.

Niet alleen rijke Rotterdammers kwamen naar het buitengebied. Ook minder gefortuneerde mensen gingen graag naar buiten om tot rust te komen van het drukke stadsleven. Flaneren was in die tijd een geliefde bezigheid. Waar kon dat beter dan in Hillegersberg met zijn tuinen en water? Door de verbinding via de koets en tram kwamen Rotterdammers in grote getale naar Hillegersberg om 'buiten te zijn'.

Lommerrijk

Lommerrijk was zo'n buitenplaats ter hoogte van de Tivolibrug aan de Straatweg. Deze 'extra welaangelegde buitenplaats' wordt in 1783 voor fl. 20.600 gekocht door Johan Steenlack en Jacob Dijksman. Het zou naast een 'broeikas' met wijngaarde, kersennetten, vistuig en hoenders ook een exotische aankleding hebben gehad.

In 1880 koopt het echtpaar Romein-Trommel het buiten. De heer Romein begint een timmerbedrijf. Mevrouw Romein start een theetuin, met later een café. Lange tijd staat Lommerrijk dan ook bekend als 'Vrouw Romeyn'.

Het Buiten wordt in 1894 gekocht door de Gebroeders Stal. Zij bouwen Lommerrijk aan de Straatweg zoals dat heeft bestaan tot 1976-1977.

In 1915 komen de gebouwen, de grond en een deel van de plas in handen van Cornelis Blad. Hij wil het buiten begin jaren twintig wel verkopen aan het bisdom Haarlem, dat een kerk en klooster wil bouwen in het Kleiwegkwartier. Dat ging er niet van komen, want snel werd de N.V. Lommerrijk opgericht door rijke Bergenaren, die het buiten kopen. Er volgt in de jaren dertig een glorieus tijd met veel feesten en concerten aan de plas. Allerlei maatschappelijke stromingen van destijds hielden hun bijeenkomsten hier. Lommerrijk was de plek waar het sociale leven van Hillegersberg zich afspeelde.

Na het bombardement van Rotterdam in 1940 worden hier duizenden daklozen opgevangen.

In 1973 komt Lommerrijk in handen van Sporthuis Centrum, die op de landtong en in de plas wil gaan bouwen. Deze accommodatie zou naast, of in plaats van de veertig weekendhuisjes die op de landtong staan, de mogelijkheid tot overnachten moeten gaan bieden. Er komt geen toestemming. De gebouwen raken in verval. Het hoofdgebouw brandt af in 1976. Een jaar later brandt ook het naastgelegen koetshuis af.

Van 1986 tot 2002 is John Laan de eigenaar-directeur van het *Buiten Lommerrijk*. Tot nu toe is het in handen van diverse Informal Investors. In dit geval geslaagde Rotterdam-Hillegersbergse ondernemers die hun geld investeren in andere bedrijven. Er is nog steeds genoeg te doen in het oude buiten, dat verschillende zalen heeft en diverse terrassen. Lommerrijk is bijvoorbeeld een trouwlocatie, organiseert bedrijfsfeesten met verschillende thema's en biedt ruimte voor vergaderingen en congressen. De Bergse Plassen spelen natuurlijk een belangrijke rol. Lommerrijk heeft zelfs een eigen salonboot uit de jaren dertig die wordt aangeboden voor tochtjes op de plas.

Huize Oranjeoord

Aan de Rotte stond voor en in de achttiende eeuw *Herberg Den Oranjeboom*. Daar was ook een aardappelsiroopfabriek te vinden met dezelfde naam. In de *Bijvoegselen en aanteekeningen van 1842* noemt Van den Hoonaard de gebouwen van Hillegersberg; '1 Aardappel-syroopfabriek'. Eind negentiende eeuw werd de spoorlijn direct naast de Herberg aangelegd. Het complex heette inmiddels Huize Oranjeoord. Het huis heeft lange tijd een woonfunctie gehad. Begin twintigste eeuw kwam in het complex achter het huis de limonadefabriek van Josiah Russell, het latere TIMS limonadefabriek.

Herberg 't Baarsje

Vanaf 1840 staat het, nu witte, huisje met de vis op de gevel. In vroeger dagen was dit Herberg 't Baarsje. De naam zou afkomstig zijn van de vele vissers die vaste gasten waren van de herberg. In later tijden werd het café en

veerhuis: 'Hier zet men koffie en over'.

Na de aanleg van de Philips Willemsbrug over de Rotte in 1923 kwam het veer te vervallen. De herberg werd café Het Baarsje. Het pandje is gerenoveerd en is nu een woonhuis.

Op linkerpagina van boven naar beneden:

Vrouw Romeyn 1890.

Lommerrijk 1896.

Het huidige Lommerrijk wordt na de brand in 1978 herbouwd door Sporthuis Centrum. foto: Lommerrijk

Rechts van boven naar beneden:

Huize Oranjeoord voor de limonadefabriek van Josiah Russell. Collectie Museum Rotterdam

Herberg 't Baarsje.

Herberg De Vleeschpotten van Egypte

In de eerdere beschrijving van de Kleiweg hebben we al kennis gemaakt met Herberg 'De Vleeschpotten van Egypte'. In de negentiende eeuw komt deze naam vaker voor en zou verwijzen naar een tekst uit de Bijbel: Exodus 18; ... daar in de woestijn begon het volk zich opnieuw te beklagen. *'Had de HEER ons maar laten sterven in Egypte'* zeiden ze tegen Mozes en Aäron. *'Daar waren de vleeschpotten tenminste gevuld en hadden we volop brood te eten.'* In oude teksten wordt de herberg regelmatig genoemd. Zo ging bijvoorbeeld een commissie van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen uit Gouda één maal per jaar op stap voor een 'feestuitje'. Ze betaalde dit uit de 'boetenpot' die werd gevuld door commissieleden die te laat op de vergadering kwamen of wegbleven zonder opgaaf van reden: 15 tot 30 cent boete. Zo rond 1820 kwamen zij voor het uitje naar 'de vleeschpotten van Egypte onder Schiebroek'. De herberg moet ergens tussen 1824 en 1842 zijn afgebroken aldus een citaat uit Van den Hoonaard 's aanvullingen: *'... Is voor weinige jaren afgebroken, waardoor hier thans even zoo veel stilte als vroeger levendigheid heerscht.'*

De eerste uitbreiding

Aan het begin van de twintigste eeuw gingen de steden en dorpen met elkaar concurreren om de beter gesitueerde mensen als inwoner te hebben. De kleinere gemeenten waren op bepaalde manieren in het voordeel.

Steden hieven hogere belastingen om de door de overheid opgelegde taken te kunnen uitvoeren. De kleinere gemeenten hadden lagere belastingen. Naast de romantisch ingegeven motieven waren er dus ook economische motieven om vanuit Rotterdam richting Hillegersberg te komen. Hillegersberg was aangesloten op het wegennet en op het openbaar vervoer. Op deze manier ontstonden vaak in de buurt van deze voorzieningen kleine urbane villaparken en tuindorpen. Dit is in het Kleiwegkwartier te zien aan het begin van de Straatweg. Hier werden stadsvilla's gebouwd door welgestelde Rotterdammers. In 1909 bouwde J.E. Dulfer het Villapark aan de westzijde van de Straatweg naar het ontwerp van de architect Jan van Teeffelen.

Aanvankelijk wilde de gemeente Hillegersberg in 1907 het zuidelijke deel bebouwen met villa's en andere grote en luxe woningen. Besturen en private ondernemingen gingen meer samenwerken. De architecten A. J. Th. Kok & J.H. de Roos maakten een eenvoudig ontwerp voor het gebied tussen de Rotte en de Straatweg. De Kootsekade bleef gehandhaafd en werd vanaf 1909 gekruist door de Willem van Hillegaersbergstraat richting Ceintuurbaan. Op deze manier ontstonden er vier gesloten bouwblokken. De bomen aan de Straatweg werden in 1910 gekapt en de sloten werden gedempt. De plannen werden bijgesteld en de gemeente Hillegersberg gaf in 1912 opdracht aan dezelfde architecten om een uitbreidingsplan voor het zuidelijke deel van

Van boven naar beneden:

Aan de oneven kant van de Straatweg werd gebouwd voor de Eerste Wereldoorlog. Het meest linkse huis behoort bij het Villapark. Het Uitpad ligt tussen dit huis en het volgende huis met adres Straatweg nr. 1 dat dateert van 1895.

Het Villapark werd gebouwd in 1909 door de projectontwikkelaar J.E. Dulfer. Architect was Jan van Teeffelen.

De Philips Willemstraat (toen Oranje Nassaustraat) aangelegd in 1914 werd de tweede as tussen de Bergse Rechter Rottekade en de Straatweg. Helemaal links achterin de straat staat de blikfabriek van G. Stroman. Rechts achterin de straat lijkt nog open terrein waar in 1919 A.H.A. de Man zich zou vestigen.

de gemeente te ontwerpen. In dit plan werden ontwerpen gemaakt voor de bebouwing van het noordelijke deel van de huidige Margrietlaanbuurt. In 1914 werd de Willem van Hillegaersbergstraat doorgetrokken tot de net aangelegde Oranje Nassastraat (Philips Willemstraat). Ook deze straten vormden een kruis met vier bouwblokken. De Philips Willemstraat werd bebouwd vanaf de Straatweg. Er werden eenvoudige woonhuizen gebouwd in gesloten blokken. Tevens kwam er ruimte voor fabrieken en pakhuizen. In 1915 volgt bijvoorbeeld blikfabriek G. Stroman in de Philips Willemstraat, die werd gebouwd vanaf de Bergse Rechter Rottekade. Voor de westelijke kant van de Straatweg werden andere plannen gemaakt. Hier zouden grote woonhuizen met voortuin komen in een open bebouwing. De Ceintuurbaan werd bestemd voor industrie, aan de Electroweg vestigde Electrostoom zich.

In 1913 besluit het polderbestuur van *de verenigde polders Schiebroek, Berg en Broek en 110-Morgen* om het grondwaterpeil de komende jaren in de polder Berg en Broek met vijftien centimeter te verlagen. De argumenten die ten grondslag lagen aan dit besluit waren A: het voorkomen van natte voeten. B: de grond geschikt maken voor bebouwing. In het Kleiwegkwartier zou in deze polder de Statenlaanbuurt worden gebouwd.

De Eerste Wereldoorlog

Neutraal

Nederland bleef tijdens deze oorlog van 1914-1918 neutraal. Dat was niet zonder reden. Nederland was zowel een belangrijke handelspartner van Duitsland als van Engeland. Toch waren de Nederlandse militairen gemobiliseerd aan de grenzen van het land. Veel gezinnen misten daardoor een kostwinner. Veel bedrijven zaten zonder arbeidskrachten. Bovendien was er een schaarste aan grondstoffen (kolen), materialen en voedsel (aardappelen werden geruild voor kolen). De handelsschepen werden getorpedeerd. De Nederlandse economie stagneerde ernstig. Mensen waren ook bang want men zag de grote problemen en zinloze doden in België.

Rotterdam

Rotterdam was in deze periode een centrum voor vervoer, industrie en handel. De stad trok veel vluchtelingen, smokkelaars en spionnen aan. Neutraliteit was voor Duitsland belangrijk zodat Nederland een buffer zou blijven aan de kust. Het Engelse argument was dat Duitsland op deze manier niet een directe haven had, van waaruit men kon uitvaren richting Britse kust. De overheid deed veel om te balanceren tussen beide kampen. De regering wilde niet dat Nederland de koloniën Indië en Suriname zouden kwijtraken. Er was in Rotterdam niet alleen veel hongersnood en armoede; door de handel in de haven zijn enkelen ook steenrijk geworden.

Demobilisatie

Na de Eerste Wereldoorlog werd Nederland gedemobiliseerd, alle militairen gingen naar huis en kwamen op de arbeidsmarkt. Er heerste grote onzekerheid in deze periode. Voor de militair was het de vraag of en hoe hij zijn vrouw en gezin zou aantreffen en of hij werk zou kunnen vinden. De economie trok in 1919 enorm aan. Er kwam veel werk en verbetering binnen de bevolking.

Kleiwegkwartier

De in 1913 geplande droge voeten komen er van lieverlee wel. Het bouwen in het Kleiwegkwartier door de gemeenten Hillegersberg en Schiebroek komt echter door de Eerste Wereldoorlog op een laag pitje te staan.

Het Interbellum

Na de Eerste Wereldoorlog volgt het Interbellum met de roerige jaren twintig en de crisisjaren dertig. Beide gemeenten hebben plannen om uit te breiden. Ze willen groeien en dienen als voorstad van de gegoede Rotterdammer. 'Buiten wonen in de stad' was het idee. Er moesten tuindorpen met veel groen komen. Men beseftte dat de Bergse Plassen en het groen eromheen belangrijke elementen waren om dit doel te bereiken. De gemeente Hillegersberg kocht redelijk veel land op en/of ont-eigende grond, en zorgde ervoor dat de groene randen om de plassen niet bebouwd werden. Helemaal is dat niet gelukt als we bijvoorbeeld kijken naar de bebouwing aan de Straatweg, die beide plassen zo goed als aan het oog

de diverse wijken in het Kleiwegkwartier. De grotere kavels waren voor de herenhuizen en middenstandswoningen. De kleinere kavels waren bestemd voor sociale woningen. Tussen de Rotte en de Straatweg ontstond op deze manier

De BURGEMEESTER van *de gemeente* maakt bekend, dat
het ontwerp van het plan ^{van uitbreiding} ~~tot herziening van het plan van uitbreiding~~ met kaarten en
grondteekeningen, ter secretarie dezer gemeente ter inzage van een ieder
is nedergelegd van *1 September* 1920 tot en met *6 Oktober* 1920
en dat belanghebbenden vóór *6 Oktober* 1920 hun bezwaren tegen
het ontwerp schriftelijk kunnen inbrengen bij Burgemeester en Wethouders.

De Burgemeester voornoemd,

de Margrietlaanbuurt. De Kleiweg zorgde voor een andere indeling. Ten zuiden van de Kleiweg ontstond de Gravenbuurt. Ten noorden ontstond de Statenlaanbuurt. In het zuidelijk van de Kleiweg gelegen deel werd, zoals we eerder hebben gezien in 1914 een bestaand kolenaspad bestraat tot de Electroweg. Deze weg loopt van de Kleiweg tot de Ceintuurbaan en vormt de grens tussen de Gravenbuurt en de Bloemenbuurt. Het land ten westen van de Electroweg kende nog waterputten als gevolg van late veenafravingen. Deze werden gedempt, de Rozenlaan werd gepland met daaromheen de huidige Bloemenbuurt. Vrij snel daarna worden er veel huizen, maatschappelijke voorzieningen en

industrie gebouwd. De omgeving verstedelijkt in een snel tempo (de urbanisatie). Ook in Schiebroek werd in deze periode veel gebouwd tussen de Kleiweg en de Achterweg. Aan de Kleiweg werd de Stationsweg (Diamantweg) samen met de Hoofdlaan in 1922 gebouwd door wat we nu projectontwikkelaars zouden noemen. Andere straten in de buurt volgden. Op deze manier is de huidige Edelstenenbuurt ontstaan. Ook buiten het Kleiwegkwartier bouwt Schiebroek langs de Ringdijk en in de polder *Tuinstad Schiebroek*. In 1930 krijgt Schiebroek een Raadhuis aan de Ringdijk. Daarmee verlegt Schiebroek het dorpsmiddelpunt van de Kleiweg naar de Ringdijk.

De vorming van het Kleiwegkwartier

Industrialisatie

Aanvankelijk was de Rotte van economisch belang voor het gebied. De turf werd vervoerd via de Rotte naar de stad Rotterdam. In latere tijden werden de agrarische producten en het vee per schip vervoerd. Langs de Rotte ontstond allerlei bedrijvigheid.

De aanleg van de spoorlijn in 1899 heeft ervoor gezorgd dat voor de oorlog zich wat industrie vestigde aan de Ceintuurbaan. De mogelijkheden van aan- en afvoer van goederen via de spoorlijn en de aangelegde zijsporen heeft een aantrekkende werking gehad. Aan de Bergse Achterplas vestigt zich eveneens allerlei industrie. Ook in de Bergpolder komen bedrijven: De N.V. Allan & Co's Koninklijke Nederlandsche

Fabrieken van Meubelen en Spoorwagemateriaal koopt in 1911 grond aan langs de Ceintuurbaan. In 1914 bouwt N.V. *Elektriciteit Maatschappij Electrostoomb* een kantoor en werkplaats.

In haar jubileumboek ter ere van het 60 jarig bestaan van Electrostoomb haalt het bedrijf de volgende herinnering op: '... Toen de N.V. E.M.E. in 1914 haar nieuwe domicilie betrok, was zij terecht gekomen in een vrij troosteloze omgeving. Men zat er min of meer te midden van weilanden en moerasgebied, de enige snelverbinding met de stad was een paardentram, wiers naastbijzijnde halte ongeveer op een kilometer afstand lag, waar zich tot overmaat van ramp ook nog een tol bevond. Gelukkig kwam er gaandeweg verbetering in dezen wel-

In 1914 vestigt Electrostoomb zich in de Bergpolder. Rechts op de foto is nog water te zien, dat is ontstaan door recent afgegraven veen.

haast archaïsche toestand. De paarden van de tram werden vervangen door electromotoren en ook Electrostoom kwam aan een behoorlijke straat te liggen, welke straat door een attent en dankbaar gemeentebestuur ter ere van de hoofdbewoonster Electroweg werd genoemd- op welk eerbetoon genoemde hoofdbewoonster wel enig recht had ...' citaat uit: Zestig jaar Electrostoom.

Langs de Rotte

De vroege bedrijvigheid langs de Rotte veranderde in deze tijd van een agrarisch georiënteerde bedrijvigheid naar een industriële. Aan de Bergse Rechter Rottekade vestigt zich in deze periode

allerlei nieuwe bedrijvigheid. Josiah Russell groeit en wordt Tims Limonade-fabriek. De Hillegersbergsche houthandel vestigt zich hier in 1925. A.H.A. de Man zand-, grind- en grondhandel komt in 1919. Blikfabriek G. Stroman verhuist in 1915 van Rotterdam Delftsestraat naar Hillegersberg. Het drinkwaterbedrijf Noord vestigt zich in de loop van de tijd langs de Rotte.

Aan de hand van luchtfoto's volgen we de ontwikkeling van de Bergse Rechter Rottekade.

Op de onderstaande foto is de Rotte te zien met een aantal vrachtschepen, die zijn aangemeerd bij de

Hillegersbergse Houthandel. Het bedrijf importeerde grenen- en vuren- hout uit Rusland en Scandinavië. De houthandel werd in 1921 opgericht door Huibert van de Stadt en Johan Hendrik van der Sloot. In de jaren dertig woonde Van der Sloot aan de Langeweg 37a (de huidige Prins Bernhardkade). Het bedrijf zou hier blijven tot 2008, werd na de jaren negentig diverse malen verkocht en onderdeel van Jongeneel B.V. Rechts onderin is het gemaal van het Bergse en Broekse Verlaat te zien. Daarboven zien we de Bergse voorplas. Langs de plas ligt de Prins Bernhardkade met de eerste bebouwing, die dateert van 1925. De latere bebouwing richting

de Straatweg volgt in de tweede helft van de jaren twintig.

Links van de Houthandel ligt de Prinses Margrietlaan, die aan één kant is bebouwd door aannemerij Kolpa. Dit hele perceel tussen de Prins Bernhardkade en de Prinses Margrietstraat was tot 1923 weiland van de Hygiënische Modelboerderij De Vaan. Op het open terrein links zou in 1936 het overdekte zwembad worden gebouwd.

Op de voorgrond van onderstaande foto ligt de *Philips Willembrug* over de Rotte. De brug is gebouwd in 1923 en sluit direct aan op de Philips Willemstraat. De boogbrug wordt ook wel *De Hoge*

Links De Noord-West punt van het Kleiwegkwartier rond 1925.

foto: Aviodrome Lelystad

Rechts De Rechter Rottekade rond 1940.

foto: Aviodrome Lelystad

Brug en Blikfabriekbrug genoemd. De heer C.N.A. Loos ging regelmatig naar de overkant voor amoureuze activiteiten. Veerman en caféhouder Jan de Leeuw was deze reden ter ore gekomen. Op een keer roeide hij tot halverwege de Rotte, sprong overboord en zwom terug. De heer Loos moest zelf verder roeien en zich zien te redden. De brug werd dan ook gebouwd op zijn initiatief en werd door hem en bemiddelde vrienden gefinancierd. Het betekende wel het einde van het veerbedrijf dat hoorde bij *Herberg In den Baars*.

Het diepe gebouw aan de Philips Willemstraat is de Blikfabriek G. Stroman. Het bedrijf verhuisde in 1915 van Rotterdam

Delftsestraat naar Hillegersberg. De dan dertienjarige zoon en latere schrijver-journalist Ben Stroman legt dat jaar de eerste steen voor de fabriek aan de Rechter Rottekade. Vrij snel sluit dit bedrijf zich aan bij *De Verenigde Blikfabrieken VERBLIFA*.

Rechts op de luchtfoto is nu ook te zien, dat de linkerkant van de Prinses Margrietlaan is bebouwd. Het zwembad *De Overdekte* is te zien tussen deze huizen en het gebouw van *VERBLIFA*. Aan de linkerkant van de brug is een deel van het terrein te zien van A.H.A. de Man: zand-, grind- en grondhandel. Het bedrijf is daar sinds 1919 gevestigd, maar wordt in 1954 een

Aannemersbedrijf betreffende de aanleg van sportterreinen. Op dit moment is het marktleider op het gebied van de aanleg van golfbanen.

De meest rechtse straat op de luchtfoto uit 2003 is de Hillegondastraat met op de

rand van de foto nog een stukje van het voormalige terrein van A.H.A. de Man. Tussen de Hillegondastraat en de Kootsekade is de remise en werkplaats van de RET te zien. De RETM had dringend behoefte aan een nieuwe remise en kocht grond aan in Hillegersberg, die goedkoper was dan in Rotterdam.

*Links Luchtfoto anno 2003.
foto: Aviodrome Lelystad*

*Rechtsboven met de klok
mee:*

De RET remise gezien vanaf
de hoek Kootsekade en
Willem van Hillegaersberg-
straat. foto: RoMeO

Huize Oranjeoord met daar-
achter de limonadefabriek.
Collectie Museum Rotterdam

DWL Noord was in gebruik
tot 2000.

Het circa 8000 m² grote gebouw werd ontworpen door ingenieur A.D. Heederik (1862-1937) en gebouwd door de aannemer F.W. Zonneveld. Kosten: fl. 600.000. De bouw startte op 1 april 1922 en het pand werd op 20 augustus 1923 in gebruik genomen.

Voor de remise ligt de jachtwerf van Wurth. In 1985 vertelt de heer A.

Wurth sr: *'Tja, de naam Wurth is al zo'n 150 jaar aan deze scheepswerf verbonden. Wie voordien de eigenaar was is mij niet bekend.'* Dus vanaf ca 1830 is het Jachtwerf Wurth.

Op het braakliggende terrein tussen de Kootsekade en de Minstrelstraat was tot 2000 het drinkwaterbedrijf Noord gevestigd. Het complex werd gesloopt in 2002.

In de bocht van de Rotte is links op de foto TIMS limonadefabriek te zien, voorheen Josiah Russell.

Aan de Ceintuurbaan

De Ceintuurbaan dateert van 1899. Deze spoorlijn liep als ringlijn om Rotterdam bij Kralingen, Crooswijk en

het Oude Noorden. De Ceintuurbaan als straat loopt vanaf de Bergse Rechter Rottekade bij TIMS limonadefabriek en wordt onderbroken door de Straatweg om vervolgens helemaal door te lopen tot de Rozenlaan. De aanleg van de spoorlijn zorgt ervoor dat ook hier de industrie zich vestigt. De mogelijkheden van aan- en afvoer van goederen via de spoorlijn en de aangelegde zijsporen hebben een aantrekkende werking.

Kolenhandel A. van Weelden vestigt zich rond de Eerste Wereldoorlog aan de Ceintuurbaan nr. 31. Het bedrijf is afkomstig uit de Zegwaardstraat waar het een waterstokerij/kolenhandel drijft. In 1934 volgen de zoons Dirk (1901) en Antoon (1904) hun vader Arie (1874-1934) op. Het bedrijf groeit uit tot een prominent aanwezig bedrijf in het Kleiwegkwartier en sluit zich aan bij de in- en verkoopcombinatie 'Verenigde Brandstoffenhandel'. In de hoogtijdagen van de kolenhandel heeft het bedrijf zesduizend burgerklanten, levert het aan tal van kleine kolen-

Het woonhuis van A. van Weelden aan Villapark 14. Achter het huis ontstaat een groot bedrijfsterrein.

handelaren, tuinders in het Westland en bedrijven-gebruikers. Er rijden in Hillegersberg/Schiebroek en het Noorden van Rotterdam vijftien wagens met paard rond om de kolen te bezorgen. In het bedrijf werken dan circa zestig mensen.

Van Lith carrosseriebouwer is gesticht in 1874 of 76 en vestigt zich later in de tijd aan Ceintuurbaan 66.

Sprong machinefabriek werd in 1906 opgericht en ging failliet in 1974. Deze fabriek van wasmachines was gevestigd aan Ceintuurbaan 34.

Een deel van de familie Sprong woont in de jaren dertig in Hillegersberg. Zo woont H. Sprong, machinefabrikant aan de Emmalaan, P. Sprong, directeur aan de Berglustlaan, N.A. Sprong, correspondent en D.G. Sprong, werktuigkundige wonen beiden aan de Van den Hoonaardsingel.

Hieronder In 1951 staat carrosseriebouwer van Lith in brand. Het bedrijf verhuist naar Ceintuurbaan 32.

Rechts N.A. Sprong bij een nieuwe machine van wasserij De Molen Apeldoorn.

Rechtsonder Rotterdams Dagblad, januari 1955.

Rotterdamse steenhouwerij/marmerbedrijf Ruijmgaaert

Volgens het Hillegersbergs adresboek van 1938 is het bedrijf gevestigd op nummer 4. Op foto's is het bedrijf te zien op de hoek van de Ceintuurbaan en de Elektroweg. De heer A. Ruijmgaaert wordt genoemd als steenhouwer. De heer J. Ruijmgaaert is administrateur. Tijdens de Tweede Wereldoorlog moet in Berlijn een enorm beeld verrijzen van Adolf Hitler uit Noors labrador-graniet. In 1943 geeft de bezetter vier Nederlandse steenhouwerijen de opdracht om het graniet te bewerken. Ook de Rotterdamse Steenhouwerij van de familie Ruijmgaaert krijgt de opdracht. Weigeraars worden afgevoerd naar Duitsland om daar te werk te worden gesteld. De steenhouwers dralen met de opdracht. Aan het einde van de oorlog ligt het graniet nog steeds op het terrein van Ruijmgaaert. De Nederlandse overheid confisqueert het kostbare natuursteen als oorlogsbuit. Het wordt voor een laag prijsje verkocht aan de steenhouwerijen.

Op 15 mei 1953 wordt het bronzen beeld *De verwoeste stad* onthuld op Plein 1940 bij de Leuvehaven. Het zes ton wegende beeld staat op een sokkel van Noors labradorgraniet... Het Polygoonjournaal vermeldt dat de schenkers van het beeld en de sokkel onbekend zijn. Pas na 25 jaar wordt openbaar gemaakt dat het beeld werd geschonken door de De Bijenkorf. De sokkel werd geschonken door de familie Ruijmgart.

Na de Tweede Wereldoorlog vestigt **M&P Smulders** (1854) zich aan de Ceintuurbaan. Het oude pand in de stad is verwoest tijdens de bombardementen. Deze zoetwarenfabriek van onder andere anijsblokken blijft tot 1992 gevestigd aan de Ceintuurbaan.

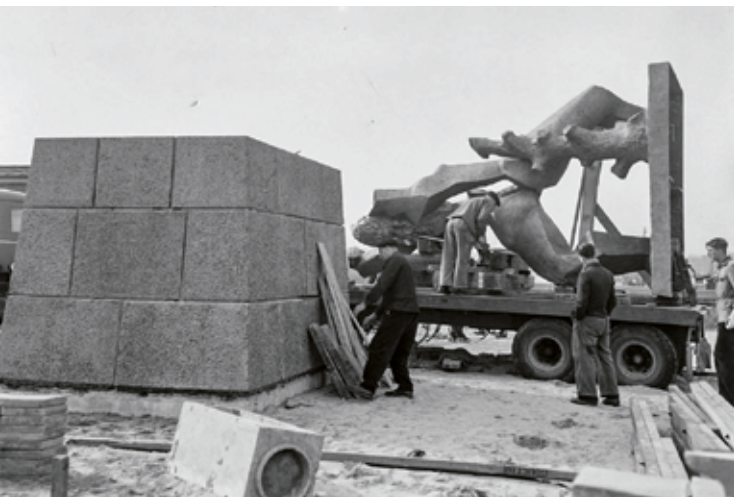
Van Stolk & Reese vestigt zich rond 1899 verder westelijk aan de Ceintuurbaan, op nummer 64. Het betreft een groot complex met ongeveer 11.000 m² bedrijfsruimte, 1.000 m²

kantoorruimte en een buitenterrein van 5.000 m².

Het bedrijf produceert papier en maakt daar allerlei producten van. In 1919 verschijnt het boekje *Het onderzoek van papier*. Schrijver is J.H. van Zelm van Eldik, 'lid der firma van Stolk & Reese' en het wordt uitgegeven in eigen beheer. Het geeft een overzicht van de op dat ogenblik meest voorkomende onderzoeksmethoden, die de kwaliteit en productiemethoden kunnen verbeteren. Het is 'eene uitbreiding van hetgeen wij vijf jaren geleden het licht deden zien en dat aan de Technische Hoogeschool te Delft voor de praktijk van het papieronderzoek in gebruik genomen is'.

Het bedrijf blijft tot 2003 gevestigd aan de Ceintuurbaan. In dat jaar sluit de fabriek als gevolg van een faillissement.

Op nummer 66 van de Ceintuurbaan was de N.V. Industria, maatschappij voor metaalbewerking gevestigd. **Industria Rotterdam** ontwierp en produceerde industriële verlichting.

Naast Industria zat, op nummer 67, de fabriek voor 'nauwkeurige metaalbewerking' **Dekker & van Ettinger**.

Ook de **ENKA** heeft enkele jaren (1926-1932) een vestiging gehad aan de Ceintuurbaan. Het betrof hier een vestiging waar niet geproduceerd werd. Het ging vooral om verwerken en verpakken. Er werkten veelal jonge vrouwen, die werden aangevoerd met de trein en eigen busvervoer. Rond 1930 neemt de vraag van kunstzijde af terwijl het productieproces was verbeterd. In totaal werkten er 8000 mensen in de verschillende bedrijven. De helft werd ontslagen. Het filiaal in Hillegersberg werd gesloten in 1932.

N.V. Bonda's Veevoederhandel was in de jaren dertig gevestigd aan de Ceintuurbaan 20.

De **N.V. Allan & Co's Koninklijke Nederlandsche Fabrieken van Meubelen en Spoorwegmateriaal** koopt in 1911 grond aan langs de

Ceintuurbaan. De bouw van de fabriek en andere gebouwen start in 1912. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog loopt de bouw ernstige vertraging op. Het gebrek aan materialen tijdens de oorlog zorgt voor het oplopen van de bouwkosten. De oplevering van het complex vindt plaats in 1916.

Langs de spoorbaan van de Zuid-Hollandse Electricche Spoorweg Maatschappij stond tegenover Station Schiebroek aan de Kleiweg een hoppakkerij. **Albert van der Perk** start in 1916 zijn bedrijf. In de jaren vijftig vestigt het bedrijf zich in deze, inmiddels voormalige, hoppakkerij. Het bedrijf van Van der Perk zou hier tot 2002 gevestigd blijven.

In de polder aan Bergse Achterplas **L. Ringlever**

Aan de westkant van de Achterplas vestigt in 1902 L. Ringlever zich aan de Straatweg hoek Johan de Wittlaan. Leendert Ringlever leefde van 2 juli 1870 tot 15 oktober 1940. In het Hillegersbergs adresboek van 1930 woont hij in de Jan van Ghestellaan 9. Zijn beroep is *fabrikant van kunstsmidswerken*. Hij volgde de *Academie voor beeldende kunsten Rotterdam*. Hij ontwierp siersmeedwerk dat werd verkocht ten behoeve van kastelen en bijvoorbeeld het raadhuis van Veere. Voor de wereldtentoonstelling in 1910 te Brussel ontwierp en smeedde hij de hekken voor de Hollandse tuin. Ook ontwierp en produceerde hij voor het dagelijks gebruik aan de Straatweg. De showroom zat in die jaren in de Wester-

Links De sokkel van 'De verwoeste stad' van Ossip Zadkine.

Middenonder Op de achtergrond de fabriek van Van Stolk & Reese. Op de voorgrond een treinstel van Allan. Het zijspoor aan de spoorlijn zorgt voor de mogelijkheid voor de aan- en afvoer van goederen.

Rechts Allan gezien vanaf de Gordelweg.

straat achter het Wereldmuseum. Op dit moment heeft Ringlever een bedrijf in haarden te Etten-Leur.

Vijlenfabriek en slijperij G.H. Watson

De familie Watson start al in 1848 een vijlenmakerij aan de Swaanshals in het Oude Noorden. In 1917 bouwt ze aan de Kleiweg een nieuwe fabriek. Een brand in 1922 veroorzaakt veel schade. Voor de Tweede Wereldoorlog gaat het familiebedrijf intensief samenwerken met R.S. Stokvis en Zonen. Samen voeren ze de handelsnaam *Sanford gereedschappen*. In 1944 moet het bedrijf sluiten, maar maakt na de Tweede Wereldoorlog een herstart. Het komt tot grote bloei en is de enige vijlenmakerij in Nederland. Tien jaar later wordt het verkocht aan een Amerikaans bedrijf. De productie aan de Kleiweg blijft

doorlopen tot 1957, daarna komen de gebouwen leeg te staan, raken in verval en worden gesloopt in de jaren tachtig.

Naast de vijlenfabriek en de smid was ook houthandel **C. Berger & Zn.** gevestigd aan de Achterplas.

N.V. Houthandel voorheen C. Berger en Zn. was gevestigd aan de Rottekade 139 en had sinds 1908 een houtzagerij aan de Kleiweg. De houtzagerij stond op een groot terrein tussen de Kleiweg en de Bergse Achterplas. In 1924 ontstond er een enorme brand in de machinekamer. Een krantenartikel vermeldt: 'De motor, die door gas gedreven wordt, welk gas wordt bereid uit houtafval staat in de machinekamer.' De panden worden door de brand totaal verwoest en niet meer herbouwd. In het adresboek van Hillegersberg (1938) woont de

Links G.H. Watson. Hier al te midden van woningen.

Hieronder Een glasdia van G.H. Watson vijlenfabriek. Collectie Museum Rotterdam

heer C. Berger aan het Statenplein. Zijn beroep is houthandelaar. De houthandel had ook een vestiging in Dordrecht. Het is aannemelijk dat het bedrijf daar zijn activiteiten heeft voort gezet. In het adresboek van 1938 wordt de houthandel aan de Rottekade niet meer genoemd.

Aan Kleiweg 124-126 was volgens het adresboek van de gemeente

Hillegersberg de **Industriële Handel-vereeniging N.V.** gevestigd. Ook was dit het adres van **Neparofa**. Deze papierrollenfabriek werd in 1923 gesticht en fuseerde na de Tweede Wereldoorlog met Cats. In de jaren vijftig kocht de eigenaar van bonthandel Lya Murriss de gebouwen aan de Kleiweg. Sinds de jaren zeventig wordt de begane grond van het pand verhuurd aan winkelketens.

Rechts met de klok mee
Affiche Houthandel Berger.
Collectie Regionaal archief
Dordrecht

Op de voorgrond de nog onbebouwde grond van de Bergpolder. Op deze plek ontstaat later het Bergpolderplein. In het midden van de foto staat aan de Kleiweg het huis met de nummers 151-153.

Advertentie L. Ringlever

Briefhoofd NEPAROFA.
Ontwerp van Julius Steiner
(1878-1940).
Collectie Joods Museum
Berlijn

De Urbanisatie

Tijdens de jaren twintig en dertig wordt bijna het hele Kleiwegkwartier volgebouwd. Er worden zo rond de 3000 huizen gebouwd. Er verrijzen in deze periode drie kerken, tien scholen, een zwembad, gymnastiekzalen, een consultatiebureau en de tramremise aan de Kootsekade. Er worden ook talloze winkels gebouwd. Pakhuizen en bedrijven bouwt men tussen de woningen. Tot slot noem ik nog de fabrieken en de grotere bedrijven die, zoals ik hier voorgaand heb beschreven, worden gebouwd in het gebied.

De enige school in het Kleiwegkwartier annex gemeentehuis Schiebroek wordt in 1930 afgebroken. Het onderwijs wordt verplaatst naar de Bilderdijschool in de Koraalstraat.

Beide gemeenten brengen in de jaren dertig een gemeentegids uit 'ten dienste van de nieuwe inwoners van Hillegersberg of Schiebroek'. Deze gidsen werden samengesteld door de voormalige tolgaarder A. W. Cossee. De opbouw van de beide gidsen is vrijwel identiek. De informatie is afgestemd op de gemeente.

De gemeentegidsen van Hillegersberg en Schiebroek. De tekening is gemaakt door Herman Bieling.

De oude verbindingswegen veranderen in snel tempo

Het Noorderkanaal werd aangelegd tussen 1933 en 1938. Het kanaal wordt de tweede fysieke grens tussen Hillegersberg en Rotterdam. Er komt een brug over het kanaal die de verbinding tussen de Bergweg en de Straatweg tot stand moet brengen en die loopt via het muizengaatje.

De Straatweg

De Straatweg was inmiddels verder bebouwd en al behoorlijk verstedelijkt. De Tol was niet erg geliefd.

Hillegersberg wilde een moderne gemeente zijn, die aantrekkelijk was voor de Rotterdammer. De gemeente Hillegersberg en de tolgaarder verdienen echter veel geld aan de Tol. Parallel aan de Kleiweg werd de Juliana van Stolberglaan aangelegd. Het werd daarvoor mogelijk om gratis het Kleiwegkwartier in te komen en/of verder te reizen. De Tol werd toen verplaatst en kwam ter hoogte van de Juliana van Stolberglaan te liggen. In het moderne leven paste geen tol meer en die werd dan ook uiteindelijk op 31 december 1929 opgeheven.

Rechtsboven Het Kleiwegkwartier gezien vanaf de Bergweg. Rechts boven op de foto is het muizengaatje te zien.

Linksonder De verstedelijkte Straatweg met links de Tol aan de Juliana van Stolberglaan.

Rechtsonder Het oude politiebureau aan de Hillegondastraat is te klein geworden. Op de plaats van modelboerderij De Vaan wordt een nieuw politiebureau gebouwd.

De Kleiweg

Het hoekpand aan de linkerkant van de Kleiweg is van 1920. Ook de verdere bebouwing aan linkerkant van de Kleiweg is duidelijk te zien tot aan de Nassaukerk, die dateert van 1927. Aan de rechterkant staat de vroegere lintbebouwing er nog.

Met de klok mee:

De Kleiweg circa 1930.

De nog bestaande lintbebouwing aan de Kleiweg. Ze staan ten noorden aan het Bergpolderplein.

De Kleiweg op een zonnige dag rond 1931. Na de oude lintbebouwing zijn nu ook nieuwe huizen te zien. Aan het eind van het zicht zijn nu ook de nieuwe winkels te zien, die zijn gebouwd als onderdeel van de Statenlaanbuurt.

Het Bergpolderplein

Ter hoogte van Watson en het voormalige terrein van Houthandel Berger ontstaat het Bergpolderplein. Achter de Kleiweg is de Juliana van Stolberglaan

aangelegd; beide straten komen uit op het Bergpolderplein. Op het midden van het plein staat het elektriciteitshuisje annex openbaar toilet.

Met de klok mee:

Huizen ten zuiden aan het Bergpolderplein. In de woningen rechts zijn later winkels gekomen. De facade van het gebouw is daardoor behoorlijk gewijzigd.

Links waren van oorsprong de geplande winkels te zien. Rechts is de bouw van 'het blokje van Poot' aan het Bergpolderplein te zien.

Links de Kleiweg en rechts de Juliana van Stolberglaan. In het midden staat het elektriciteitshuisje met openbaar toilet.

Mijn ouders waren de eerste bewoners aan de Juliana van Stolberglaan/Bergpolderplein. Ze huurden het huis vanaf 1927 van aannemer Poot voor fl 35 per maand. Ze zouden er blijven wonen tot 1985. De zorg van Poot was geweldig. Hij had een eigen onderhoudsman, die in de buurt woonde. De Juliana van Stolberglaan liep toen nog dood. Toen hij eenmaal was afgebouwd ontstond er een verbinding met de Straatweg. Op deze manier zou er een sluipweg ontstaan om de Tol te ontlopen.

Schiebroekse Kleiweg

Verder naar het Westen vormt de Kleiweg nu een kruising met rechts de Uitweg en links de Rozenlaan. Op de onderstaande foto is te zien, dat het nog tamelijk stil is. De hoek Kleiweg-Uitweg is bebouwd. De foto is dus waarschijnlijk eind jaren dertig gemaakt.

De Ringdijk

Begin jaren dertig wordt de Ringdijk een brede rechte weg met een nieuwe vaste brug tussen de Uitweg en de Ringdijk. Rechts ligt de Schiebroeksesingel en links achter ligt de nog bijna onbebouwde polder. In deze polder liggen dan al deels de Tuinsteden Adrianalaan en Molenvliet. Aan de Ringdijk werd het nieuwe Schiebroekse Raadhuis gebouwd.

Boven De Kleiweg op de hoek Rozenlaan-Uitweg.

Links Ten behoeve van de uitbreiding Schiebroek bouwt de gemeente een brede vaste brug over de Ringvaart.

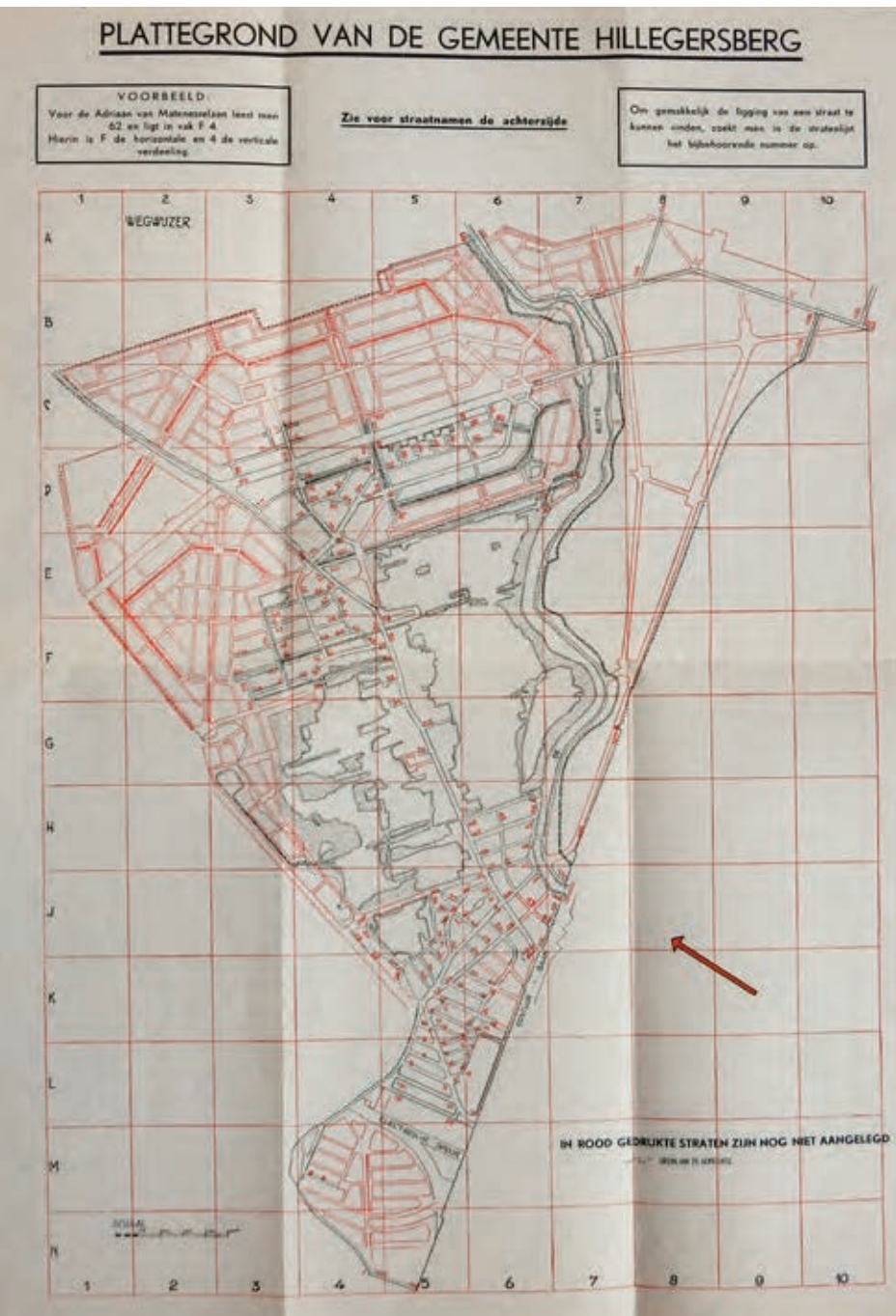
Stedenbouw, architectuur en bouw

De uitbreidingsplannen van de gemeente Hillegersberg

De stedenbouwkundige opzet

Indeling van de buurten

Zoals we hebben gezien is er van 1907 tot 1925 door diverse architecten 'gesleuteld' aan de stedenbouwkundige opzet van het Kleiwegkwartier. In 1907 en 1912 maakten A.J.Th. Kok (1873-1941) en J.H. de Roos (1875-1941) de eerste plannen en werkten die verder uit. Beide architecten zijn van de Delftse School. Volgens deze school lag de schoonheid juist in de eenvoud en was een goede harmonie tussen massa, ruimte en lichtval belangrijk. De functie van een gebouw moest terugkomen in de vorm. Woonhuizen moesten simpel en ingetogen zijn. Publieke gebouwen moesten juist monumentaal zijn om hun functie te kunnen uitdrukken. In 1919 gaat A.J.Th. Kok samenwerken met M.J. Granpré Molière (1883-1972) en P. Verhagen (1882-1950). Granpré Molière werd hoogleraar aan de Technische Hogeschool Delft. Rondom hem ontstond de Delftse School. Dit bureau maakte in 1920 een plan voor heel Hillegersberg. Er zou meer samenhang moeten komen in het hele gebied. Voor het Kleiwegkwartier tekenden zij een haven in de veenputten waar nu de Bloemenbuurt ligt. De Gravenbuurt en de Statenlaanbuurt zouden tuindorpen worden. Op zich was dit niet vreemd; het bureau stond bijvoorbeeld bekend om het ontwerp van Tuindorp Vreewijk

en het Kralingse bos. Het zou nog bijna vijftien jaar duren, voordat het Noorderkanaal werd aangelegd. De haven ging dus niet door. Er moesten woningen worden gebouwd, want daar was dringend behoefte aan. In 1925 paste de architect H. van der Kloot Meijburg (1875-1961) de plannen aan. Hij was, evenals zijn voorgangers een bekende Rotterdamse architect. Van der Kloot Meijburg studeerde aan de Academie voor Beeldende Kunsten in Rotterdam, was aanhanger van de Haagse school en schreef vijf boeken over architectuur.

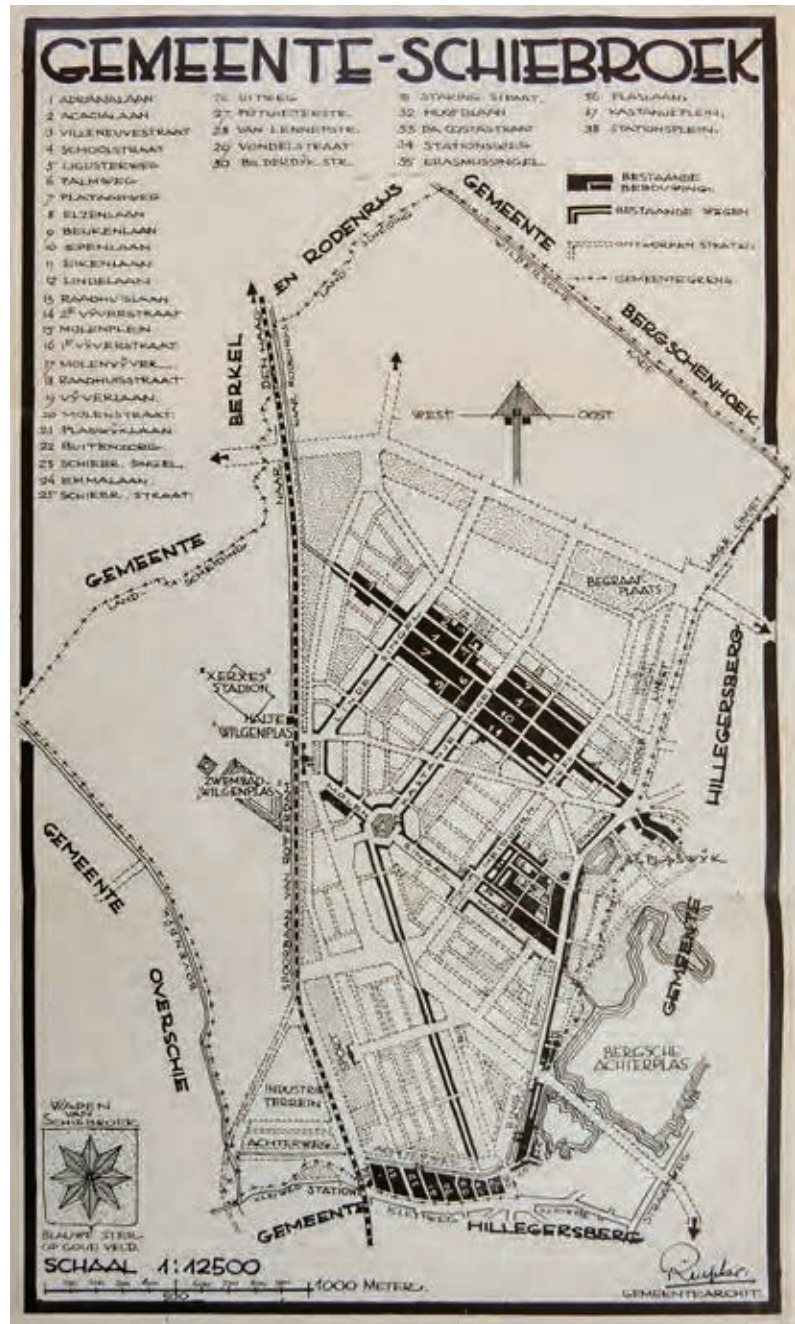
Ook Schiebroek heeft na de aanleg van de elektrische spoorbaan tussen 1904-1908 uitbreidingsplannen. Het zou nog tot 1922 duren voordat de Stationsweg en de Hoofdlaan zouden worden bebouwd. In diezelfde jaren werd er ook in de Schiebroekse polder gebouwd. Langs de spoorbaan werden 106 middenstandswoningen gebouwd. Het uitbreidingsplan van M. Zaaijer wordt in 1928 herzien door H. Russcher. Hij is inmiddels aangesteld als gemeentearchitect. In de plannen wordt het dorpsmiddenpunt verplaatst van de Kleiweg naar de Ringdijk. Langs de Ringdijk komen de tuindorpen Molenvliet en Adrianalaan. Het deel tussen de Kleiweg en de Achterweg is bestemd voor gesloten bebouwing van beneden- en bovenwoningen.

Stedenbouwkundig karakter

Een wijk kan gekenmerkt worden door het benoemen van zowel fysieke als functionele eigenschappen van de wijk. Onder de fysieke eigenschappen valt de

soort bebouwing in de wijk, de verdeling van hoofd- en woonstraten en de mate waarin de woningen op de straat georiënteerd zijn. Onder de functionele eigenschappen valt enerzijds de

De uitbreidingsplannen van de gemeente Schiebroek

vol gebouwd. De enige singel in het Kleiwegkwartier wordt gevormd door de Ringvaart met de Achterweg, die na de bebouwing de Erasmussingel ging heten. De strook tussen de Bergse Achterplas en de Ringvaart vormt een schiereiland dat in de jaren twintig werd bebouwd en Schiebroeksesingel ging heten. De Kleiweg, de Straatweg en in de jaren dertig ook de Uitweg vormden door de concentratie van winkels de belangrijkste betekenisvolle ontmoetingsplekken. De jeugd speelde vaak buiten op de nog braak liggende terreinen. De Bergse Achterplas en de eilandjes vormden voor jong volwassen en volwassenen betekenisvolle ontmoetingsplekken in de buitenruimte.

Architectuur

Het Kleiwegkwartier is een jaren twintig en jaren dertig wijk. De jaren twintig stijl wordt vooral gekenmerkt door het Traditionalisme. Huizen hadden dichte bakstenen muren, kleine ramen, forse schoorstenen en een zadeldak. De jaren dertig stijl begon een eeuw geleden als een mengelmoes van nieuwe stijlen als het rationalisme van Berlage, de Delftse School, de Amsterdamse School en de prairie style van Frank Lloyd Wright, de Amerikaanse architect die in het begin van de twintigste eeuw voor veel Nederlandse architecten gold als de modernste ter wereld.

Pas in de jaren dertig werd de jaren-dertigstijl een algemene 'balansstijl', zoals stedenbouwkundig onderzoeker Joost Kingma het noemt in zijn boekje *De magie van het jaren '30 huis*.

'Modern en traditioneel, vernieuwend en conservatief, rede en gevoel en stad en land worden hierin met elkaar verbonden', schrijft hij. Opvallendste kenmerken van de jaren-dertigstijl zijn

De Bouwwereld,
16 september 1929

de overdreven lange en steile, met pannen of riet bedekte zadeldaken met grote overstekken die bewoners letterlijk een enorm 'dak boven hun hoofd' geven en zo zorgen voor een gevoel van geborgenheid. De horizontale lijnen in het bakstenen bouwdeel onder het dak doet de jaren-dertighuizen nog breder lijken dan ze al zijn en zet ze ook stevig op de grond. Verder zorgen erkers, serres, bloembakken, veranda's, stoepen, trapjes en luifels voor geleidelijke overgangen van buiten naar binnen, zodat het binnengaan bijna een ritueel is.

Beide gemeenten hadden in de jaren twintig en dertig een gemeentearchitect in dienst of consulteerden hem.

C.N. van Goor (1861-1945) was een vooraanstaande Rotterdamse architect rond de vorige eeuwwisseling. Hij was Hoofd Technische Dienst van de gemeente Hillegersberg. In het Kleiwegkwartier bouwde hij onder andere de

openbare schoolgebouwen aan de Hillegondastraat.

Met **H. Russcher** hebben we net kennisgemaakt als de Gemeente architect van Schiebroek. Naast de uitbreidingsplannen ontwierp hij binnen het Kleiwegkwartier de openbare Bilderdijschool in 1930 en de Bewaarschool met bovenwoningen op de hoek van de Kleiweg-Hoofdlaan in 1936. In 1930 ontwierp hij het nieuwe raadhuis aan de Ringdijk: een gebouw in een zakelijk expressionistische stijl.

In het Kleiwegkwartier zijn tal van architecten actief geweest in de jaren twintig en dertig.

J. van Teeffelen (1877-1935) ontwierp vroeg een aantal panden. Hij is verantwoordelijk voor het Villapark in 1909, Straatweg 2 en Suzanna en Adriana in 1919. Beide ontwerpen hebben duidelijke Jugendstil elementen.

A.C. Lengkeek (1879-1954) woonde volgens het adresboek van de jaren dertig in de Zonnebloemstraat 63a. Hij was lid van de Gereformeerde kerk. Hij ontwierp de Nassaukerk en twee blokjes woningen aan de Graaf Adolf van Nassaustraat en huizen in de Juliana van Stolberglaan. Lengkeek bouwde meer gereformeerde kerken. In de jaren dertig verhuisde hij met zijn gezin naar Bilthoven.

De Statenlaan in aanbouw.

De Nieuwe Haagse school van Brandes is duidelijk herkenbaar.

foto: Stadsarchief Rotterdam

J.A.H.W. Cramer (1890-1963) was een Haagse architect en aldaar raadslid voor de SDAP. In de jaren '22/23 ontwierp hij woningen voor de kleine middenstand voor de coöperatieve Bouwvereniging *Gemeenschappelijk eigendom*. Deze woningen in de Haagse Bloemenwijk zijn gebouwd in de stijl van de Amsterdamse school. Dit was aanleiding voor de Hillegersbergse woningbouwvereniging *Aller Belang* om Cramer opdracht te geven tot het ontwerp van de 24 woningen in de Robert Owenstraat.

Van der Kloot Meijburg was de laatste stedenbouwkundige, die door de gemeente Hillegersberg werd geconsulteerd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de architect **J.J. Brandes** (1884-1955) de ontwerper werd van het Statenlaankwartier. Co Brandes was namelijk een belangrijke representant van De Nieuwe Haagse School. Karakteristiek in deze school zijn de horizontale lijnen boven kozijnen, erkers en balkons. Tevens is deze stijl herkenbaar aan zijn kubistische vormen en overstekende daken.

H.P.J. de Vries (1895-1965) was een Rotterdamse architect. Hij studeerde aan de Academie van Beeldende kunsten en Technische wetenschappen. In 1918 (hij was pas 23 jaar!) won hij de *Prix de Rome*. Deze in 1808 door Lodewijk Napoleon ingestelde prijs is de oudste en meest genereuze prijs voor beeldende kunstenaars onder de veertig jaar en architecten onder de vijfendertig jaar. De Vries is de ontwerper van de Christus Koningkerk binnen de Statenlaanbuurt.

Ook het complex rondom de kerk met school, parochiehuis en klooster is van zijn hand.

L.N. Krijgsman jr. (1895-1961) is een architect die de meeste sporen in het Kleiwegkwartier heeft achtergelaten. Hij is geboren in Hillegersberg, ging

naar de technische school en studeerde vervolgens aan de Academie van Beeldende kunsten en Technische wetenschappen. Na zijn afstuderen in 1917 vestigde hij zich in 1920 als zelfstandig architect. Het gezin Krijgsman woonde decennialang aan de Kleiweg. Het eerste werk, dat vermeld staat in de Plaatsingslijst van de heer Krijgsman is de *'verbouwing villa G.J. van de Leck, Villapark 1'* (1919). In 1920 tekent hij de *'Uitbreiding hoppakkerij Kleiweg'* (naast de huidige Randstadrail). In 1921 tekent hij *'een Koetshuis Kleiweg'* en *'5 panden Kleiweg en 2 panden Da Costastraat'*. Inmiddels is hij bevriend geraakt met de heer C.N.A. Loos en wordt hij de huisarchitect van Plaswijckpark. In 1922 tekent hij in opdracht van Loos de *'Brug over de Rotte'*

In de periode tot 1940 tekent Krijgsman tussen de 100 en 150 woningen in het Kleiwegkwartier, dertien winkels, een aantal pakhuizen en garages, een carrosseriefabriek aan de Willem van Hillegaersbergstraat en de vleeswarenfabriek Wensveen. De heer Krijgsman is lid van de Hervormde gemeente. Eind jaren twintig ontwerpt hij de Oranjekerk en de gebouwen voor de Protestant Christelijke scholen: de Julianaschool, de Wilhelminaschool, de Nassauschool en de Da Costaschool. De, eveneens Hervormde, Hillegersbergse wethouder M.C. Siezen is penningmeester van de vereniging *Zoekt het verlorene*. Via hem krijgt Krijgsman de opdracht om de villa *Huize Bellevue* aan de Kleiweg te verbouwen en uit te breiden ten behoeve van de huisvesting van jongens in het *August Hermann Franckehuis*.

Linksboven De eerste brug over de Rotte 1923 (architect L.N. Krijgsman jr.). Rechts het gebouw van de blikfabriek G. Stroman.

Linksonder De Nassauschool, gebouwd in 1930. Architect L.N. Krijgsman jr.
foto: Centrum Djoj

Rechts De Juliana van Stolberglaan is nu doorgetrokken tot het Bergpolderplein. Links het tolhuisje met tolgaarde. Rechts de woning van bouw-aannemer A. Poot.

Bouwen

Veel kleinere bouwers

De gemeenten Hillegersberg en Schiebroek waren aan het begin van de twintigste eeuw behoorlijk ondernemend. Er was tevens een nogal sterke private bouwsector, die huizen wilde verkopen aan kritische particulieren. Door de lage rente in de jaren twintig en dertig konden de bouwkosten dalen. Ook zorgde de verbeterde bouwproductie (door bijvoorbeeld kozijnen vooraf in de fabriek/werkplaats te maken) ervoor het proces te versnellen en goedkoper te maken. Bij dit alles werd er kwalitatief goed gebouwd en was de architectuur van goede kwaliteit. De gronduitgifte was in die tijd behoorlijk liberaal en beperkte zich tot een aantal basisregels. De gemeenten zorgden voor de verkaveling en een zekere structuur. We hebben eerder gezien dat de eeuwenoude structuur in het Kleiwegkwartier bewaard is gebleven door de loop van de oude verbindingswegen in ere te houden. Tal van kleinere ontwikkelaars en aannemers bouwden huizenblokken en vulden op deze manier de structuur.

Arie Poot

De heer A. Poot (1888-1952) stamt uit een Schiebroekse familie. Hij zou getypeerd kunnen worden als een vroege projectontwikkelaar. Zo was hij bijvoorbeeld eigenaar van de Wilgenplas, die hij door de bouw van een zwembad en recreatie eromheen ontwikkelde tot een geliefd recreatiegebied. Ook bezat hij grond in Schiebroek, die hij verkocht om de tuindorpen op te laten bouwen. Binnen het Kleiwegkwartier bezat de

heer Poot eveneens grond in de Bergpolder. Hij maakte deel uit van het laatste bestuur van Bergpolder onder de gemeente Rotterdam en Hillegersberg. Hij was dan ook de belangrijkste bouwer van de Bloemenbuurt en delen van de Gravenbuurt. Arie Poot woonde met zijn gezin ook in het Kleiwegkwartier. In eerste instantie aan het eind van de Lisbloemstraat toen die nog niet was doorgetrokken tot de Ceintuurbaan en later in een door hem gebouwd huis aan de Straatweg - hoek Juliana van Stolberglaan.

DEBETO bouwt de Statenlaanbuurt

Een aantal zakenlieden vormde met elkaar de exploitatiemaatschappij *DEBETO (De Bergsche Tol)*. Deze Haags-Rotterdamse maatschappij werd speciaal gesticht voor de ontwikkeling en bouw van de Statenlaanbuurt. De naam is wat mysterieus en zou te maken hebben met de ligging van de wijk ten opzichte van de Tol.

Zeven verschillende buurten

We hebben gezien, dat de eeuwenoude wegen in stand zijn gebleven en zijn opgenomen in de geurbaniseerde omgeving. Deze wegen hebben de structuur van het Kleiwegkwartier bepaald. Binnen de historische routes zijn er na de Eerste Wereldoorlog nieuwe hoofdwegen aangelegd waartussen de verschillende buurten zijn ontstaan en worden doorkruist. Zo werd de Electroweg de grens tussen de Gravenbuurt en de Bloemenbuurt. De gereconstrueerde Uitweg werd

Boven Fraai ontworpen gesloten bouwblokken met woningen en bedrijven aan de Willem van Hillegaersbergstraat.

Onder 1921 Julianaschool ontworpen volgens de Amsterdamse School.

de grens tussen de Edelstenenbuurt en de Statenlaanbuurt. Binnen de Statenlaanbuurt werd de Statenlaan de hoofdweg. De Erasmussingel werd de hoofdweg binnen de Edelstenenbuurt. De Willem van Hillegaersbergstraat slingert over de volle breedte door de Prinses Margrietlaanbuurt. De Rozenlaan verdeelt de Bloemenbuurt in Oost en West. De Ceintuurbaan met zijn overwegend industriële bouw vormt een apart verhaal.

Prinses Margrietlaanbuurt

De Prinses Margrietlaanbuurt is de oudste wijk en wordt begrensd door de Rotte, de Straatweg, de Prins Bernhardkade en de Ceintuurbaan. De Willem van Hillegaersbergstraat is de hoofdweg van deze wijk. Hij loopt van zuid naar noord door de wijk en maakt ongeveer dezelfde wending als de Rotte. De straat loopt vanaf de Ceintuurbaan naar de Prins Bernhardkade. De eerste bebouwing dateert van 1909. Hij ging de oude Kootsekade doorkruisen. Aanvankelijk heette de Willem van Hillegaersbergstraat dan ook de Kootsche Dwarsstraat. Ten zuiden van de Kootsekade ligt de Minstrelstraat, die dateert van 1953. Richting het noorden werd in 1922 de remise van de RET gebouwd tussen de Willem van Hillegaersbergstraat en de tuindershuisjes aan Bergse Rechter Rottekade. Tegenover de remise werd een fraai ontworpen gesloten bouwblok gebouwd met gestapelde woningen en ruimten voor pakhuizen en kleine bedrijven.

De volgende dwarsstraat is de Hillegondastraat. De kruising vormt een pleintje waar de gemeente Hillegersberg in 1925 een openbare lagere school en ULO laat bouwen. Wat eerder bouwde de gemeente aan dit 'plein' een politiebureau. In 1929 werd in de Hillegondastraat richting Rotte nog een ULO schoolgebouw neergezet. De architect van beide gebouwen is C.N. van Goor. De Philips Willemstraat (voorheen Oranje Nassaustraat) dateert van rond 1914 en loopt eveneens dwars over de Willem van Hillegaersbergstraat van

Straatweg naar Bergse Rechter Rottekade. Weer verder naar het noorden ligt evenwijdig aan de andere dwarsstraten de Prinses Margrietlaan die bebouwd is tussen 1921 en 1931. In 1921 werden daar de lagere school en de ULO gebouwd door de Vereniging tot stichting en instandhouding van scholen met den Bijbel. Architect: L.N.Krijgsman jr.

In 1936 werd tussen de Philips Willemstraat en de Prinses Margrietlaan het zwembad De Overdekte gebouwd. De Willem van Hillegaersbergstraat eindigt bij de Prins Bernhardkade (voorheen Langeweg). Deze kade vormt de grens van de wijk aan de kant van de Bergse voorplas en werd bebouwd tussen 1925 en 1930. De bebouwing van de Bergse Rechter Rottekade dateert van 1910, 1927 en 1931. Deze wijk kent niet alleen een woonfunctie; hij heeft vanouds ook een werkfunctie langs de Rotte, de Kootsekade en de Willem van Hillegaersbergstraat. Ook de tramremise van de RET is niet weg te denken uit deze wijk. De bouw is heel divers: aan de Straatweg en het aansluitende deel van de Prins Bernhardkade staan herenhuizen. De overige straten kennen vooral gesloten bouwblokken. Aan de Kootsekade en op de hoeken van de andere straten zijn winkels te vinden. Het terrein van de voormalige Overdekte is nu een wijktuin. Er is een speeltuintje te vinden naast de remise en aan de Ceintuurbaan. Het voormalige gebouw van TIMS limonadefabriek heeft nu een horecafunctie. Ook zijn er diverse cafés en restaurants te vinden in hoekpandjes. Aan de Minstrelstraat

staat de Adventkerk. De Rotte en de Bergse Voorplas zijn de thuishavens van watersport. Het Prinsenmolenpark ligt direct ten noorden van de Prinses Margrietlaanbuurt.

De Edelstenenbuurt en het Melanchtonpark

Deze wijk is begrensd door de Kleiweg, de Melanchtonweg, Randstadrail en Uitweg-Ringdijk. De huidige Edelstenenbuurt behoorde tot het grondgebied van Schiebroek. De Erasmussingel aan de Ringvaart vormt de hoofdweg van deze buurt. De Erasmussingel loopt vanaf de Uitweg tot de Randstadrail, gaat daar even ondergronds om verder te stromen in de Franciscusdriehoek.

De overige straten liggen tussen de Erasmussingel en de Kleiweg. Ze volgen de grenzen van de middeleeuwse verkaveling van de grond. De Diamantweg is gebouwd vanaf 1922 en ligt aan de spoorlijn van Randstadrail. De oorspronkelijke naam is dan ook Stationsweg.

Links De Erasmussingel aan de Ringvaart.

Rechts De Hoofdlaan werd bebouwd in 1922 tegelijkertijd met de Stationsweg. De andere straten in de Edelstenenbuurt zijn gebouwd in 1928.

Ook de Hoofdlaan is gebouwd rond 1922. Beide straten liepen dood. Op de hoek van de Hoofdlaan en de Kleiweg werd in 1936 een bewaarschool gebouwd met woningen boven de school. De architect is H. Russcher.

Tussen de Diamantweg en de Hoofdlaan ligt de Saffierstraat. Dit nakomertje is van 1930. De Da Costaschool ligt aan het einde van de straat. De Saffierstraat heette tot 1941 dan ook Da Costastraat. Deze Protestant Christelijke school werd ontworpen door L.N. Krijgsman jr. en gebouwd in 1932. De school biedt nu onderdak aan het speciaal onderwijs. Verder naar het oosten liggen evenwijdig aan elkaar de Robijnstraat, de Koraalstraat, de Amethiststraat, de Smaragdstraat en de Topaasstraat. (respectievelijk Staringstraat, Bilderdijkstraat, Vondelstraat, Van Lennepstraat en Potgieterstraat) allemaal gebouwd rond 1928. In de Koraalstraat werd in 1930 de openbare Bilderdijkschool gebouwd. Het ontwerp is van H. Russcher. Deze

school is nu in gebruik als atelierruimte voor kunstenaars en biedt huisvesting aan een kinderdagverblijf. Het gemeentehuis van Schiebroek stond tot 1930 op de hoek van de Bilderdijkstraat en de Kleiweg. Tot slot de Uitweg. Dit was een verbindingspad tussen de Kleiweg en de Ringdijk. Het was oorspronkelijk particulier bezit en in 1926 gekocht van het polderbestuur Schiebroek-Berg en Broek en 110-Morgen. Van lieverlee verdween de oude bebouwing aan de Kleiweg. De meeste winkels in de buurt zijn te vinden aan de Kleiweg en de Uitweg. Het Melanchtonpark grenst direct aan de wijk en is te bereiken via twee bruggetjes over de Ringvaart.

Gebied Franciscusdriehoek

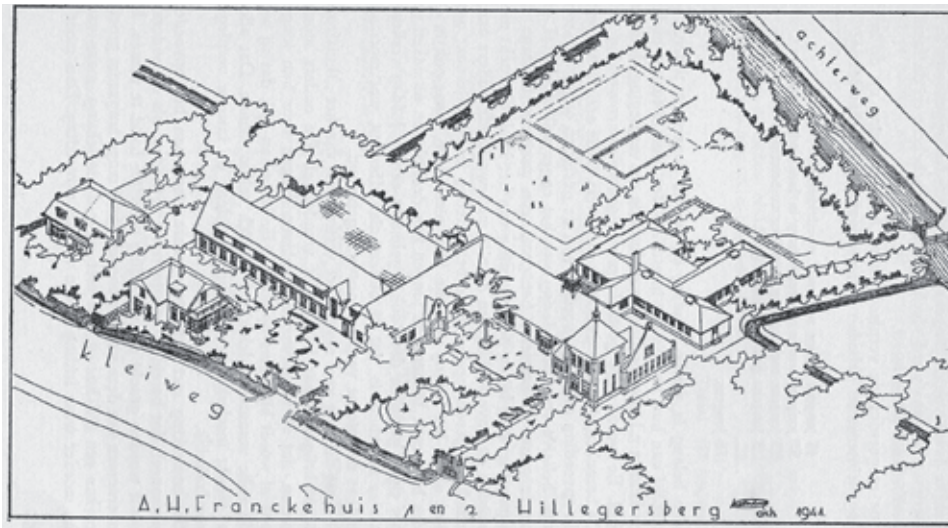
Dit gebied is begrensd door Randstad-rail (oost), de G.K. van Hogendorpweg (west), de Melanchtonweg (noord) en de NS spoorweg (zuid). Zodra je de spoorlijn over gaat doet de omgeving direct landelijk aan. Aan de rechterkant van de Kleiweg liggen oude plattelands-woningen. Iets verder ligt de oorspronkelijke kronkelige loop van de Kleiweg. Daarachter gaat de Erasmussingel verder. Verder op de oude Kleiweg stond Huize Bellevue, dat in 1935 werd verbouwd tot jongenshuis het *August Herman Franckehuis*.

In 1924 wordt de Robert Owenstraat gebouwd door woningbouwvereniging 'Aller Belang' volgens de tuinstad ideeën van Robert Owen. Het ontwerp is van architect J.A.H.W. Cramer. In 1934 bestaat het bestuur uit de heren H. Maagdenberg, kleermaker en

B. Mensen, blikslager en gemeenteraadslid namens de SDAP. Deze straat is de enige in het Kleiwegkwartier van voor de Tweede Wereldoorlog die werd bebouwd door een woningbouwvereniging. De huur was fl. 5,60 per week. Tussen de Robert Owenstraat links en het August Herman Franckehuis rechts liep de Kleiweg gewoon door richting

Overschie waar hij nu een scherpe bocht naar links maakt. In de jaren zeventig zou de Kleiweg worden onderbroken door de aanleg van de G.K. van Hogendorpweg. Het poldertje, dat voor de Robert Owenstraat links van de rechtgetrokken Kleiweg ligt, laat zien hoe het agrarische polderlandschap in Bergpolder eruit

Linksboven Ontwerp van het terrein August Herman Franckehuis. Uit: 'Veertig jaar Zoekt het verlorene.'

Linksonder Robert Owenstraat. Hier nog met een sloot. Later is de sloot gedempt. De grond werd verkocht ten behoeve van het rechtekken van de Kleiweg. Van de opbrengst werd een erker aangebouwd.

Onder De nog bestaande poort van het voormalige Huize Bellevue later A.H. Franckehuis.

zag. Achter dit polderdje ligt de golfbaan. Het *Franciscus Gasthuis* ligt aan de zuidgrens van de wijk.

De Gravenbuurt

Deze buurt wordt begrensd door de Straatweg, de Kleiweg, de Elektroweg en de Ceintuurbaan. Ook deze buurt kreeg zowel een woonfunctie aan de kant van de Kleiweg als een werkfunctie aan de Ceintuurbaan. De Elektroweg werd eveneens gedomineerd door

industrie. Electrostoom vestigde zich hier in 1914. Vanaf circa 1880 was steenhouwerij Ruymgaart gevestigd aan de Elektroweg ter hoogte van het voormalige terrein van Eef en Huub. Nu het onderkomen van een sportschool. De oudste woningbouw is van 1895 aan de Straatweg en het Villapark in 1909. De verdere bebouwing dateert van 1919 tot 1925. De Kleiweg werd bebouwd tussen 1920 en 1927. De Juliana van Stolberglaan is de hoofdweg van deze

Met de klok mee:

De Nassaukerk stond aan de Kleiweg van 1927 tot 1992.

De Elektroweg anno 1931. Het oude pand van Electrostoom is nu door de bebouwing niet meer te zien. Aan de overkant staat nu naast de openbare school-bewaar-school en brandspuithuisje vanaf 1930 het nieuwe kantoor van Electrostoom.

Anno 1931. Links bovenaan de foto ligt de Juliana van Stolberglaan. Daaronder het Bergpolderplein met het 'blokje van Poot, de Margrietstraat en naar rechts de Lisbloemstraat. Aan de Elektroweg staat het nieuwe kantoor van Electrostoom en basisschool de Bergse Zonnebloem. Rechts bovenin de foto is het terrein te zien van Van Weelden kolenhandel, machinefabriek Spronk en steenhouwerij Ruijngaart. foto: Aviodrome Lelystad

buurt. De straat loopt parallel achter de Kleiweg en werd bebouwd vanaf de Straatweg in 1921 richting Bergpolderplein tot 1927. Het eerste deel is bebouwd met gelijksoortige huizenblokken van vier woningen. De latere bouw betreft gesloten blokken. De straat is breed; alle woningen hebben een voortuin.

Tussen de Kleiweg en de Juliana van Stolberglaan lopen drie straten: de Graaf Jan van Nassaustraat, de Graaf Lodewijk van Nassaustraat en de Graaf Adolf van Nassaustraat. Deze zogenoemde Gravenstraten zijn gebouwd tussen 1921 en 1923. In 1927 werd op de hoek van Graaf Adolf van Nassaustraat en de Kleiweg de Nassaukerk gebouwd. De architect van deze gereformeerde kerk was A.C. Lengkeek. Het terrein van Van Weelden kolenhandel liep voor een deel tot aan de achtertuinen van de huizen in de Juliana van Stolberglaan. De Jan Willem Frisostraat grensde aan de westzijde van dit terrein. Parallel aan deze straat loopt de Baroniestraat (tot 1941 Prins Mauritsstraat). Beide dateren van 1926 en 1927. Vanaf de Baroniestraat werd

teruggebouwd richting Straatweg aan de Prins Frederik Hendrikstraat vanaf 1927 tot 1935. De straat werd aanvankelijk onderbroken door het terrein van Van Weelden kolenhandel. In 1928 werd aan de Electroweg een openbare school voor lager onderwijs met een bewaarschool gebouwd (architect zou onbekend zijn. Het is aannemelijk gemeentearchitect C.N. van Goor). Een deel van dit gebouw is bewaard gebleven. Het schoolgebouw is nog in gebruik als Openbare Daltonschool De Bergse Zonnebloem.

De Bloemenbuurt

Deze wijk wordt aan de zuidkant begrensd door de Ceintuurbaan en in het noorden door de Kleiweg. De Elektroweg is de oostgrens. De Zonnebloemstraat vormt de westgrens. De Rozenlaan snijdt de Bloemenbuurt diagonaal in twee driehoeken. Deze laan vormt de hoofdweg en heeft aan twee zijden een bebouwing die bestaat uit half gesloten bouwstroken met twee woonlagen. Alle panden hebben een voortuin. Aan de westzijde van de laan werd in 1934 de Oranjekerk gebouwd. Deze Nederlandse Hervormde

Links De Prins Mauritsstraat gezien vanaf de Prins Frederik Hendrikstraat richting Juliana van Stolbergstraat

Rechts De Oranjekerk aan de Rozenlaan. Deze laan snijdt de Bloemenbuurt in twee delen.

kerk is een ontwerp van gemeentelid en architect L.N. Krijgsman. Richting Ceintuurbaan werd aan de oostzijde een kantoor gebouwd. Daarin was in de jaren dertig het *Farmaceutisch Chemisch Laboratorium* gevestigd van apothekers Lansbergen & Zn. NV. Na de Tweede Wereldoorlog werd dit gebouw het kantoor en ontwerpstudio van *Industria Rotterdam*. De Rozenlaan kwam uit op de Ceintuurbaan. Aanvankelijk was het een rustige laan, maar het werd na de Tweede

Wereldoorlog een nieuwe verbindingsweg tussen het nieuwe Schiebroek en de stad. In de jaren vijftig werd daarvoor een brug gebouwd over de spoorlijn en Noorderkanaal.

De Bloemenbuurt Oost werd gebouwd door aannemingsbedrijf Maatschappij Tertius van A. Poot als een groot project. De architect L.N. Krijgsman jr. ontwierp het plan. De bouw van deze buurt is in 1923 gestart met het vijfhoekige blok

Rechts De Rozenlaan als rustige hoofdweg van de Bloemenbuurt.

Rechtsonder Op deze foto is het gebouw van Van Stolk & Reese goed zien. De Lisbloemstraat loopt nog niet door tot de Ceintuurbaan. De Azaleastraat is nog niet volledig bebouwd. Het elektriciteitshuisje op de Lathyrusplein staat er nog vrij eenzaam. De Rozenlaan is ook bebouwd tot aan het elektriciteitshuisje. Op de achtergrond zijn de gebouwen van Allan goed te zien. Het land tussen Allan en de Rozenlaan is nog leeg. Hier komen de straten te liggen in Bloemenbuurt West.

foto: Aviodrome Lelystad

aan de Margrietstraat, Elektroweg, Bergpolderplein-Kleiweg en de Rozenlaan. Tegelijk werd het eerste deel van de Lisbloemstraat gebouwd. De gesloten bouwblokken zijn gebouwd volgens de Amsterdamse School en hebben platte daken. De straat is smal. Op de hoeken zijn enkele winkels te vinden. De huizen hebben geen voortuinen. Aan het begin van de Lisbloemstraat/hoek Margrietstraat bouwt de *Vereniging tot stichting en instandhouding van scholen met den Bijbel* in 1924 de lagere- en bewaarschool: Wilhelminaschool. Het gebouw heeft aanvankelijk één verdieping. In 1925 wordt de school al uitgebreid met een tweede etage. De architect is L.N. Krijgsman jr. De Lisbloemstraat loopt dwars door de wijk tot aan de Ceintuurbaan. Haaks op de Lisbloemstraat ligt aan de zuidkant de Azaleastraat tussen de Elektroweg en het Lathyrusplein aan de Rozenlaan. Halverwege ontstaat het Irisplein, een driehoekig pleintje

waar ook de Malvastraat begint en naar de Rozenlaan loopt. De Orchideestraat ligt evenwijdig achter de Lisbloemstraat en komt ook uit op het Irisplein. Iets noordelijker ligt de Violenstraat vanaf de Elektroweg en wordt na een flauwe bocht de Hagedoornstraat die uitkomt op de Rozenlaan. Tussen de Malvastraat en het Lathyrusplein ligt de Cliviastraat. De huizen in deze straten zijn gebouwd tussen 1927 en 1935. Het zijn allemaal gestapelde woningen, gebouwd in diverse stijlen. Alle huizen hebben een puntdak. De meeste met een kleine voortuin.

Bloemenbuurt West heeft vijf straten die allemaal evenwijdig aan elkaar lopen van Kleiweg naar Rozenlaan. De kortste straat is de Begoniastraat die werd bebouwd tussen 1930 en 1932; daarna komt de Akkerwindestraat met de oudste bebouwing van 1928. Tussen deze twee straten ligt, aan de Rozenlaan de Oranjekerk. Weer iets zuidelijker in de

Helemaal aan de bovenkant van de foto ligt, boven de plas, de Emmalaan op het zogenoemde schiereiland. Links bovenin liggen de 'Laantjes'. Het nog onbebouwde stuk wordt het eigenlijke Statenlaankwartier. Rechts onderin liggen de gebouwen van L. Ringlever aan de Straatweg. Aan de rechterkant van de Kleiweg is de oude lintbebouwing nog te zien.

foto: Aviodrome Lelystad

buurt ligt de Gladiolusstraat. Deze drie straten zijn gebouwd door A. Poot van de Maatschappij Tertius, als onderdeel van het project dat ook in Bloemenbuurt Oost ligt. Daaronder ligt de Duizend-schoonstraat, die werd aangelegd door K.L.A.M.H. Sadee. Aan de wijkgrens ligt de langste en tevens jongste straat: de Zonnebloemstraat. De oneven kant is van 1937 en 1938, het middelste deel is van 1955, in 1964 werd het grootste deel van de even kant gebouwd. In deze buurt zijn geen bedrijven te vinden. Achter de Zonnebloemstraat ligt wel direct het terrein van Allan (nu RET). In de straten zijn geen winkels te vinden. Die liggen wel aan beide zijden van de straat waar die aansluit op de Kleiweg.

De Statenlaanbuurt

De Statenlaanbuurt ligt ten noorden van de Kleiweg aan de Bergse Achterplas en bestaat eigenlijk uit drie verschillende delen. Eén deel van deze buurt beslaat

het zogenoemde Schiereiland met aan de buitenkant de Schiebroeksesingel van 1926, een deel van de Emmalaan aan de binnenkant dat kijkt op de Bergse Achterplas en de Schiebroekseweg uit 1916. Deze drie straten komen bij elkaar op het Arolsenplein (voorheen het Emmaplein). Voor de annexatie door Rotterdam in 1941 behoorden de Schiebroeksesingel, de Schiebroekseweg en een aantal huizen bij de Schiebroekseweg in de Emmalaan bij de gemeente Schiebroek. De rest van de Emmalaan en het Emmaplein behoorden tot de gemeente Hillegersberg. Deze straten werden bebouwd in 1927 met grote eengezinswoningen in de jaren dertig stijl. De meeste huizen in deze buurt hebben een voor- en achtertuin.

De hoek achter de Schiebroekseweg, Uitweg en Kleiweg had een industriële bestemming. In 1908 vestigden zich daar houthandel en houtzagerij C. Berger en Zonen. In 1924 brandde

Rechts De Emmalaan op het zogenoemde Schiereiland. Rechts achter de bomen ligt de Bergse Achterplas.

Hieronder De Elisabethlaan

deze af. Vanaf 1917 was in die buurt ook de vijlenfabriek en slijperij G.H. Watson en Zoon gevestigd.

In het gebouw aan de Kleiweg, waar nu onder meer de Action is gevestigd huisde oorspronkelijk de Industriële Handelsvereniging NV. Tussendoor kreeg het allerlei andere bewoners: de snoepfabriek Gilda, Radar en Edah. De bovengenoemde industrie werd vanaf 1924 ingesloten door woningbouw aan de Wilhelminalaan, de Heiligerleelaan (tot 1941 Oranjelaan) en de Elisabethlaan. Deze zogenoemde laantjes zijn bebouwd met wat kleinere eengezinswoningen. De ontwerpen zijn gevarieerd. Alle huizen hebben een voortuin. Ook de Emmalaan werd na het vrijkomen van de rand van de plas bebouwd met dezelfde soort woningen. Direct aan het water werden in 1928 twee villa's gebouwd naar een ontwerp van F.H. Welschen (1884-1961). De villa's zijn gebouwd volgens de Amsterdamse school en zijn met riet bekapt. Deze archi-

tect zou na de Tweede Wereldoorlog veel bouwen. Hij was ook de pionier van de latere systeembouw. Dit gedeelte vormt het middenstuk van de Statenlaanbuurt.

Vanaf 1928 werd er gebouwd in en rondom de Statenlaan. De Haagse bouwmeester J.J. Brandes (1884-1955) ontwierp niet alleen het stratenplan met lanen, getekend in een flauwe bocht, maar ook een deel van de woningen en winkelpanden aan de Kleiweg. Het hart van dit deel van de buurt is het Statenplein. In 1930 werd daar aangrenzend het rooms-katholieke Christus Koningkerkcomplex gebouwd dat werd ontworpen door H.P.J. de Vries. Een complex met kerk, pastorie, klooster, een lagere school voor jongens, een lagere school voor meisje, daartussen een gymzaal en een bewaarschool. In 1938 werd één van de scholen verbouwd tot ULO. De school heeft zijn functie behouden en geeft nu onderdak aan de Tarcisius-

De Christus Koningkerk met bijbehorend complex aan het Statenplein werd gebouwd in 1930.

foto: Aviodrome, Lelystad

school voor katholiek basisonderwijs. De architectuur van de kerk met het complex er omheen is stedenbouwkundig interessant. Het heeft dan ook sinds 2010 de status van gemeentelijk monument: *'Het rooms-katholieke complex 'Christus Koning' is van algemeen belang voor de gemeente Rotterdam vanwege de cultuur- en architectonische en typologische waarde, alsmede vanwege de beeldbepalende en ensemblewaarde in het Kleiwegkwartier. Het complex is tevens van belang vanwege de belangrijke plaats die het inneemt in het oeuvre van architect H.P.J. de Vries en vanwege de kunst-historische waarde van de in en aan het complex aangebrachte kunstwerken...'*

Het Bisdom wilde dit niet, omdat men de kerk wilde afbreken om er een kleinere kerk te bouwen. De buurt kwam in actie en wilde het complex behouden, omdat het in Nederland één van de weinig intact gebleven stedenbouwkundige

concepten uit de jaren twintig is: een buurt, ontworpen rond een kerk en met de erbij behorende buurtfuncties. Pas in 2010 valt er een beslissing en wordt het definitief op de gemeentelijke lijst van monumenten gezet. Het kerkgebouw krijgt in 2019 een woonbestemming en draagt de naam *Statenkoning*.

Tussen de Kleiweg en het Statenplein loopt de Antony Duyklaan. Hier verrees in 1930, tussen de bebouwing van de Kleiweg en de Statenweg, de Nassauschool voor gereformeerd onderwijs. Een ULO school met zevende jaar. De architect was L.N. Krijgsman jr. Halverwege de Antony Duyklaan kan je rechtsaf richting Straatweg de Van Slingelandtlaan in. Op nummer 7 is een bijzonder woonhuis te zien met de wapens van Hillegersberg en Schiebroek op de gevel: namelijk het voormalige pand van de Stichting Samenwerkende Rotterdamse Kruisverenigingen.

Anno 1931. De Statenlaan met kerkcomplex.

De ontwikkeling van het stedelijk landschap

Het agrarisch landschap

Het gebied, dat nu het Kleiwegkwartier vormt ligt in drie verschillende polders. De Kleiweg is een eeuwenoude dijk, die loopt tussen de Rotte en de Schie en de scheiding vormt tussen de Bergpolder en polder Berg en Broek. De Schiebroeksepolder wordt begrensd door de Ringdijk en de Achterweg. De Straatweg is eveneens een eeuwenoude weg die op een smal stuk niet afgegraven veen ligt. Op het kaartje is de grens aangegeven tussen de voormalige gemeente Schiebroek en Hillegersberg.

1900: Langs de eeuwenoude wegen Straatweg en Kleiweg is een dun gezaaide lintbebouwing te vinden. Aan de Achterweg liggen diverse boerderijen. In 1899 wordt de spoorlijn aangelegd. Het Villapark aan de Straatweg wordt gebouwd net als een aantal grote stadvilla's. Aan de Ceintuurbaan verschijnt de eerste industrie.

1910: De industrie breidt zich uit in de polder en aan de Bergse Achterplas. De gemeente Hillegersberg laat een eerste uitbreidingsplan maken tussen de Straatweg en de Rotte. Het gebied krijgt een tweede spoorbaan met een station: Station Schiebroek.

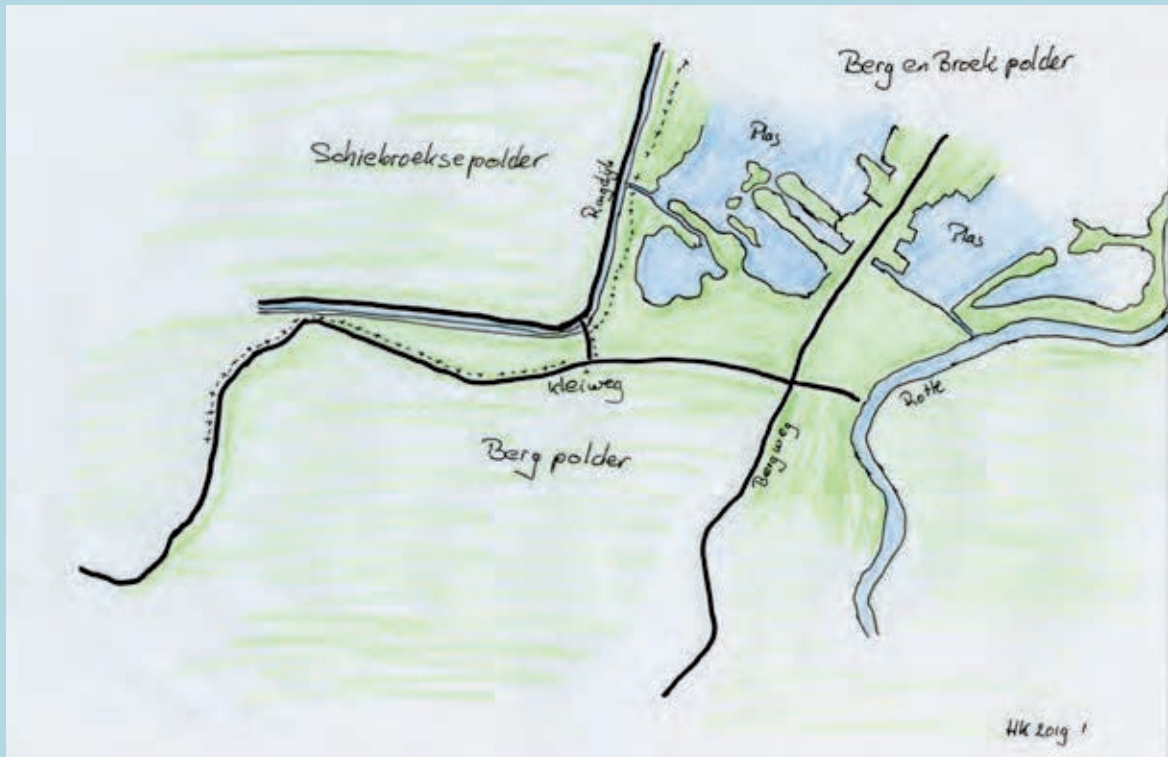
1920: De gemeente Hillegersberg bouwt het deel tussen de Straatweg en de Rotte verder vol. Ook worden er woningen gebouwd in de Bergpolder

ten zuiden van de Kleiweg. De gemeente Schiebroek bouwt het gebied tussen de Kleiweg en de Achterweg vol.

1930: Ten noorden van de Kleiweg wordt nu ook gebouwd tot aan de Achterplas. Er staan nu niet alleen woningen, maar ook tal van voorzieningen zoals scholen, kerken en winkels. Het Noorderkanaal wordt gegraven en vormt nu een tweede fysieke grens met Rotterdam.

1980: De Rozenlaan is een doorgaande weg over het spoor en het kanaal en fungeert als verbindingsweg tussen het centrum van Rotterdam en Schiebroek. Ten zuiden van het Kleiwegkwartier wordt de A20 aangelegd met het Kleinpolderplein en de G.K. van Hogendorpweg aan de westzijde van de wijk. Het politiebureau is verhuisd van de Straatweg naar de Prins Frederik Hendrikstraat. De industrie gaat verdwijnen uit het gebied. Het Melanchtonpark is aangelegd. In de Franciscusdriehoek wordt het Franciscus Gasthuis gebouwd.

2018: (zie pagina 84) De wijk is beschermd met geluidswallen tegen de overlast van de Rijksweg en het treinverkeer. De industrie is geheel verdwenen uit het Kleiwegkwartier. Sommige panden hebben een nieuwe bestemming gekregen. Andere gebouwen zijn gesloopt en hebben plaats gemaakt voor woningbouw. De Straatweg, Kleiweg en Rozenlaan zijn drukke verkeerswegen die door de wijk lopen.

De Tweede Wereldoorlog en de naoorlogse ontwikkeling

De jaren veertig

Op 10 mei 1940 raakte Nederland betrokken in de oorlog door het binnenvallen van Duitse troepen. Vier dagen later werd de binnenstad van Rotterdam gebombardeerd. Er vielen ruim 900 doden. Rond de 80.000 mensen werden dakloos. Tijdens het bombardement van 14 mei 1940 valt er ook een projectiel op de Hillegersebergsche Houthandel aan de Bergse Rechter Rottekade. Na die dramatische 14^e mei 1940 werd de stad nog 21 maal getroffen door luchtaanvallen. Niet alleen door de Duitsers, maar ook door de geallieer-

den. In maart 1943 willen Amerikaanse bommenwerpers Wilton Fijenoord plat gooien. Het is erg bewolkt en de vliegers maken een verkeerde berekening. De bommen vallen neer in Rotterdam-West. Er vallen 300 doden, 400 mensen raken gewond en weer 20.000 worden dakloos. Bij andere bombardementen op de stad kwamen nog eens 350 mensen om. Eind 1944 waren er rond de 100.000 daklozen in de stad.

Op 12 juli 1940 valt er een Engelse bom op een tuinhuisje in Schiebroek. Er zijn drie doden te betreuren.

De brandende stad, gezien vanaf Hillegersberg. 1940-05-14.

foto: archief NIMH ministerie van defensie

Op 3 oktober 1941 valt er een brandbom op de Ceintuurbaan. Het gebouw van de firma Spronk en het terrein van Van Weelden worden geraakt. Acht dagen later is er op 11 oktober een bominslag aan de Achterweg. Een schuur wordt geraakt. Er valt nog een keer iets op de Ceintuurbaan. Het is dan 28 januari 1942. Daarna is het lang stil. Tot 20 september. Dan valt er een projectiel in de Willem van Hillegaersbergstraat.

De jaren vijftig

Fysieke kenmerken en Openbare ruimte

Direct na de Tweede Wereldoorlog wordt begonnen met de wederopbouw. De spoorlijn aan de Ceintuurbaan wordt verder afgebouwd na de omlegging van de lijn en heeft nu een rechtstreekse verbinding met Rotterdam Centraal. Het spoor komt te liggen op een spoor-dijk en is gereed in 1953. Het oude goederenstation komt te vervallen en wordt vervangen door Station Noord. Het ontwerp is van architect van Sybold van Ravesteijn (1889-1983).

Rechts Station Noord vanaf de Bergweg gezien, werd geopend in 1953.

Linksonder De Rozenlaan is nog een rustige laan, maar wordt de tweede verbindingsweg naar de stad.

Rechtsonder Om in de stad te komen via de Rozenlaan wordt een brug gebouwd over de spoorlijn en het Noorderkanaal.

De Straatweg is, via het Muizengaasje, de enige verbinding met de stad. Er wordt besloten om het Kleiwegkwartier en het verder in het noorden gelegen Schiebroek via de Rozenlaan een tweede verbinding te geven. Over de spoorlijn en het Noorderkanaal wordt in 1953 een brug gebouwd.

In 1957 krijgt het Kleiwegkwartier officieel een nieuwe straat met de naam Minstreestraat. De straat is gelegen in de Prinses Margrietlaanbuurt en kruist de Willem van Hillegaersbergstraat; een naam die wordt afgeleid van de minstree Willem van Hillegaersberg.

Ondernemen

Vijlenfabriek Watson sluit haar poorten. De productie wordt overgenomen door een partner van de fabriek. Compagnon

Stokvis blijft en gebruikt de gebouwen tijdelijk als opslag. Er verdwijnt nog een prominent aanwezig bedrijf in het Kleiwegkwartier: N.V. Allan & Co stopt de bedrijfsuitoefening. Er volgt een veiling van de roerende goederen.

Electrostoom heeft het erg druk. Direct na de oorlog werkt het bedrijf aan elektriciteitscentrales. Naast het nieuwe kantoor dat in 1930 werd gebouwd aan de Electroweg komen er nieuwe werkplaatsen, magazijnen, nieuwe reparatieafdelingen, een personeelsgebouw en een opleiding tot elektromonteur. Goed voor de economie en werkgelegenheid. Het werd echter voor het Kleiwegkwartier een bron van overlast. Het bedrijf zou verder groeien en gaan samenwerken met andere industriële zoals Stork.

Met de klok mee:

In 1959 valt het doek voor de eens zo florerende fabriek. Machines en gereedschappen worden verkocht via een veiling. De grond en de gebouwen worden gekocht door de gemeente Rotterdam. Het wordt het hoofdkantoor en de centrale werkplaats van de RET.

TIMS limonadefabriek wordt gebouwd in 1957.

Tussen de nieuwbouw, achter de tram is nog een deel van de oude lintbebouwing te zien.

Het Kleiwegkwartier heeft in deze tijd ook nog veel kleine winkels, die leden van de eigen zuil bedienen of klanten in de directe omgeving. Het rechterpand is van melkboer Leo de Haan. Het middelste pand was van groentewinkel Leen de Haan. Op de plaats van de lage 'oudbouw' staat nu het nieuwste winkelpand, met daarin Primera en Ver van Hier.

Op de plaats van Huize Oranjeoord wordt aan de Rotte een nieuwe limonade-fabriek (TIMS) gebouwd naast de net aangelegde Minstrelstraat.

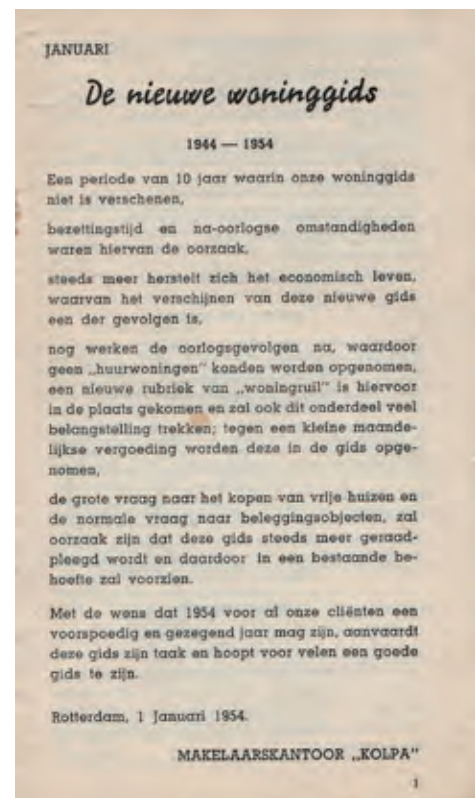
In 1950 vestigt zoetwarenfabriek van M&P Smulders zich aan de Ceintuurbaan. Het bedrijf was voor de Tweede Wereldoorlog in de stad gevestigd, maar kapot gebombardeerd.

Auto's worden heel langzaam aan meer 'gemeengoed' in de hogere midden-klasse. Ook aan de Kleiweg wordt gewerkt aan de wederopbouw en de vooruitgang. Roverdealer Van Vliet bouwt een nieuw bedrijf aan de Kleiweg. Daarboven komen woningen.

Wonen

In de jaren vijftig worden er 69 woningen gebouwd verdeeld over het Kleiwegkwartier. Ze zijn te vinden in de Minstrelstraat naast TIMS limonade-fabriek, in de Van Slingelandtlaan en boven de nieuwe winkels aan de Kleiweg.

In deze gids biedt KOLPA een bovenwoning aan in de Prinses Margrietlaan met vijf kamers, een keuken en een zolder. De huur is fl. 41,55 per maand. Dat is een heel bedrag als we bedenken dat in die jaren het gemiddelde inkomen fl. 515 per maand bedraagt.

De jaren zestig

Fysieke kenmerken en Openbare ruimte

Nadat het voormalige terrein van Allan in gebruik werd genomen door de RET werd ook een tramlijn aangelegd over de Kleiweg. In de jaren zestig is de Kleiweg nog steeds een belangrijke ontmoetingsplek voor de bewoners van het Kleiwegkwartier. De tram is een welkome aanvulling.

Ondernemen

Het buiten 'Lommerrijk' is in verval geraakt. Het hoofdgebouw brandt af in 1976. Een jaar later brandt ook het naastgelegen koetshuis af.

In de gebouwen van de voormalige fabriek van Allan worden nu trams van de RET gerepareerd. Op het terrein gaat ook een busstalling functioneren.

Linksboven en -onder:

De opening van lijn 10 over de Kleiweg.

Boven De Rotte is dichtgevroren in de winter van 1963.

Rechts 72 woningen aan de Zonnebloemstraat met bouwjaar 1964.

Wonen

De woningnood is nog steeds hoog. Er wordt nog vaak 'ingewoond'. In de jaren zestig worden er 112 woningen gebouwd, die hoofdzakelijk in Bloemenbuurt West verrijzen. Bijvoorbeeld aan de even kant van de Zonnebloemstraat, in de Minstrelstraat en in de Van Enckevoirtlaan. Boven het tankstation aan de Uitweg wordt een modern flatgebouw met drie woonlagen gebouwd.

Gezondheid, welzijn en religie

In de Minstrelstraat wordt in 1968 een nieuwe kerk gebouwd: De Adventkerk. De winter van 1963 is bijzonder streng. Er wordt veel geschaatst op de Bergse Plassen en zelfs op de Rotte.

De jaren zeventig

Fysieke kenmerken en Openbare ruimte

De A20, ten noorden van Rotterdam, wordt eind jaren zestig aangelegd vanaf Maassluis tot het Kleinpolderplein. Begin jaren zeventig wordt de weg verlengd tot de afrit Prins Alexander en komt op deze manier langs de zuidelijke grens van het Kleiwegkwartier te liggen. In 1971 verhuist de politie van het bureau aan de Straatweg naar de Prins Frederik Hendrikstraat. Daar is een nieuw politiebureau gebouwd op het voormalige terrein van Van Weelden kolenhandel. Onder het bureau is een atoomkelder gebouwd: de muren zijn 1,5 meter dik; de ruimten worden afgesloten met stalen deuren. Het terrein heeft een tiental jaren daarvoor gefungeerd als opslag van caravans. Ook de oude paardenstallen van de kolenhandel werden nog gebruikt. Het verkeer in het Kleiwegkwartier wordt steeds drukker. Er ontstaan gevaarlijke situaties en er is veel overlast van auto's en bedrijfsverkeer.

Ondernemen

De blikfabriek Verblifa sluit haar deuren. Het gebouw wordt het onderkomen van de Technische Unie. De Hillegersbergse Houthandel breidt de opslagruimte uit met 5.000 m². Zij investeert fl. 500.000. Rondom de Bergse Achterplas zijn er veel plannen van recreatieve ondernemers. Er komt een jachtwerf aan de Emmalaan. Lommerrijk heeft grootse plannen. Er worden aanlegsteigers gebouwd op de landtong achter Lommerrijk. Er ontstaat veel discussie.

sie over de hoeveelheid ligplaatsen. Uiteindelijk mogen ze niet worden gebruikt. Ook heeft eigenaar Sporthuis Centrum plannen om een hotel van meerdere woonlagen dwars over de plas en de landtong te bouwen. De plannen gaan na veel protesten van de bewoners niet door.

Aan de Kleiweg verschijnt de eerste supermarkt. Kleinere winkels beginnen het moeilijk te krijgen. Niet alleen door de supermarkt, maar ook door de terugloop van het aantal inwoners en het veranderende koopgedrag. Men

gaat voor speciale aankopen vaker 'naar de stad'.

Wonen

In de jaren zeventig worden er vijftien woningen gebouwd, die hoofdzakelijk verrijzen boven winkels aan de Kleiweg. In 1973 zijn er negen woningen gebouwd op een braakliggend stuk land aan de Saffierstraat. Er komen plannen om het terrein van Watson te gaan bebouwen met woningen.

Het Kleiwegkwartier heeft nog veel huurwoningen, die nogal eens slecht worden onderhouden. Buurten verpau-

Met de klok mee:

Aanleg A20 1970. Hier ter hoogte van het Kleinpolderplein. foto: RWS

Verkeersdrukte in de jaren zestig.

Sint Franciscus Gasthuis.

Woningen zakken letterlijk de grond in. Statenlaan hoek Antony Duyklaan.

peren. Het wordt voor vastgoedbezitters aantrekkelijker om te gaan verkopen. Het opsplitsen van woningen is sterk in opkomst en is er sprake van horizontale verkoop. Voor de belangen van huurders wordt collectief opgekomen, net als voor de huurbescherming.

Gezondheid, welzijn en religie

Er komt behoefte aan speelruimte voor kinderen. Het Melanchtonpark wordt aangelegd. De bouwgrond van het Watsonterrein blijkt na het vertrek van de firma Stokvis ernstig vervuild te zijn. In de Franciscusdriehoek blijkt de grond ook ernstig vervuild te zijn door de vuilnisbelt en het storten van chemisch afval. Op 16 december 1975 wordt het nieuwe ziekenhuis *Sint Franciscus Gasthuis* in gebruik genomen.

De jaren tachtig

Fysieke kenmerken en Openbare ruimte

Er is veel overlast van zwaar verkeer in het Kleiwegkwartier. Er rijden bijvoorbeeld 5.000 vrachtwagens per jaar van BBC en andere bedrijven zoals Technische Unie door de buurten. Verkeersaanpassingen volgen om sluipverkeer te voorkomen. Er komen stoplichten aan de Kleiweg-Rozenlaan. Niet aan de Kleiweg-Straatweg, zoals wordt gevraagd door wijkbewoners. Er wordt veel overlast ervaren van doorgaande trams van de RET, die van en naar de beide remises rijden.

De eerste problemen als gevolg van laag grondwaterpeil doen zich voor in de Hoofdlaan. In 1988 is opnieuw het grondwaterpeil naar beneden gebracht door de gemeente Rotterdam.

De sloop van de Elektro-stoom (BBC) gebouwen, gezien vanuit de Jan Willem Frisostraat.

Ondernemen

Brown Bovery Company (BBC) verdwijnt uit het Kleiwegkwartier met een goede vertrekregeling van de gemeente Rotterdam. De komst van nieuwe bedrijven waaronder Correct aan de Ceintuurbaan levert overlast in de straten erachter. Het autobedrijf *Eef en Huub* verhuist van de Straatweg naar een nieuw gebouwd pand aan de Ceintuurbaan.

Wonen

Er is bij de gemeente Rotterdam behoefte aan 'wijkverdichting'. Men wil gaan bouwen aan de randen van het Kleiwegkwartier: in en aan het Melanchtonpark en in de Franciscusdriehoek. Men wil de oude bebouwing gaan vervangen voor nieuwbouw. Er is veel druk vanuit de wijken. Er wordt besloten niet grootschalig te gaan ingrijpen, maar dit zorgvuldig en behoedzaam te gaan afstemmen op woningen en directe omgeving. De aanwezigheid van het vele particuliere woningbezit heeft hier hoogstwaarschijnlijk een grotere rol gespeeld dan de protesten. Het Kleiwegkwartier wordt een bijzondere wijk genoemd als 'een verstedelijkt landschap'.

Particuliere woningverbetering is een hot item. Veel woningen zijn of raken verpauperd. Niet alleen particuliere woningbezitters-bewoners

gaan hun huis verbeteren. Ook enkele beheersmaatschappijen verbeteren de woningen (soms gedwongen door de gemeente). 'Huizen zijn om in te wonen, niet om te handelen' is in deze periode de actieleus van bewoners.

In de jaren tachtig worden er 99 woningen gebouwd: seniorenwoningen in 'De Kleyburg' en aan de Wessel Gansfortweg. Deze weg ligt aan de voet van de Ringdijk.

Gezondheid, welzijn en religie

De verkeersbelasting gaat ernstige vormen aannemen, de geluidsoverlast van de A20 en het spoor is een bedreiging voor de gezondheid en het welzijn van de inwoners geworden. Daarbij komen allerlei plekken in het Kleiwegkwartier die verontreinigd blijken te zijn. BBC, de Technische Unie (voorheen de huisvesting van Verblifa) en de voormalige vijlenfabriek Watson laten vervuilde terreinen achter. De grond van Engelen Heere, die inmiddels lange tijd was gevestigd op het voormalige terrein van Ringlever, blijkt eveneens verontreinigd te zijn. Ook de plassen en de Franciscusdriehoek blijken verontreinigd te zijn. Tankwagens lozen chemisch afval in putten op stille plekjes. De voormalige vuilnisbelt achter de Robert Owenstraat moet worden gereinigd.

Van boven naar beneden:
Politiebureau aan de Prins
Frederik Hendrikstraat.

Willem de Rijkestraat.

Panden in de Baroniestraat
zijn gesloopt.

Appartementengebouw
op de plaats van het
Electrostoomkantoor van
1930.

De jaren negentig

Fysieke kenmerken en Openbare ruimte

Het zwembad 'De Overdekte' is gesloten. Het terrein van de aan de Willem van Hillegaersbergstraat dat daardoor vrijkomt krijgt een tuinfunctie. Er komt een verkeerscirculatieplan met veilige fietsroutes en zebra's. De verkeersdruk aan de doorgaande wegen is inmiddels zo toegenomen, dat fietsers en wandelaars beschermd moeten worden. Naast het politiebureau aan de Prins Frederik Hendrikstraat wordt in 1993 een tweede gebouw gezet. Voor die tijd werd overwogen buiten de wijk een geheel nieuw complex te bouwen. Dit is niet doorgegaan; de kosten van het slopen van de atoomkelder en het saneren van de, door het voormalige kolenbedrijf, vervuilde grond vond men te hoog. Het Kleiwegkwartier krijgt een aantal na-oorlogse nieuwe straten. Tussen de Baroniestraat en de Elektroweg ligt nu de Willem de Rijkestraat. In de Franciscusdriehoek worden de Amerbachstraat en Petristraat aangelegd.

Ondernemen

In deze periode vertrekken meerdere bedrijven uit het Kleiwegkwartier die in de ogen van wijkbewoners veel overlast veroorzaken. Zo verdwijnen de Technische Unie en de oude RET remise aan de Kootsekade. Het gebouw blijft ondanks allerlei plannen voor afbraak staan. Jaren later zal het de huisvesting van het trammuseum RoMeO worden. Banken en postkantoor verdwijnen uit het straatbeeld. Net als veel winkels in

de buurten en aan de Kleiweg, Straatweg en Uitweg. Er komt meer aandacht voor kleine ondernemingen binnen het Kleiwegkwartier.

Wonen

De verzakte panden aan de Baroniestraat en de Lisbloemstraat worden gesloopt. In Bloemenbuurt West is nog 52 procent van de woningen huur. De rest zijn koopwoningen geworden. Er wordt nog steeds veel gedaan aan Particuliere Woning Verbetering (PWV). In de zogenoemde 'Laantjes' werken eigenaren samen met een architectenbureau aan de verbetering van de woningen. Er doen zich problemen voor in de Robert Owenstraat. Sloop dreigt, maar bewoners voorkomen dit. In deze periode wordt er flink gebouwd. Er verrijzen totaal 139 woningen aan de Elektroweg, de Antony Duyklaan en op het voormalige DWL terrein aan de Rotte, dat wordt omgedoopt tot Leni Sarishof. Op het voormalige terrein van

het August Herman Frankenhuis worden twintig woningen gebouwd, dat nu Amerbachstraat heet.

Gezondheid, welzijn en religie

De vervuilde grond wordt uit de Bergse Achterplas gebaggerd. Zoals we hebben gezien wordt De Overdekte gesloten. Voordat de wijktuin kan worden aangelegd wordt eerst de door chloor verontreinigde grond schoongemaakt. Het nieuwe zwembad en sportcomplex bij het Melanchtonpark wordt geopend. Meerdere delen binnen het Kleiwegkwartier blijken te zijn vervuild en moeten worden gesaneerd. Er is veel geluidsoverlast door het toegenomen verkeer op de A20 en het treinverkeer. Er komen geluidsschermen. Ook geeft de luchtvervuiling door het verkeer veel overlast. Bewoners maken zich zorgen over de gezondheid. Er komen verschillende meetpunten in het Kleiwegkwartier.

Links Geluidsschermen aan Rijksweg A20 en spoorlijn.

Rechts Het pand dat op de plaats van de Nassaukerk is gekomen krijgt in de 'toren' een nieuw uurwerk.

Rond de eeuwwisseling

Fysieke kenmerken en Openbare ruimte

De Kleiweg en de Straatweg zijn inmiddels niet meer de betekenisvolle ontmoetingsplekken van weleer. Het winkelaanbod is veranderd, de straten zijn drukke verkeerswegen geworden. De Bergse Rechter Rottekade heeft een behoorlijke metamorfose ondergaan. Alle bedrijven zijn vertrokken. Er is woningbouw voor in de plaats gekomen. Het sluisje bij het Bergse en Broekse Verlaat is gerestaureerd. De ophaalbrug geeft toegang tot het Prinsenmolenpark. Er wordt veel gewandeld en gefietst langs de Rotte. Op het water wordt gevaren. Alle wijken hebben inmiddels een speelplaatsje of een trapkooi. Niet iedereen is er even blij mee. Er ontstaan veel problemen rondom de kooi aan de Johan de Wittlaan. De kooi wordt aangepast.

De bouw van luxe appartementen aan de Bergse Achterplas.

De metro van Randstadrail wordt een feit. Het ijzeren spoorviaduct over de Rotte wordt vervangen door een viaduct van beton; het lawaai van overrijdende treinen verminderde enorm. Het NS station aan de Kleiweg wordt opgeheven. Er komt een nieuw metrostation aan de Melanchtonweg.

Diverse delen van het Kleiwegkwartier worden voorzien van nieuwe rioleeringen. Er ontstaat veel onrust door funderingsproblemen als gevolg van het grondwaterpeil. In 2008 is het grondwater gestegen met twee centimeter op basis van een peilbesluit genomen door Hoogheemraadschap Schieland en Krimpenerwaard en de gemeente Rotterdam.

Ondernemen

Door de financiële crisis verdwijnen er nog meer winkels in het Kleiwegkwartier. Dit heeft geen gevolgen voor de gebouwde omgeving. De panden blijven bestaan, maar hebben deels een

andere functie gekregen. Kinderopvang en dienstverleningsbedrijven zijn enkele voorbeelden hiervan. Van Stolk & Reese gaat failliet (2007). Dit is de laatste industriële activiteit in Kleiwegkwartier die verdwijnt. De laatste panden van de oude lintbebouwing aan de Kleiweg die fungeren als winkel verdwijnen. Op deze plaats worden nieuwe winkels gebouwd.

Wonen

Dit decennium zijn er 167 woningen gebouwd. Deze woningen verrijzen onder andere aan de Bergse Achterplas, de Bergse Rechter Rottekade, de Baroniestraat, Lisbloemstraat en Willem de Rijkestraat.

De jaren tien

Fysieke kenmerken en Openbare ruimte

De Kleiweg loopt dwars door de wijk en dient als hoofdweg en naamdra-

ger. Het is een drukke verkeersweg geworden met winkels. De Straatweg en de Rozenlaan-Uitweg-Ringdijk zijn zeer drukke doorgaande wegen, die de achterliggende wijken verbinden met de stad en de omliggende rijkswegen. Op het kaartje is duidelijk te zien dat deze wegen de grenzen vormen van de verschillende buurten binnen het Kleiwegkwartier. De Elektroweg vormt de grens tussen twee buurten die ten zuiden van de Kleiweg liggen.

In 2018 heeft 58 procent van de bebouwing in het Kleiwegkwartier een woonfunctie. De resterende 42 procent bebouwing is bestemd voor overige: werk, onderwijs, gezondheid en andere maatschappelijke functies. De Ceintuurbaan blijft na het vertrek van bedrijven en de verminderde winkelactiviteiten een zorgelijk gebied, waar het 's avonds donker is en uitnodigend lijkt voor activiteiten, die horen bij de rafelranden van de samenleving.

In 2018 gaat het grondwater plaatselijk (Bloemenbuurt Oost en West) omhoog door injectie van water uit de Erasmussingel.

Ondernemen

De RET gebouwen aan de Kleiweg worden afgebroken ten behoeve van een nieuwe metro-remise/werkplaats. Sommige oude bedrijfsgebouwen aan de Ceintuurbaan krijgen een andere functie. Na jaren van leegstand is in het ene deel van het voormalige Van Stolk & Reese gebouw een sportschool gevestigd. In het andere deel kan geklommen worden bij Monk. Ook is er een horecagelegenheid met een terras. De garage van Eef en Huub krijgt na jaren van leegstand een nieuwe bestemming als sportschool.

Wonen

Deze laatste periode zijn er 22 woningen gebouwd. De herbouw aan de Kootsekade, Johan de Wittlaan, Van

Slingelandtlaan en de transformatie van de Christus Koningkerk tot 24 woningen moet nog bij deze 22 worden geteld. In 2018 staan er in het Kleiwegkwartier 3789 woningen. Daarvan zijn er 1920 benedenwoningen of ééngezinswoningen. De overige woningen zijn bovenwoningen en gestapelde woningen. 1405 woningen hebben vijf kamers of meer. Van dit aantal hebben 246 woningen zeven of meer kamers. Deze grootste woningen zijn in de meeste gevallen gesitueerd aan de randen van de plassen en aan de Straatweg. De drie- en vierkamerwoningen vormen met 1805 woningen de meest voorkomende soort. Een klein deel van de woningvoorraad bestaat uit een- of tweekamerwoningen (respectievelijk 45 en 492).

In de tabel op pagina 86 is (in percentages) te zien, dat binnen Hillegersberg-Schiebroek het Kleiwegkwartier de meeste bebouwing heeft, die dateert

Een nieuw pand voor de hoofdwerkplaats van de RET.

Bouwperiode	Kleiwegkwartier	Schiebroek	Hillegersberg Noord	Molenlaankwartier	Terbregge
Tot 1945	84	14	30	31	25
1945-1968	5	59	26	50	3
1969-1979	0	5	2	12	1
1980-1999	6	12	13	5	4
Vanaf 2000	5	9	29	2	67
Sociale huur	0,25	51	35	12	20
Part. huur	35,75	10	19	21	10
Koop	64	39	46	67	70

van voor 1945. Kort na de Tweede Wereldoorlog is er vooral gebouwd in Schiebroek en in het Molenlaankwartier. In Terbregge dateert het overgrote deel van de bebouwing uit het nieuwe millennium.

Van de totale woningvoorraad is 64 procent (2427) gekocht voor eigen bewoning. De overige 36 procent

(1362 woningen) wordt verhuurd. Slechts 91 woningen zijn eigendom van een woningcorporatie. 1271 woningen zijn in handen van particuliere verhuurders.

Het Kleiwegkwartier heeft een aantal personen en bedrijven die eigenaar zijn van twee tot tien woningen. Ze bezitten gezamenlijk 443 woningen. 463 wonin-

Van links naar rechts

Huizen in de Margrietstraat worden/zijn vervangen door zeven energie neutrale woningen.

De getransformeerde Christus Koningkerk, de deuren staan weer open, de leegheid is verdreven.

Het blok fraaie woningen (2018) achter de witte auto is nieuw gebouwd in de jaren dertig stijl.

Nieuwe school uit 2017 van het Hout en Meubileringscollege.

gen zijn eigendom van particulieren die meer dan elf, maar minder dan honderd woningen hebben. 137 woningen zijn eigendom van bezitters die meer dan honderd woningen hebben binnen en buiten het Kleiwegkwartier. 228 woningen zijn van overige (niet bekende) bezitters.

Bijzondere projecten

Er zijn enkele bijzondere bouwprojecten te noemen. Het eerste voorbeeld is de transformatie van de Christus Koningkerk tot Statenkoning met 24 (huur) appartementen en een parkeergarage in de kelder.

Als gevolg van een niet zo subtiel uitgevoerde sloop van een deel van De Bergse Zonnebloemschool, in combinatie met de slechte funderingsstaat van de oude panden in de Margrietstraat, verzakten de huizen zodanig dat direct moest worden overgegaan tot ontruiming. Het huizenblok is gesloopt. Op

deze plaats worden zeven energie-neutrale woningen gebouwd door een particuliere bouwondernemer.

Op de hoek van de Kootsekade en de Willem van Hillegaersbergstraat is lange tijd na de sloop een nieuw blok huurhuizen gebouwd door een particuliere bouwer. Het pand is gebouwd in de jaren dertig stijl en heel onopvallend en stijlvol ingevlochten.

Gezondheid, welzijn en religie

Aan de Melanchtonweg heeft het Hout- en Meubileringscollege in 2017 een fraai nieuw schoolgebouw laten bouwen.

De Oranjekerk wordt niet gesloten. Hij zal het onderkomen blijven van de Oranjekerk gemeente en een nieuwe gemeente *Noorderlicht*. Daarnaast zal het gebouw dienst kunnen blijven doen als betekenisvolle ontmoetingsplek voor wijkbewoners.

Uitg. J. H. Vliegenhart, Rotterdam. 39.

De bevolking

Van boeren, tuinders en wagenmakers naar jonge hoogopgeleide ZZP'ers.

Aantal inwoners

Aan het einde van de negentiende eeuw hadden de beide dorpen een bescheiden aantal inwoners. Hillegersberg groeide flink aan het begin van de twintigste eeuw door de uitbreidingen in zowel Zuid als rondom het oude dorp. Bij de grenswijziging van 1903 daalde het aantal inwoners met 3.957 mensen. Tussen 1920 en 1940 is in beide gemeenten een enorme toename van het aantal inwoners te zien. Zoals in hoofdstuk 1 beschreven, werd in deze periode het hele Kleiwegkwartier volgebouwd. Het is lastig om na te gaan hoeveel inwoners het Kleiwegkwartier toen had. De gevonden aantallen zijn immers totaalcijfers per gemeente. Als we uitgaan van de 3.166 woningen, die er in 1940 stonden, en van de gemiddelde woningbezetting van vier personen in 1940 zouden er aan het begin van de Tweede Wereldoorlog 12.664 mensen moeten hebben gewoond. Tijdens de Tweede Wereldoorlog vluchtten duizenden mensen na de bombardementen naar Hillegersberg en Schiebroek. Een deel van hen bleef hier tijdens de oorlog wonen. Het aantal inwoners in het Kleiwegkwartier kan dus wel opgelopen zijn tot circa 14.000.

De bevolking poseert voor een foto aan de Straatweghoek Kleiweg.

Woningbezetting

Direct na de oorlog was de gemiddelde bezetting 4,3. Door de hoge woningnood liep de gemiddelde bezetting verder op tot 4,6 in 1950. Het moet dus enorm vol zijn geweest in het Kleiwegkwartier tijdens de jaren vijftig en zestig. In deze periode zouden er ongeveer 13.500 tot 15.500 mensen moeten hebben gewoond.

In de jaren zeventig was de woningvoorraad gestegen naar 3.362 woningen. De gemiddelde woningbezetting was inmiddels flink gedaald. Met een gemiddelde bezetting van 2,6 zou het aantal inwoners gedaald zijn naar circa 8.700. Aan het einde van de vorige eeuw steeg de woningvoorraad naar 3.600. De gemiddelde bezetting van 2,2 zorgde echter voor een verdere daling van het aantal inwoners naar circa 7.900. Het lijkt erop dat het aantal inwoners van het Kleiwegkwartier nu stabiel is en zelfs een lichte stijging heeft laten zien. De gemiddelde woningbezetting in het Kleiwegkwartier van 2018 is 2,01 personen per woning. Per 1 januari 2018 wonen er 8.017 mensen in het Kleiwegkwartier: de helft is vrouw (4.095) en andere helft is man (3.922). Als we de gemiddelde woningbezet-

ting van het Kleiwegkwartier vergelijken met die van de andere wijken in Hillegersberg-Schiebroek is te zien dat het Kleiwegkwartier de laagste bezetting heeft. De hoogste bezetting is te zien in Terbregge met 2,65 personen per woning. Het Molenlaankwartier volgt met 2,37 personen. In Schiebroek en Hillegersberg Noord is de woningbezetting 2,15 personen per woning.

Leeftijd

In het Kleiwegkwartier zijn per 1 januari 2018 circa 2.000 mensen (26,6 procent) van de inwoners 22 jaar of jonger.

Als we dat vergelijken met de andere wijken in het gebied zien we geen grote verschillen. Alleen in Terbregge is dat een stuk hoger: 32 procent. De groep inwoners tussen de 23-64 jaar is in het Kleiwegkwartier met 4.250 mensen (51 procent) een stuk groter in vergelijking met de andere wijken. Bovendien is binnen deze groep het aantal mensen dat jonger is dan 54 jaar het hoogst. Het percentage 65-79 jarigen is met 13,6 procent (1.100 mensen) iets lager in vergelijking met de andere wijken binnen Hillegersberg-Schiebroek. Het aantal tachtigplussers is met 700 mensen (8,6 procent) erg laag in vergelijking met de andere wijken: Hillegersberg Noord 24 procent, Molenlaankwartier 20 procent.

De leeftijdsopbouw binnen het Kleiwegkwartier is relatief jong te noemen. De *Familie Gentrificatie* (jonge middenklasse gezinnen die in de wijk/stad komen/blijven wonen) is in het Kleiwegkwartier duidelijk waarneembaar.

Geboorte en sterfte

De aanwas door geboorte is in het Kleiwegkwartier 1,3 procent. Dat is een stuk hoger dan in Hillegersberg Noord en Molenlaankwartier en ongeveer gelijk in vergelijking met Schiebroek en Terbregge.

In het Kleiwegkwartier is de leeftijd van de moeder in een kwart van de gevallen jonger dan dertig jaar. Driekwart is tussen de dertig en de veertig jaar. In Hillegersberg Noord en in Terbregge is dit patroon ongeveer hetzelfde. De moeders in Schiebroek zijn een stuk jonger. De moeders in het Molenlaankwartier zijn duidelijk ouder.

Het Kleiwegkwartier heeft, samen met Terbregge, een laag sterftecijfer 0,36 procent. In Hillegersberg Noord is dat het hoogst met 2,1 procent. Het Molenlaankwartier en Schiebroek liggen daar met respectievelijk 1,68 procent en 1,45 procent tussenin.

Basisbehoeften van de mens

'Het enige wat niet is veranderd, zijn de mensen. Die blijven altijd hetzelfde!' zegt de dan honderdjarige vrouw Jopie van Schaik in 1998. Dat zou ook weleens het geval kunnen zijn met de bewoners van het Kleiwegkwartier. Om te weten wie 'de mensen' zouden kunnen zijn ga ik uit van de basisbehoeften van de mens zoals die zijn omschreven door diverse wetenschappers.

De individuele mens heeft niet alleen *fysiologische basisbehoeften* zoals eten, drinken, een veilige plek om te wonen

(A. Maslow 1943), maar ook *psychologische basisbehoeften* (E.L. Deci & R. Ryan 1985-2000) zoals autonomie (zelf kunnen beslissen), competentie (jezelf geaccepteerd en zeker gerespecteerd voelen, bekwaam zijn en gerechtigd zijn om te handelen) en verbondenheid (jezelf ergens thuis voelen en voor de ander en je omgeving willen zorgen).

Misschien is de basisbehoefte van de mens niet veranderd. De wereld waarin we leven is echter de afgelopen honderd jaar wel sterk veranderd. Te denken valt aan de tweede industriële revolutie aan het begin van de vorige eeuw, met als gevolg een geëlektrificeerde samenleving. Honderd jaar geleden was de Kleiweg niet verlicht, in de huizen was geen elektriciteit en de paardentram werd rond 1920 vervangen door een elektrische tram. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond een technische revolutie met als één van de hoogtepunten de landing van de mens op de maan. Bedrijven zoals Allan en Watson konden de technische ontwikkelingen niet volgen en moesten sluiten. Electrostoom ontwikkelde zich juist sterk in deze periode en groeide tenslotte zo, dat het bedrijf het Kleiwegkwartier moest verlaten om verder te kunnen uitbreiden.

Tot slot kwam de digitale revolutie op aan het einde van de vorige eeuw, die zich in snel tempo ontwikkelde in het nieuwe millennium. De computer en de smartphone zijn niet meer weg te denken uit ons leven, waarin de fysieke wereld en de digitale wereld door elkaar zijn gaan lopen. Het sociale leven en de

inrichting van de samenleving is mede daardoor sterk veranderd. De gemeente Rotterdam lanceert de BuitenBeterapp en doet digitaal draagvlakonderzoek naar bijvoorbeeld de parkeerproblemen in het Kleiwegkwartier. Bewoners richten met elkaar een Whatsapp buurtgroep op of houden contact met elkaar via een Kleiwegkwartier facebookpagina. De BOK lanceert een website, waar wijkbewoners informatie kunnen krijgen. We kopen via internet, wat gevolgen heeft voor de middenstand in de wijk.

Sociaal cultureel leven

Overal waar mensen samen zijn en samenleven ontstaat een sociaal cultureel leven. Cultuur is eigenlijk een verzameling van normen en waarden enerzijds, een stelsel van gedrag en houding anderzijds en het hebben van kennis. Simpel gezegd: welke kennis hebben we en wat vinden we als groep mensen goed en kwaad, wat doen we wel of niet en op welke manier gaan we om met elkaar, met het bovenaardse en met de natuur. Om echt deel te zijn van zo'n groep moet je als lid weten wat die normen en waarden zijn en moet je ook weten op welke manier je jezelf dient te gedragen. Het is daarom erg belangrijk, dat je de taal binnen de groep beheerst en de taal begrijpt. Om je te kunnen handhaven binnen de groep heb je contact nodig met je medemens: dat zijn de sociale relaties en netwerken die nodig zijn om op een prettige manier lid te zijn van de groep. We zijn als mens vaak lid van verschillende groepen, die elk hun eigen cultuur hebben met de

bijbehorende sociale gewoonten. Vaak zie je dat er tussen groepen verschillen zijn, maar ook overeenkomsten. Deze overeenkomsten zorgen ervoor, dat er een steeds grotere samenleving ontstaat met een bepaalde cultuur. Er zijn drie belangrijke zaken, die ik hier wil noemen: er is altijd sprake van een dominante en een minor cultuur binnen een groep, de groep staat deze verschillen wel of niet toe en respecteert het individu wel of juist niet, de groep staat wel of niet toe dat leden vertrekken en leden willen toetreden.

Honderd jaar geleden bestond het Kleiwegkwartier niet als gemeenschap. Je had Hillegersberg Zuid met een gemeenschap rondom de Kootsekade en Schiebroek met een gemeenschap aan de Kleiweg. De oude hoofdwegen werden bebouwd en grotendeels in 'beslag genomen' door de middenstand. De grotere en duurdere huizen werden dicht tegen de Bergse plassen gebouwd waar de beter gesitueerde middenklasse ging wonen. Arbeiders en de minder gesitueerde middenklasse kwamen in de middenstukken te wonen, die vaker in de buurt lagen van de bedrijven. Hiermee onderscheiden we een tweetal groepen: rijker of armer en de buurt.

Het sociaal culturele leven speelde zich voor een belangrijk deel af binnen de vooroorlogse zuilen. Naast de sociaal economische verschillende groepen waarin de bewoners leefden waren er dus ook de verschillende zuilen waarbinnen de mensen leefden. In dit hoofdstuk

maken we kennis met de verschillende kerken en de daarbij behorende verenigingen binnen het Kleiwegkwartier. Voor de Tweede Wereldoorlog was er ook een Joodse gemeenschap in het Kleiwegkwartier en leefden mensen binnen de socialistische of liberale zuil. Tijdens de jaren dertig komt er nog een stroming op: die van het Italiaanse fascisme, het Duitse nationaalsocialisme en de Nederlandse afgeleide daarvan in de vorm van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB). In het Kleiwegkwartier had deze beweging een meer dan gemiddelde aanhang.

Eenvoudigweg kunnen we op deze manier zien, dat mensen zich al in drie verschillende groepen bevonden met elk hun eigen sociaal culturele eigenschappen: de buurt, de religieuze of maatschappelijke groep en de sociaal economische laag. De verbondenheid is in deze periode vrij groot. De net genoemde groepen waren dan ook nauw met elkaar verbonden: bijvoorbeeld mensen uit verschillende sociaal economische lagen hadden contact met elkaar binnen de religieuze zuilen.

Vanaf de jaren zestig veranderde dat: er kwam meer ruimte voor autonomie. Er is een sterke economische ontwikkeling en een technische verfijning. De opvattingen worden losser en de samenleving wordt opener. Het aantal leden in de drie kerken binnen het Kleiwegkwartier neemt sterk af. De individuele ontplooiing krijgt meer ruimte: met name vrouwen komen op voor hun autonomie en vergroting en erkenning van hun compe-

tentie. Er is sprake van sociale mobiliteit. Groepen mengen zich meer. In deze periode ontstaat binnen het Kleiwegkwartier de samenlevingsopbouw door het *Initiatiefcomité Kleiwegkwartier*.

Vanaf de jaren tachtig groeit de behoefte aan autonomie sterk. De verbondenheid komt steeds verder onder druk te staan. In het Kleiwegkwartier sluiten de Nassaukerk en de Christus Koningkerk. Het netwerk van verenigingen om de kerken verdwijnt van lieverlee. Gedurende de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw komt het sociaal cultureel werk ook binnen het Kleiwegkwartier onder druk te staan. Met de sluiting van De Duikelaar verdwijnt het uiteindelijk. Het sociaal isolement en eenzaamheid onder ouderen wordt bestreden door onder andere de Oranjekerk en de BOK, die ontmoetingsmomenten aanbieden. Rotterdam is in 2018 een stad met circa 640.000 inwoners, die afkomstig zijn uit meer dan 200 landen. De stad is een smeltkroes van culturen: 49 procent is van autochtone afkomst, 13 procent heeft een Westerse migratieachtergrond en 38 procent heeft een Niet Westerse achtergrond. In de stad wordt dan ook gesproken over Super Diversiteit als het gaat om culturele belevingen.

Rotterdam is ook een sterk seculiere stad. Mensen zoeken elkaar op en gaan in wijken wonen waar meer mensen zijn met dezelfde culturele, sociale en sociaal economische achtergrond. In wijken als Delfshaven en Feyenoord hebben circa 70 procent van de mensen een migratieachtergrond. In het Kleiweg-

kwartier ligt de verhouding anders: 76 procent van de mensen is van autochtone afkomst, 13,5 procent heeft een Westerse migratieachtergrond en 10,5 procent van de mensen heeft een Niet Westerse migratieachtergrond. In het Kleiwegkwartier is een dominante cultuur en kleine minor culturen.

Sociale cohesie

Veertig jaar na de ontzuiling ontstaat er naast een sterk veranderde fysieke wereld ook een virtuele wereld. De manier van omgaan met elkaar is behoorlijk veranderd. Hoewel het Kleiwegkwartier te boek staat als een vitale wijk zijn er toch ook zorgen over de sociale cohesie. De vraag daarbij, die gesteld wordt is op welke manier er binnen het Kleiwegkwartier de verhoudingen tussen verbondenheid en autonomie zoveel mogelijk in balans kan worden gehouden.

In 2012 is er, in opdracht van de gemeente Rotterdam, onderzoek gedaan naar de leefstijlen in de diverse wijken. Op deze manier wordt gekeken naar bepaalde groepskenmerken. Er worden binnen dit model vier verschillende groepen onderscheiden, die de naam van een kleur krijgt.

- **Geel:** Betrokkenheid en harmonie staan voorop. Sociale contacten en het gezin zijn belangrijk. Traditioneel en knus wonen heeft de voorkeur.
- **Rood:** Vrijheid en flexibiliteit zijn kenmerkend voor deze groep mensen. Evenals eigenzinnigheid en het hebben van een onafhankelijke

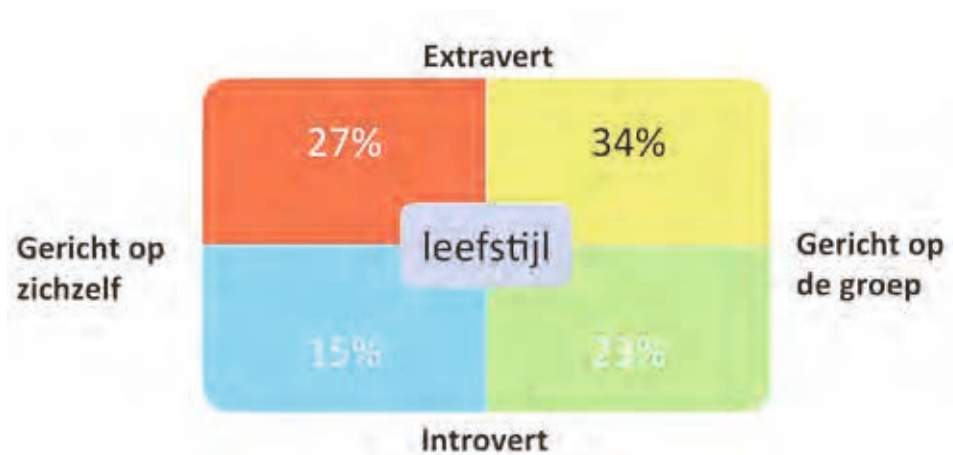
geest. Deze groep heeft een stedelijke oriëntatie.

- **Groen:** Mensen in deze groep houden van geborgenheid en zekerheid. Mensen zijn wel groepsgericht, maar bewegen zich in kleine kring.
- **Blauw:** Deze mensen worden gekenmerkt door ambitie en controle. Status is belangrijk. Men is gedreven bezig met een carrière.

De onderstaande matrix laat twee assen zien: De psychologische as loopt verticaal tussen extravert en introvert. Extraverte mensen zijn naar buiten gerichte mensen, die energie krijgen van gezelschap. Introverte mensen zijn meer denkers en naar binnen gericht, die juist energie krijgen door alleen of

in klein gezelschap iets te ondernemen. De sociologische as loopt horizontaal tussen het individu (ego) en de groep. In de matrix van het Kleiwegkwartier is te zien dat de gele groep (sociaal) het grootst is, gevolgd door de rode (innovatief). De groene groep (gemak) volgt als derde terwijl de blauwe (comfort) de kleinste groep vormt.

Om de sociale cohesie in de wijk op pijl te houden kan gebruik worden gemaakt van dit soort onderzoek. De bestaande organisaties zoals bijvoorbeeld de Oranjekerk, de BOK en verenigingen kunnen in samenwerking met de gebiedscommissie dit soort onderzoek gebruiken om de leefbaarheid, veiligheid en dergelijke te verbeteren.

De lokale sociaal economische situatie

Om te kunnen voldoen aan de fysiologische basisbehoeften: eten, drinken en kleding kunnen kopen en te beschikken over een veilige woonplek heb je als mens geld en middelen nodig. Om te kunnen deelnemen aan het maatschappelijk leven (de psychologische basisbehoeften) is ook geld nodig. Over het algemeen is het zo dat je als individu of als groep meer of minder invloed en/of macht kan uitoefenen in de samenleving naarmate je geld en middelen bezit. In 1919 bloeide de economie op tot grote hoogte. Tien jaar later, in 1929

volgde de beurscrash en een bankencrisis. De werkloosheid was hoog. In 1935/36 was in Nederland 19 procent van de arbeiders en 7 procent van de middenklasse werkloos. Binnen de gegoede burgerij lag dat percentage tussen de 3-10 procent. De armoede was groot in de jaren dertig. Om een idee te krijgen van de sociaaleconomische situatie in het Kleiwegkwartier van de jaren dertig heb ik aan de hand van een 'Alphabetische Stratenlijst' en een 'Alphabetische Naamlijst' van de gemeenten

Bewoners voor de tuinderswoningen aan de Bergse Rechter Rottekade.

Hillegersberg en Schiebroek uit de jaren dertig een overzicht gemaakt van het beroep van elke inwoner per straat. Ik heb tevens het aantal 'zonder beroep' genoteerd. Ik ben er vanuit gegaan dat de genoemde weduwen niet werkloos waren. Op deze manier kreeg ik een indicatie van het aantal werklozen per straat. De steekproef in Hillegersberg laat zien, dat de werkloosheid behoorlijk kon verschillen per straat. In de Philips Willemstraat (Oranje Nassastraat), de Emmalaan en de Azaleastraat (Ridderspoorstraat) bijvoorbeeld was de werkloosheid negen procent of minder. In de Prins Bernhardkade en de Robert Owenstraat was dat 21 procent en 18 procent. Het totaal komt uit op een werkloosheidpercentage van 13 procent. In Schiebroek zien we dat de werkloosheid hier ook per straat grote verschillen liet zien. Aan de Schiebroeksesingel was de werkloosheid 31 procent terwijl dat in de Koraalstraat (Bilderdijkstraat) vijf procent was. Het totale percentage is bijna gelijk aan dat van Hillegersberg, 12,5 procent.

Het Kleiwegkwartier kent een grote variatie aan soorten en grootte van de woningen. De soort woningen en de grootte van de woningen houden over het algemeen gesproken gelijke tred met de sociaaleconomische situatie van de eigenaar.

De jaren dertig worden gekenmerkt door de grote sociale ongelijkheid. De wijk is dan tien tot vijftien jaar oud. De verschillen per straat zijn groot. De Emmalaan en de Schiebroeksesingel lijken op elkaar en behoren tot

de hogere sociale klasse. De meest voorkomende beroepen in deze straten zijn koopman-fabrikant-directeur-procuratiehouder en kantoorbediende. De middenmoters in Hillegersberg zijn Juliana van Stolberglaan, de Azaleastraat (Ridderspoorstraat) en de Prins Bernhardkade met kantoorbediende, handelsreiziger en leraar als meest voorkomende beroepen. Voor Schiebroek lijkt de Erasmussingel dat te zijn. De lagere sociale klasse lijkt in die tijd vooral in de Robert Owenstraat en in de Philips Willemstraat (Oranje Nassastraat) gevestigd te zijn geweest. In de Robert Owenstraat wonen meer geschoolde arbeiders. In de Oranje Nassastraat wonen meer ongeschoolde arbeiders. In Schiebroek is in de Diamantweg (Stationsweg) de meeste ongeschoolde arbeid te zien. De Uitweg is een echte

Mijn broer was 21 jaar en werkte als chauffeur bij TOD en verdiende fl. 20 per week. Hij bracht in de jaren dertig mensen naar Parijs.

Er gebeurde onderweg nog wel eens wat. Een keer wilde de baas (Mevrouw B.) iets weten over een passagier. Hij vertelde dat hij er niets van wist. Hij werd ontslagen en kwam terneergeslagen thuis.

Mijn moeder accepteerde deze onrechtvaardigheid niet en ging naar het kantoor. Ze vertelde dat ze het niet eens was met het ontslag en dat het gezin de inkomsten hard nodig had. Moeder kreeg als antwoord een klap in haar gezicht met de mededeling dat ze niet wenste op deze manier te worden aangesproken. Het ontslag werd wel terug gedraaid en mijn broer bleef werken op de bus...

middenstandsstraat. De Hoofdlaan lijkt in die tijd op een 'ambtenarenstraat'.

Inkomensontwikkeling

In 1930 was het gemiddelde inkomen fl. 40,50 netto per week. Omgerekend is dat € 18,20. Per jaar is dat € 946,40. De jaren daarna daalde het inkomen. Rond 1939 zou het gemiddelde inkomen tussen de fl. 20 en de fl. 25 liggen. Het inkomen van mensen met een werkloosheidsuitkering of steun bedroeg nog minder.

Na de Tweede Wereldoorlog stijgen de lonen wel, maar blijven lang kunstmatig laag. Het gemiddelde jaarinkomen in 1950 is omgerekend van guldens naar euro's € 2800. In 1980 is dat gestegen naar gemiddeld € 15.200. In 2017 bedraagt het gemiddelde inkomen in Nederland € 37.000 per jaar. De inkomensontwikkeling wordt veroorzaakt door de inflatie. Om de koopkracht (wat je voor je inkomen kunt kopen en betalen) op peil te houden moet het inkomen omhoog en/of de belastingen omlaag. Simpel gezegd: in 1930 kon je voor 1 gulden veel meer kopen dan nu voor 1 euro. In 1930 plakte je op een kaart een postzegel van 1 cent. In 2018 kost dat 83 eurocent. Bijna 200 keer zoveel!

Het gemiddelde inkomen van alle bewoners samen in het Kleiwegkwartier bedroeg in 2017 € 37.300. Binnen het Kleiwegkwartier heeft 31 procent (circa 2.500) mensen een laag inkomen, 40 procent (circa 3.200) mensen heeft een gemiddeld inkomen en 29 procent

(circa 2.300) mensen heeft een hoog inkomen.

In het Kleiwegkwartier werkt 75 procent van de bevolking. Gemiddeld in Rotterdam is dat 59 procent.

3 procent van de bevolking leeft van een bijstandsuitkering, terwijl het gemiddelde in de stad 12 procent is.

Het Kleiwegkwartier heeft een hoog opgeleide bevolking en is relatief jong.

Als we het gemiddelde inkomen binnen het Kleiwegkwartier vergelijken met andere wijken in Hillegersberg-Schiebroek zien we dat het inkomen gemiddeld is te noemen. Het hoogste gemiddelde inkomen in Rotterdam is te zien in Kralingen met € 55.400. Het laagste wordt gezien in Zuidwijk met € 21.000.

Plaatselijke economie

Industrie

Eind negentiende eeuw, begin twintigste eeuw ontwikkelt Nikola Tesla de wisselstroom waarmee motoren konden worden aangedreven. Tevens ontwikkelt hij het elektriciteitsnet. De tweede industriële revolutie is geboren. In hoofdstuk 1 is een uitgebreid overzicht te zien van de industrie die zich in die tijd vestigde in het Kleiwegkwartier. In 2018 is de industrie geheel verdwenen uit de wijk. Eén van de bestaande bedrijven, dat vertrokken is uit het Kleiwegkwartier is direct verbonden met deze tweede industriële revolutie: Electrostoom. In het net genoemde overzicht heeft u al kort kennis kunnen maken met dit bedrijf. In dit hoofdstuk laat ik u nader

kennis maken met het wel en wee van Electrostoom. Niet alleen met de ontwikkeling, maar ook en vooral met de sociale kant van het bedrijf.

Electrostoom

Electrostoom kocht in 1914 land aan in Bergpolder tussen de spoorlijn en de Kleiweg. Het bedrijf is afkomstig uit Delft. Huibert Doyer studeert in 1885 af als ingenieur werktuigbouwkundige. We zitten dan nog in het stoomtijdperk. Na zijn afstuderen gaat hij als assistent werken bij de net opgezette leergang 'toegepaste elektriciteit'. Ook gaat hij op reis naar Duitsland, Engeland en de Verenigde Staten om te werken en te leren over dit nieuwe fenomeen. Hij maakt in deze periode mee dat de stoom als aandrijving van machines vervangen gaat worden door elektriciteit. Terug in Nederland sticht hij in 1892 een ingenieursbureau dat uitgroeit tot het bedrijf Electrostoom. Al in 1910 gaat het bedrijf samenwerken met het Zwitserse bedrijf Brown Boveri. De bedrijven maakten bijvoorbeeld de installatie voor de Koningshavenbrug 'de Hef' in de jaren twintig, de Barendrechtse brug en de Maastunnel in de jaren dertig en veertig. De motoren en de bewegingswerken werden geleverd door A. G. Brown Boveri & Co. te Baden in Zwitserland en de elektrische installatie door de N.V. Electrostoom.

In 1930 wordt de weg tussen de Kleiweg en de Ceintuurbaan bestraat. Electro- stoom bouwt een nieuw kantoor aan de overkant van de weg, die de naam

Electroweg krijgt. In 1964 wordt de naam gewijzigd in Elektroweg.

Electrostoom houdt zich niet alleen bezig met het elektrificeren van machines, maar ontwikkelt samen met andere bedrijven het elektrificeren van auto's. Er wordt gewerkt aan de ontwikkeling van accu's. Electrostoom ontwikkelt zelfs mede een elektrische auto.

Na de Tweede Wereldoorlog groeit het bedrijf gestaag door. Het heeft zijn handen vol aan de wederopbouw van Nederland. In 1952 werken er zevenhonderd mensen bij Electrostoom. Niet alleen in en om de Elektroweg, maar ook in de bouwprojecten door het hele land. Het bedrijf staat bekend als een sociaal bedrijf, dat goed voor zijn mensen zorgt. Het heeft een eigen spaarfonds, een kolenkas waar gespaard werd om kolen tegen een gereduceerde prijs te kunnen kopen bij kolenhandel van Weelden, er was een doktersfonds waaruit de huisarts werd betaald en het bedrijf had een personeelsvereniging met een personeelsgebouw.

Op 2 mei 2018 heb ik een afspraak met de heer N.TH. Berkenbosch (1933) bedrijfsmaatschappelijk werker van Electrostoom (1949-1983) en mevrouw T. Opschoor (1937) sociaal assistent (1961-1983). Van hen kreeg ik deels ook de bovenstaande informatie. 'Mijn eerste opdracht was om de fondsen en andere sociale activiteiten af te bouwen en te integreren in de organisatie via het bedrijfsmaatschappelijk werk,' vertelt de heer Berkenbosch. 'Dat viel in eerste instantie niet mee, maar van liever-

lee kregen we meer vertrouwen,' vult mevrouw Opschoor aan. 'Mijn vader was hoofd van de werkplaats en hij verwees nogal eens naar ons als er problemen waren,' gaat mevrouw Opschoor verder. 'Ook de directeur hielp mee. Hij liep elke dag een rondje door het bedrijf en sprak met mensen en verwees naar ons als dat nodig was,' vertellen beiden. De heer Berkenbosch bleef meestal in Rotterdam. Hij had daar spreekuur,

maar ondernam ook allerlei activiteiten die de sociale cohesie in het bedrijf bevorderden. 'Het bedrijf had de sfeer van een familiebedrijf. Mensen kwamen vaak werken via andere werknemers binnen het bedrijf,' vertelt hij. Mevrouw Opschoor ging nogal eens langs bij de projecten in het land. 'Ik stelde eerst de voorman op de hoogte van mijn komst. Ik ging bij aankomst op de bouw kijken en sprak vervolgens de mensen, die

Boven Garage naast het eerste gebouw van Electrostoombank.

Onder Reclameontwerpen voor Electrostoombank van Julius Steiner (1878-1940).
Collectie Joods Museum
Berlijn

dat graag wilden,' vertelt ze. Ik vraag beiden naar het soort problemen dat ze tegenkwamen. Dat blijken zowel materiele als psychosociale problemen te zijn, die mensen thuis hadden met hun kinderen en/of partner. Ook problemen tussen werknemers onderling of met hun leidinggevende kwamen nogal eens voor. Naast deze curatieve activiteiten hield het bedrijfsmaatschappelijk werk zich ook bezig met preventieve zaken, die de werknemers direct, maar ook de goede sfeer in het bedrijf ten goede kwam. 'Mensen werken met en voor elektrische apparatuur, de buitendienst-mensen waren de hele week van huis. Je moest dus zorgen, dat iedereen zich zo goed mogelijk kon voelen en zijn werk optimaal kon doen,' vertelt mevrouw Opschoor. Electrostoom-Brown Boveri betaalde mee aan de instandhouding van herstellingsoord Dennenheuvel. Mensen die dat nodig hadden konden daar een tijdje naar toe. Ook had het bedrijf een Huizenproject. Electrostoom bouwde luxe huizen in de Chopinlaan, ruime woningen aan de Prins Frederik Hendrikstraat en kocht woningen aan de Ceintuurbaan (hoek Elektroweg). Later kocht het bedrijf ook het huurrecht voor haar werknemers van twintig woningwet-woningen in Capelle a/d IJssel. Beiden denken met veel plezier terug aan hun tijd bij Electrostoom-Brown Boveri. Ze praten bevlogen over hun tijd en hun werk in deze periode.

In de jaren tachtig was het bedrijf sterk uitgebreid. Door alle uitbreidingen was er niet genoeg ruimte om het bedrijf te huisvesten. Het had inmiddels het terrein

van Kolenhandel van Weelden gekocht en er een nieuw gebouw neergezet. Ook de grond en gebouwen van machinefabriek Spronk en de Rotterdamse steenhouwerij waren in het bezit gekomen van het bedrijf. Zelfs een deel van de gebouwen van Van Stolk & Reese werden door BBC gebruikt. Het bedrijf zorgde voor veel verkeersoverlast. Inmiddels was het bedrijf verder gefuseerd tot Brown Boveri Company (BBC). De familiere cultuur maakte plaats voor de nieuwe zakelijkheid. Eind jaren tachtig vertrok het bedrijf naar de Spaanse polder.

Winkels

Niet alleen vestigde de industrie zich in het Kleiwegkwartier; ook de middenstand nam zijn aandeel in de plaatselijke economie. Het aantal inwoners groeide snel. De mensen deden hun dagelijkse boodschappen direct in de buurt of lieten ze thuisbezorgen. Ook de andere levensbehoeften werden veelal lokaal gekocht. Er waren dan ook veel winkels te vinden in het Kleiwegkwartier. Voor een deel vestigden die zich in de oude bebouwing aan de Kleiweg, maar zeker ook in speciaal voor dit doel gebouwde panden. Tijdens de bouw van de Statenlaanbuurt verrezen er niet alleen huizen, maar ook negentien nieuwe aaneengesloten winkelpanden aan de Kleiweg. Over dit deel van de Kleiweg wordt met veel nostalgie gesproken als zijnde een gezellige straat met veel mooie winkels. Er werd niet alleen gekocht, maar ook gekeken en geflaneerd. Jongeren van destijds 'deden' dit stuk Kleiweg om 'te zien en gezien te worden'. Ik heb dit een

Boven Uit 'Welkom in Hillegersberg' 1936.

Onder Een autovrije Kleiweg als winkelgebied en betekenisvolle ontmoetingsplek in het Kleiwegkwartier. Rechts op de foto 19 aaneengesloten winkelpanden.

UW ADRES IN HILLEGERSBERG VOOR:

- **ADVERTENTIËN**, Advertentiebureau A. W. COSSEE, Kleiweg 21 a-b, telefoon 43642, blz. 31.
- **AUTOBUS-ONDERNEMING**, T.O.D., drie 10-minutendiensten naar Rotterdam, blz. 127.
- **AUTO-TAXI**, R.A.V.E.R.O., telefoon 29200, blz. 125.
- **BANKZAKEN, KLUISINRICHTING, INCASSO-BANK N.V.**, kantoor Hillegersberg Straatweg 67, telefoon 42284, blz. 4 omslag.
- **BLOEMWERKEN EN VERSIERINGEN**, J. BOEKHOUT, Kleiweg 10, telefoon 41055, blz. 115.
- **BRANDSTOFFEN**, A. v. WEELDEN'S Kolenhandel, Ceintuurbaan 31, telefoon 41477-42283, blz. 95.
- **BROOD, BANKET, KOEK EN BESCHUIT**, VAN DER MEER & SCHOEP, Kleiweg 108, tel. 43476, Dorpsstraat 17, tel. 44041, Straatweg 36, tel. 40866, blz. 34-35.
- **DAGBLAD, ROTTERDAMSCH NIEUWSBLAD**, Schiekade, telefoon 22900, blz. 111.
- **DRUKWERKEN**, Drukkerij „GRAFENO“, W. v. Hillegersbergstr. 127-129, tel. 41148, blz. 107.
- **ELECTRICITEIT, INSTALLATEUR**, L. GELEYNSE, Juliana v. Stolberglaan 80, tel. 42097, blz. 39.
- **GOUD- EN ZILVERWERKEN**, W. AMELING, Juliana v. Stolberglaan 2-4, tel. 43286, blz. 101.
- **HOUT EN HOUTWAREN — TUINMEUBELN — MARKIEZEN — HORREN**, C. J. KRUIS, Kleiweg 17, telefoon 44494, blz. 141.
- **HUISCHILDER, INZETTEN VAN RUITEN**, W. ROODENBURG, Straatweg 157, tel. 41087, blz. 126.
- **INFORMATIE**, Bureau A. W. COSSEE, Kleiweg 21a-b, tel. 43642, bladzijde 31.
- **IJZERWAREN, GEREEDSCHAPPEN ENZ.**, GERARD MONNIE, Kleiweg 7-9, tel. 43206, blz. 83.
- **KLEEDING- EN MODE-MAGAZIJN VOOR HILLEGERSBERG**, JOH. LEVENSVERZEKERINGEN, R. V. S., Henegouwerlaan 110, Rotterdam, blz. 51.
- **LOODGIETER EN ZINKWERKER**, J. P. DE MAN, Kleiweg 49, telefoon 40872, blz. 99.
- **MELK EN ZUIVELPRODUCTEN**, N.V. STOOMZUIVELFABRIEK „AURORE“, Oostzeedijk 292, Rotterdam. Filialen te Hillegersberg, Kleiweg 15, telefoon 44818, Kleiweg 173, telefoon 43799, blz. 44-45.
- **METSelaar-AANNEMER**, H. SCHOP Jr. Werkplaats Dorpsstr. 18, Woonhuis: Jubileumplein 16, telefoon 44661, blz. 119.
- **MUZIEK-ONDERWIJS, CONSERVATORIUM**, Straatweg 42 (t.o. Kleiweg), telefoon 45014, blz. 91.
- **RUND-, KALFS- EN VARKENSVLEESCH**, A. G. LINDEMAN, Straatweg h. Kleiweg, tel. 42141, blz. 93.
- **SCHOENEN, VAKKUNDIGE REPARATIËN**, A. VRINTEN, Straatweg 42, telefoon 41012, Kleiweg 106 (electrische pedicure-inrichting), telefoon 44345, blz. 85.
- **SIGAREN, SIGARETTEN, ENZ.**, Sigarenmagazijn „DE TOL“, Wed. H. DEN HOEDT, Straatweg 49, telefoon 42235, blz. 61.
- **SMIDSWERKEN**, Constructie-werkplaats J. COSSEE, Dorpsstraat 97, telefoon 43354, blz. 113.
- **SOCIËTEIT**, Café-Restaurant „PLAATS LOMMERRIJK“, Straatweg 99, telefoon 42077, blz. 109.
- **SPAARBANK, SPAARBANK TE ROTTERDAM**, bijkantoor Dorpsstraat 6, tel. 43323, Bergpolderpl. 6, tel. 44785, blz. 53.
- **VISCHHANDEL**, D. VERBAAN, Dorpsstraat 39, tel. 42733, blz. 129.
- **WASSCHEN EN STRIJKEN**, W. I. HUISER (firma C. C. ROUSS), Schiebroekschesingel 1, Schiebroek, telefoon 44353, blz. 97.
- **WONEN, BIEREN, LIMONADES ENZ.**, J. A. BARTELS, Kleiweg 11a, telefoon 43340, blz. 103.

aantal keer gehoord tijdens gesprekken die ik had met senioren. Ook voor volwassenen was het winkelgebied een betekenisvolle ontmoetingsplek. Tot de vroege jaren zeventig was er bovendien weinig verkeer. De winkels waren overigens niet alleen gevestigd aan de Kleiweg. Ook aan de Straatweg waren veel winkels te vinden. In de buurten zelf waren eveneens, vaak op hoeken, tal van winkels te vinden.

In 2002 schrijft de heer Piet Overhand voor de Buurtkrant een lang gedicht

over alle winkels op de Kleiweg:

'k was weg van de kleiweg.

Hij schrijft:

Ik loop met u eens graag de Kleiweg door,

Van voor, en in en na de oorlog.

Ik begin dan bij het spoor,

Veel herinner ik mij nog.

...

Om aan te geven hoeveel winkels er in het Kleiwegkwartier waren, vermeld ik alleen een klein uitstapje, dat de schrijver maakte op de Uitweg.

*... En, lieve lezer, sta mij toe,
Dat ik ook even de Uitweg met u doe.
Koster, Molkenboer, Manschot en de Haan en van der Linden
Kon je in de eerste 4 winkels vinden.
Ook de apotheek, v.d. Vaart, Furst, Roessen zaten daar,
Maar er zaten er nog een paar
Boon's kaashuis, kapper Schmidt Meyer en cafe 'Corner House'
En aan de andere zij de wasserij van Rous.
'Klaasie' van Veen voor roken, Vial voor olie, Groeneboom voor drop,
Dan duiken er ineens 4 hele kleine huisjes op.
Zij staan daar zo leuk, een beetje verscholen
In één woonde Piet Slinger, hij zorgde voor kolen.
In de andere 3 woonden Boere, Klok en Post,
En Boere deed in melk voor de kost.
Dan de 'Nato!' en bij de pomp, wat 'Stater'?
Benzine, Olie, Lucht en Water.
Dan een stenen uitbouw, waar Toon Sluimers met geduld
Voor slijterij van Gestel menig flesje frisdrank vult.
En terwijl ik verder wandel
Zie ik Jurgens ijzerhandel.
Op de hoek, compleet met tuin, 'Café de Haan'
Waar nu de huizen met de apotheker staan ...*

Linksboven Bloemenhandel, gevestigd in een van de oude panden aan de Kleiweg.

Linksonder De ijssalon aan het Bergpolderplein met tante Lien als stralend middelpunt.

Er waren veel winkels in de buurt. Schoenenzaken, kledingzaken, slaggers, enzovoort. Dat maakte het gezellig. Je kon winkelen en kwam elkaar tegen op straat of in de winkels. Dat is allemaal verdwenen.

Voor Goud en Zilver Gero-zilver Gero-zilvermeta Gero-tin Horloges Klokken

slechts één adres:

W. AMELING
Juliana van Stolberglaan 2
Tel. 43286

Reparatie-Inrichting voor Goud, Zilver en alle Uurwerken, ook voor Brillen.

Nieuwe Lente!

Nieuwe Schoenen

A. VRINTEN

Prijzen . . . niet hoger
Kwaliteit . . . beter !!

STRAATWEG 42 - KLEIWEG 106
TEL. 41012 **PEDICURE** TEL. 44345

MODERNE WELFSCHOENEN

FOTOHANDEL

PHOTO TOESTELLEN

P. L. ENGELENBERG
UITWEG 17 TEL. 43188 SCHIERBROEK
LEICA SPECIALIST

NIET VERGETEN! VOOR UIT VERTOONEN
VAN AMELING.

P. Kouwen en zonen

De bloemenzaak P. Kouwen en zonen is de oudste en enige nog bestaande winkel uit de jaren dertig aan de Kleiweg. De heer J.B. Kouwen vestigt zich begin jaren dertig aan de Kleiweg. Op nummer 34 om precies te zijn, ter hoogte van de huidige parkeerplaats van Albert Heijn. Daarvoor hadden hij en zijn vrouw een zaak in het Oude Noorden. Na een aantal jaren voldeed het pand op nr. 34 niet meer. Zijn oog viel op het huidige pand op nummer 121b. De nieuwe zaak ging donderdag 9 mei 1940 open, nadat hij het pand toegankelijker had laten maken door de toegangsdeur van de winkel in de hoek te laten plaatsen. Eén dag na de opening breekt de Tweede Wereldoorlog uit. Zondag 12 mei is het moederdag; er worden veel bloemen verkocht. Dinsdag 14 mei wordt Rotterdam gebombardeerd. Veel mensen vluchten naar Hillegersberg en Schiebroek. Ondanks de ramp en de ellende kopen de gedupeerden een bloemetje voor de mensen die hen opvangen. Zo begon de nieuwe zaak van de firma J.B. Kouwen. Met de winkel aan de voorkant en een kleine woning achter de zaak.

Ik spreek de heer P. Kouwen Jr. Hij en zijn broer J. Kouwen leiden de zaak alweer ruim 20 jaar. 'Onze vader P. Kouwen sr. heeft de zaak in de jaren vijftig overgenomen van zijn vader'. De broers zijn geboren in het huis achter de winkel. 'Dit keldergedeelte hoorde toen ook bij het woonhuis'. In 1960 verhuisde het gezin naar één van de fonkelnieuwe woningen die waren

gebouwd in de Zonnebloemstraat. De huur was fl. 100 per maand. Voor die tijd een behoorlijk bedrag.

Ik stel mijn belangrijkste vraag: 'Wat is het geheim, dat ervoor gezorgd heeft dat jullie al zo lang bestaan?' Hij kijkt me lachend aan, trekt zijn wenkbrauwen wat op en zegt: 'Dat weet ik eigenlijk niet'. Al snel volgt toch wel een antwoord: 'Kwaliteit leveren is altijd onze standaard geweest. We kopen altijd in op kwaliteit zodat we goeie en mooie bloemen leveren'. 'Veel plezier hebben in het werk is ook erg belangrijk, net als goed zijn voor je personeel en een team vormen,' gaat hij verder. Als we doorpraten komen er meer geheimen boven tafel. Diverse verkoopkanalen aanhouden blijkt een belangrijke strategie geweest te zijn. 'We verkopen in de winkel, we hebben een website en bezorgen thuis, we leveren aan bedrijven en we zijn aangesloten bij Fleurop. Dit netwerk is ook erg belangrijk voor ons,' vertelt de heer Kouwen. Naast de bloemen vormt ook de verkoop van bijzondere vazen een deel van de omzet.

Het aankoopgedrag van klanten verandert in de loop van de tijd regelmatig. Kochten mensen eerst op een vaste dag bloemen voor een vaste plek in huis, kopen mensen nu veelal bloemen voor een bijzondere gelegenheid. 'Ook het koopgedrag van jonge mensen is anders geworden,' vertelt de heer Kouwen: 'Ze kopen bloemen via internet. Bedrijven zijn ook meer geneigd te kopen via internet. Zo komen de bestellingen binnen via Fleurop,' gaat hij verder. Jezelf aanpassen aan de tijd en inspelen op

Ik had in de jaren zestig al een drogisterij zaak op de Kleiweg. Er was toen veel meer contact met de klanten. Er was bijvoorbeeld eens een mevrouw die nogal vaak paracetamol kocht. Toen ik haar waarschuwde en haar verwees naar de huisarts bleef ze een tijd weg. Ze ging naar een andere zaak. Later kwam ze terug en bouwde een schuld op van fl. 45. Mensen kocht toen nogal eens op de pof 'lieten het opschrijven'. Ik ben eens langs gegaan, omdat ze niet meer kwam. Haar man deed open. Zijn vrouw bleek overleden te zijn.

trends blijkt dus ook nog een geheim van de familie Kouwen te zijn. In de loop van de jaren is ook de wijze van inkopen veranderd. 'Ik ga niet meer naar de veiling. Dat kost erg veel tijd. Bovendien wordt er steeds meer via internet geklokt. Ik ga naar de groothandel, waar ik de mensen ken die verstand hebben van bloemen en waar ik kan zien en kan voelen wat ik koop'. De heren Kouwen en hun team maken lange dagen. De zaak is 6 dagen per week open van 7.00 uur tot 18.00 uur. Voor die tijd worden de bloemen gekocht en wordt de winkel op orde gemaakt. Op mijn laatste vraag of er een vierde generatie klaar staat wordt er ontkenkend geantwoord: 'Onze kinderen hebben gestudeerd of studeren nog en volgen een andere weg. Wij gaan voorlopig nog gewoon door.'

De ontwikkeling van het winkelgebied na de Tweede Wereldoorlog

Vanaf de jaren zeventig tot de jaren negentig van de vorige eeuw daalde het aantal inwoners sterk. Er verdwenen

daardoor veel winkels. Ook de opkomst van supermarkten Albert Heijn, Aldi en Edah deden een duit in het zakje als het gaat om het verdwijnen van de kleine winkeliers. Ander koopgedrag zorgde voor het verdwijnen van bijvoorbeeld Radio Modern aan de Straatweg en Stigter aan de Kleiweg. De wereld werd groter, mensen trokken naar de stad. Door de sterke opkomst van het internet in deze eeuw verandert het koopgedrag van mensen nogmaals. Ook deed de financiële crisis vanaf 2008 een beroep op het uithoudingsvermogen van de middenstand.

Na de crisis is er gelukkig sprake van commerciële opwaardering door verandering van winkels en winkel- en bedrijfsaanbod (commerciële Gentrificatie). Een voorbeeld is Glasatelier Smelt en zaken als *Ver van Hier*, *De Avonden*, brasserie *Eerlijk (H)eerlijk* en *TIMS limonadefabriek*. Ook draagt de nieuwe bedrijvigheid in de gebouwen van Van Stolk & Reese en Eef en Huub bij aan deze gentrificatie.

In het Kleiwegkwartier zijn per 1 januari 2018 164 winkels of verkooppunten geregistreerd. De meeste van deze winkels zijn te vinden aan de Kleiweg en aan het deel van de Straatweg, dat direct aansluit op de Kleiweg. In het deel van de Kleiweg tussen de Uitweg/ Rozenlaan en de Straatweg zijn 76 zaken te vinden. In het onderstaande schema is gentrificatie te zien.

Ontmoeten, eten & drinken

Altijd heeft de mens behoefte gehad aan betekenisvolle ontmoetingsplekken: plekken om elkaar te ontmoeten en iets te eten en te drinken. In hoofdstuk 1 hebben we kennis gemaakt met een aantal van deze plekken in het Kleiwegkwartier tijdens de agrarische tijd. De Herbergen zijn verdwenen, alleen het *Buiten Lommerrijk* bestaat nog. Tijdens de urbanisatie in de jaren twintig en dertig werden er nieuwe ontmoetingsplekken gebouwd op de hoek van een straat.

Eten & drinken	Kleding	Verzorging
Bakker Slijterij Supermarkten Diverse afhaal mogelijkheden voor maaltijden en broodjes	Kinderkleding Dameskleding Reparatie van kleding	Dames en herenkappers Nagelstudio, massage, Zonnebank Schoonheidssalon Drogisterij
Dienstverlening	Horeca	Plezier
Uitzendbureaus Vastgoedbeheerders Administratiekantoor Thuiszorg en Kinderopvang Makelaar	Diverse restaurants en eetgelegenheden Wijnbar Koffiebars	Galerie/kunstzaak Juwelier Bloemenzaken Kinderboekenwinkel Dierenverzorgingszaak
Gezondheid	Nuttig	
Fysiotherapie Mondhygiënist Podotherapeut Opticien Orthopedisch schoenmaker Yogastudio	IJzerhandel Fietsenwinkels Woninginrichting Stoffeerderij	

Op de hoek van de Kootsekade en Straatweg 60 is al een horecazaak te zien op een foto van voor 1922. De tramremise is immers nog niet te zien. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het ook een café: waarschijnlijk van J.J. Bernard. Hij was getrouwd met de joodse Anna Swaalep. Tijdens de oorlog mocht ze niet werken. Na de Tweede Wereldoorlog was lange tijd *Café de Tol* in dit hoekpand gevestigd. Op dit moment is het *Drank & Spijslokaal Lust Hillegersberg*.

Op de hoek van de Straatweg en de Oranje Nassaustraat (nu Philips Willemstraat) is, links een horecazaak te zien. Tijdens de jaren dertig en de eerste periode van de Tweede Wereldoorlog was dit het eerste Kringhuis van de NSB. Nu is de zaak *Deli Noord* hier gevestigd. Op de linkerhoek zit nu restaurant *Zotte*.

Op een derde foto uit de jaren twintig-dertig is op de hoek van de Stationsweg (nu Diamantweg) en de Kleiweg een horecagelegenheid te zien: met uithangbord 'Heinekens Bieren'. Eigenaar van het café was destijds H.A. Bouwmeester. Ook na de Tweede Wereldoorlog had dit pand een horecafunctie. Nu zit op de deze plek *huiskamercafé 't Halve Maatje*.

WIJZIGINGEN:

Vergunning voor de verkoop van sterke drank in het klein.

Burgemeester en Wethouders der gemeente Schiebroek;

Gezien een op 10 Februari 1931 ingekomen verzoekschrift van Teunis van Eijk van beroep chauffeur, wonende te Hillegersberg, om vergunning voor den verkoop van sterke drank in het klein voor gebruik ter plaatse van verkoop en elders in de winkel, van het perceel, kadastraal bekend gemeente Schiebroek, sectie zonder, no. 2262, plaatselijk gemerkt en gelegen aan den Kleiweg hoek Bilderdijkstraat Oostzijde aldaar;

Overwegende, dat geen wettelijke bezwaren tegen het verlenen van de vergunning bestaan;

Gelet op de Drankwet;

B e s l u i t e n :

1e. Aan Teunis van Eijk voornoemd de gevraagde vergunning te verlenen, over het tijdvak van heden tot den 1sten Mei 1931, behoudens verlenging krachtens het tweede lid van art. 22 der wet;

2e. die vergunning te verlenen voor de volgende localiteit: de winkel, welke een oppervlakte heeft van 92 M2.

Gedaan te Schiebroek, den 12 Maart 1931.

Burgemeester en Wethouders voornoemd,

De Burgemeester,
(get.) Dhont.
De Wethouder,
(get.) J.v.d. Eyk.

A.Z.No. 3500 ^{20a.}

Aantekening ingevolge artikel 22, sub 3, der Drankwet (S.1931, no. 476).

De in deze akte vermelde volledige vergunning is, gerekend met ingang van 1 Mei 1950 gewijzigd in een tapvergunning.

Rotterdam, 23 Mei 1950.

Burgemeester en Wethouders voornoemd,
De Secretaris, De Burgemeester,
(get.) M. Smeding. (get.) Oud.

Voor eensluidend afschrift.
De Secretaris der Gemeente,

Café Kleiweg

In 1983 kocht de heer A. Smol het café van de erfgenamen van Teunis van Eijk, de eerste eigenaar. Hij is een derde generatie marktkoopman in groente en fruit en wilde graag een café runnen, naast zijn drukke bestaan als koopman. Hij tapt zo nu en dan graag zelf een biertje en werd dan ook twee maal tapkampioen van Rotterdam in de jaren negentig. Café Kleiweg is een bruin café, dat een keer als decor heeft gefungeerd in de film *Toen was geluk heel gewoon*. Tot 2008 was het een levendig café met veel klanten, een biljartvereniging en een

spaarkas. De heer Smol vertelt: 'Na de invoering van het rookverbod in 2008 zijn veel klanten weggebleven. Een bruin café is eigenlijk een aflopende zaak. Mensen willen niet alleen meer iets komen drinken, maar willen ook iets eten'. De eerste vergunning uit 1931 hangt nog steeds in de zaak, die gevestigd is 'aan den Kleiweg hoek Bilderdijkstraat Oostzijde' ofwel Kleiweg 249.

De heer Smol heeft altijd geprobeerd het pand te kopen. Dat is nooit gelukt. Het hele blok waarin ook het café is gevestigd was eigendom van een rijke

De tapvergunning uit 1931.

boer uit Krimpen a/d IJssel. Enkele jaren geleden hebben zijn erfgenamen het verkocht aan Maus Vastgoedbeheer. In juni 2020 loopt het huurcontract van de heer Smol ten einde. Hoe de toekomst van dit dan bijna negentigjarige horecabadrijf eruit ziet is nog ongewis.

Veel horeca

‘In het Kleiwegkwartier is, voor een betrekkelijk kleine wijk, veel horeca te vinden,’ zegt oud politiefunctionaris T. van Eijnsden. Hij vertelt, dat de horeca altijd heel weinig overlast heeft gegeven; ‘Het lijkt erop, dat de fysieke grenzen (rijksweg, spoorlijn en Noorderkanaal) tussen Hillegersberg en Rotterdam ervoor zorgen, dat aan deze kant van de grens (Kleiwegkwartier) het dorpse karakter is gebleven’. Er was wel eens een kat en muisspel tussen de politie en horeca over de sluitingstijd, maar het kwam zelden tot overtredingen, die bekeurd moesten worden. De eigenaren in de wijk heb-

ben, over het algemeen gesproken, hun zaken goed in de hand. Eigenlijk is de horeca hier ook niet ondermijnd door witwaspraktijken’.

Bij de ‘poort’ van het Kleiwegkwartier is (dart) *Café Het Viaduct* te vinden in het monumentale gebouw van Station Noord. Aan de Kootsekade ligt het bruine *Café de Koot*. Aan de Uitweg is *Café De stal* te vinden, net als *Eetcafé de Gouden Snor*, op de hoek met de Kleiweg. Aan de Kleiweg en het Bergpolderplein zijn allerlei restaurantjes, koffie-wijn- en ijszaakjes te vinden, net als aan de Straatweg. Aan de Bergse Rechter Rottekade zitten *Rebelz aan de Rotte* en klein restaurant *RIJNTJE*.

Trends

Elke tijd kent zo zijn eigen trends. In de jaren twintig waren er in het Kleiwegkwartier redelijk veel smederijen en

Smederij Schildkamp aan de Kleiweg nr 241. Rechts op de foto de mensen die daar werkten. Achter hen de nieuwe huizen in de Amethiststraat.

wagenmakers te vinden. Die zijn rond de Tweede Wereldoorlog uit het beeld verdwenen. Aan de Kleiweg is er nog wel een pand te vinden, dat vroeger een smederij-wagenmakerij huisvestte.

In de jaren dertig kwamen er tal van mensen aan de deur, die brood, melk en vlees bezorgden. Het beroep van melkbezorger en broodbezorger ben ik als beroep vaak tegengekomen in het eerder genoemde adresboek. Ook die zijn uit het straatbeeld verdwenen.

Het Kleiwegkwartier heeft lange tijd tal van slagers gekend, die hun eigen vee slachtten. Tot in de jaren zestig was er een slager, die zijn slachtvee liet grazen op het schapeneiland in de Bergse Achterplas.

In het verleden waren er op het Bergpolderplein, de Kleiweg en de Straatweg tal van banken en een post-

kantoor te vinden. Door de automatisering en vooral de digitalisering is men gaan 'thuisbankieren'. Op dit moment is er geen bank meer te vinden in het Kleiwegkwartier.

Niet alleen is er in de handel en de dienstverlening veel veranderd. Ook op het gebied van de industrie hebben we de nodige veranderingen zien plaatsvinden en uiteindelijk zien verdwijnen.

Er worden de laatste jaren tal van huidige en toekomstige trends beschreven als het gaat over arbeid, werk en het werven van werk en mensen.

Digitalisering en internationalisering zijn trends die vaak worden genoemd. Data gaan op deze manier de arbeidsmarkt beheersen. Ook *flexibilisering* in allerlei vormen is een veelgenoemde trend.

De tijd en de plaats van werken ligt niet meer vast. Ook komen er verschillende vormen van beloning. Mensen gaan

Koeien op het schapeneiland.

ander werk doen dan waar ze voor zijn opgeleid en/of scholen zich om. *Zelfstandigheid* komt ook vaak terug in de lijstjes: mensen die werken in/met tijdelijke organisaties in cirkels van vertrouwen doen aan co-creatie en andere nieuwe vormen van samenwerking. De consument wordt ook *prosument*: een consument, die een belangrijk aandeel heeft in de productie. Een laatste trend die vaak wordt genoemd is de groeiende polarisatie tussen laag- en hoog geschoolden.

Binnen het Kleiwegkwartier zijn deze trends terug te vinden. In het Kleiwegkwartier zijn 1.062 bedrijven ingeschreven, die goed zijn voor 5.261 arbeidsplaatsen. Maar liefst 781 bedrijven hebben maar één persoon in dienst. Er staan 751 eenmanszaken (ZZP'ers) geregistreerd. In *Ver van Hier* aan de Kleiweg en in *Monk* aan de Ceintuurbaan zijn vaak jonge mensen te vinden, die achter hun laptop aan het werk zijn. *Goodplace2Work* is een voorbeeld van vrouwelijke zelfstandigen, die werken in een cirkel van vertrouwen. Het bedrijf is gevestigd in het oudste kantoor (Elektroweg Business Centre) van het Kleiwegkwartier.

Een ander voorbeeld van een nieuwe vorm van samenwerking is ZZPRO Hillegersberg-Schiebroek. Ruim 120 ZZP'ers zijn lid van deze vereniging met een actief bestuur. Leden komen uit heel verschillende sectoren, helpen en consulteren elkaar en presenteren zich als organisatie naar buiten. Binnen de organisatie wordt dan ook de volgende slogan gehanteerd: *Je kunt alleen*

vermenigvuldigen als je kunt delen. De leden komen bij elkaar in zaken als De Avonden, 't Halve Maatje en [H]eerlijk. Een aantal van de leden zijn 'Kleiwegkwartierondernemers'. Eén van de bedrijven die is aangesloten bij ZZPRO is A10plus. Twee hoogopgeleide mensen, waarvan één van hen een carrière switch heeft gemaakt. Het ontwerp bureau van Sybren Vlasblom en Pieter Kuiper is gevestigd aan de Schiebroekseweg 2b. Vanuit hun hoekpand hebben ze een mooi uitzicht op de Ringdijk. In de jaren dertig was dit het gesplitste woonhuis van een kantoorbediende en een instrumentslijper. Niet ver van dit adres woonde in die tijd aan de Schiebroeksesingel Pieter den Besten, een andere grafisch ontwerper. Sybren is, net als haar oude buurtgenoot, afgestudeerd aan Rotterdamse academie voor beeldende kunsten. Zij is de ontwerper van dit boek.

Opnieuw zullen beroepen verdwijnen als gevolg van de verdere automatisering, digitalisering en andere trends. Er zijn ook voorbeelden van verdwenen beroepen die zijn teruggekomen in deze tijd binnen een andere setting. De eerder genoemde melkbezorger en broodbezorger zijn verdwenen uit het straatbeeld. We zien nu weer de opkomst van een nieuw soort bezorger: die van de pakjes, de maaltijden en de boodschappen. Ook de schillenboer en de lompenboer zijn verdwenen. Nu wordt het afval gescheiden, doen we papier en glas in de containers en geven we kleding en schoenen een tweede leven door het

in de containers te doen. Achter deze containers zitten nieuwe beroepen. In de afgelopen honderd jaar zijn er ook veel beroepen verdwenen. Natuurlijk zijn er ook beroepen die niet verdwenen zijn. Eén van deze beroepen is de makelaar.

Kolpa

Op 15 juni 1915 start L. Kolpa een aannemersbedrijf. Hij bouwt in de hele stad. Ook in het Kleiwegkwartier bouwt het bedrijf een blok woningen op de

hoek van de Prinses Margrietlaan en de Bergse Rechter Rottekade.

Vijf jaar later, 20 januari 1937 gaat het makelaarskantoor open. Hij huurt het oude politiebureau aan de Hillegondastraat nummer 7 en gaat met zijn gezin op nummer 3a wonen. Naast de bouwonderneming en de makelaardij sticht de heer Kolpa een Bouw- en Woning Bureau. Hij verhuurt, namens particuliere huiseigenaren, woningen in het Kleiwegkwartier en omstreken. Als derde activiteit ontwikkelt L. Kolpa

Eenigst adres in Hillegersberg

HILLEGERSBERG TELEF: 42596

WILT U EEN RUSTIGE
GELDBELEGGING KOOP DAN HUIZEN
WENDT U VOOR HUREN OF KOOPEN TOT
WONINGBUREAU KOLPA

Zoekt U een woning?
Vraagt gratis Woninggids

Advertentie uit GIDS voor de
Nederduitse Hervormde
Gemeente te Hillegersberg
1940.

zich als taxateur. Hij is niet alleen actief als ondernemer; ook zijn maatschappelijke betrokkenheid komt tot uiting als raadslid van de laatste gemeenteraad van Hillegersberg (AR) tussen 1939 en 1941. Tijdens de Tweede Wereldoorlog ligt de bouw stil. De inkomsten komen dan voornamelijk uit de verhuur van de woningen en andere panden. Na de oorlog hervat hij zijn werkzaamheden op de diverse fronten. In de jaren veertig komt de oudste zoon Arend bij het bouwbedrijf. Hij is inmiddels geslaagd voor zijn aannemersdiploma. Tevens ontwikkelt Arend zich als taxateur in 1953. Dit zou een groot deel van zijn aandacht gaan vragen. In 1954 geeft Kolpa voor het eerst sinds tien jaar weer een woninggids uit. Een jaar later komt ook de andere zoon, Jacques Kolpa in de zaak. Hij komt net uit militaire dienst en heeft een paar weken geproefd van het mondaine leven van Parijs. Van zijn vader moet hij alle facetten van het bedrijf leren kennen. Hij gaat beginnen met het ophalen van de huur. In de loop van de tijd wordt de makelaardij zijn afdeling. Ook deze Kolpa jr. is maatschappelijk actief: in de jaren zeventig is hij een aantal jaren lid van de wijkraad. De zaak groeit en bloeit. Van lieverlee concentreren de broers zich meer op de makelaardij en de taxaties. Het laatste bouwproject van de Kolpa's is het winkelcentrum aan de Weissenbruchlaan in 1962. Ze doen dat samen met Nederlof-Sipkema en Ooms. Men bouwt een

nieuw kantoor aan de Straatweg, naast het pand aan de Hillegondastraat. De broers nemen in 1968 de zaak over van hun vader. In 1996 vertrekt de laatste Kolpa uit de zaak, die wordt overgenomen door enkele medewerkers.

Met één van deze medewerkers heb ik een afspraak. P. Blonk is al vijftig jaar betrokken bij de zaak. Aanvankelijk als makelaar, maar de langste tijd heeft hij gewerkt met Arend. De heer Blonk was taxateur van allerlei grote projecten en bemiddelde in grote onteigeningszaken. Dit werk doet hij nog steeds, zij het in een wat lager tempo. Van hem krijg ik de bovenstaande informatie. Er liggen stapels met fotoboeken op tafel en ik mag allerlei ander materiaal zien. Na verloop van tijd voegt ook mevrouw R. Kolpa-Gazenbeek zich bij ons gezelschap. De woninggids uit 1954 krijg ik later en is te zien in hoofdstuk 1.

Werkgelegenheid

Het Franciscus Gasthuis is verreweg de grootste werkgever in het Kleiwegkwartier. Van de 5.261 arbeidsplaatsen zijn er ruim de helft te vinden in het ziekenhuis. Twee bedrijven hebben 100-199 mensen in dienst. Er zijn vier bedrijven met 50-99 werknemers en achttien bedrijven met 20-49 werknemers. Totaal 256 bedrijven hebben 2-19 mensen in dienst. En tot slot de 781 eenmansbedrijven, die we eerder hebben gezien.

Religie in het Kleiwegkwartier

Zoals eerder genoemd in de inleiding van dit hoofdstuk leeft de mens niet alleen in relatie tot de ander, maar ook in relatie tot het bovenaardse. Dat kan religieus van aard zijn, maar ook spiritueel. In de eerste helft van de twintigste eeuw speelde religie een belangrijke rol in het leven van mensen. Dat was ook zo in het Kleiwegkwartier. Tijdens de grote uitbreidingen van de jaren twintig en dertig werden er naast de woningen ook drie kerken gebouwd, die tot in de jaren zeventig een belangrijke rol zouden blijven spelen. De bewoners van het Kleiwegkwartier bezoeken nu veel minder vaak een religieuze bijeenkomst: zo'n twaalf procent. Dat is veel minder dan het gemiddelde in de stad: eenentwintig procent van de mensen bezoekt een religieuze bijeenkomst. Wellicht is dat ook wel te verklaren door het feit dat er in het Kleiwegkwartier geen orthodoxe geloofsgemeenschappen zijn, christelijk noch moslim.

Nassaukerk

De Nassaukerk was de eerste kerk die werd gebouwd in het Kleiwegkwartier en behoorde tot de *Gereformeerde kerken in Nederland*. Op zich niet zo verwonderlijk als we bedenken dat de gereformeerde partij *Anti Revolutio-nairen* (AR) in 1925 ruim twintig procent van de stemmen kreeg in Hillegersberg. Ook burgemeester Van Kempen was gereformeerd en zou elke zondag met

zijn gezin naar deze kerk gaan. In de eerste jaren hielden de gereformeerden van het Kleiwegkwartier, inclusief Schiebroek, hun diensten in een grote zaal van Lommerrijk. De eerste steen van de Nassaukerk aan de Kleiweg nummer 62 werd gelegd op 5 mei 1927. Zes maanden later werd de kerk op 21 september 1927 in gebruik genomen. Er was plaats voor 750 mensen. De kerk kreeg een toren, die door de gemeente werd aangemerkt als dorpstoren. De plaatselijke tijd moest door een eigen gemeente klok worden weergegeven. De klok in deze toren werd dan ook bekostigd door de gemeente Hillegersberg. De

Interieur Nassaukerk met orgel.

architect was A.C. Lengkeek; ook hij was lid van de gereformeerde kerk. De gebroeders Later uit Nieuwerkerk aan den IJssel bouwden de kerk. Het orgel werd gebouwd door de Dordrechtse muziekmaker Spiering. Herman de Wolf is tijdens het bestaan van de Nassaukerk de enige organist geweest.

Vanaf de jaren zeventig liep het kerkbezoek sterk terug als gevolg van de verregaande secularisering van de Nederlandse samenleving. Het kerkgebouw raakte buiten gebruik in 1988. De kerkangers 'kerkten' verder in de Oranjekerk. Uiteindelijk werd het kerkgebouw gesloopt in 1992.

Christus Koningkerk

De aanloop naar de bouw van deze kerk verliep minder soepel. De gemeente Hillegersberg zat niet zo te wachten

op een Rooms Katholieke kerk in het Kleiwegkwartier. Begin jaren twintig zou de kerk haar oog hebben laten vallen op de landtong Lommerrijk. Zij wilde daar een kerk bouwen met een klooster. Dit werd verijdeld door een groep rijke Bergenaren. Zij richtten de N.V. Lommerrijk op en kochten het buiten. Tien jaar later kwam het er toch van. In 1930 verrees de Christus Koningkerk aan het Statenplein. Het bisdom Haarlem, waar Rotterdam destijds onder viel, pakte flink uit. Zij gaf de gerenommeerde architect H.P.J. de Vries de opdracht tot het ontwerpen van een kerk met bijbehorende gebouwen, die een buurtfunctie zouden moeten krijgen. Het werd een complex van het kerkgebouw met losse toren, een parochiehuis, een pastorie, een dubbele school en gymnastiekzaal. Kosten: fl. 375.000 (circa 3.7 miljoen in 2016).

Wij gingen naar de Christus Koningkerk. De kerk vind ik wel mooi, hoewel het ook zijn negatieve kanten heeft. In de jaren vijftig had ik al zo mijn twijfels bij de absolute opvattingen. Ik ben ook bij de uitwijding geweest. Dat vond ik heel emotioneel. Alle dingen werden de kerk uitgedragen die daarmee ontheven werd van zijn functie. Je realiseert je dat er een stuk van je cultuur verdwijnt.

Je leefde in je eigen zuil (eigen bubbel). Rondom de Christus Koningkerk staan grote huizen. We hadden hier toch wel het rijke roomse leven. De hele buurt was rijk. In de andere wijken was er een duidelijk verschil. Minder rijk, meer middenklasse. Later ging ik niet meer naar de kerk. Al tijdens de studentenopstanden kreeg ik een grote drang naar vrijheid.

In 1931 telt de parochie ongeveer 1.800 parochianen. De kerk wordt ingewijd op 11 december 1931. In 1940 heeft de parochie 4.500 parochianen en rond de 1.000 kerkbezoekers per weekend. De parochie telt in 1950 rond de 5.000 ingeschrevenen. Op initiatief van Paus Johannes XXIII kwam het Tweede Vaticaans concilie (1962-1965). Het luidde een nieuwe tijd in binnen de katholieke kerk van Nederland. Heftige discussies volgden en een snelle ontvolking van de kerken was het gevolg. Nog geen tien jaar later zijn er nog 3.000 parochianen met ongeveer nog 700 kerkbezoekers per weekend. Weer twintig jaar later, 1990, komen er in het weekend nog ongeveer 200 kerkbezoekers. In het jaar 2000 heeft de parochie nog 1200 leden en komen er ongeveer vijftig mensen per weekend

naar de mis. De laatste dienst in de Christus Koningkerk vindt plaats op 28 september 2003. Het kerkgebouw blijft gesloten tot 23 april 2016. Op die dag vindt de slotviering plaats onder leiding van Bisschop, monseigneur Van den Hende en wordt de kerk onttrokken aan de eredienst.

Oranjekerk

Het derde vooroorlogse kerkgebouw werd in 1934 gebouwd door de Nederlandse Hervormde kerk (PKN) aan de Rozenlaan 20. De architect was geen onbekende in de buurt. Net als veel huizen en een school in de Bloemenbuurt ontwierp L.N. Krijgsman ook de kerk. Hij was als gemeentelid ook geen onbekende in de kerk zelf. De bouwkosten: ca fl. 60.000. De klok in de toren heeft lange tijd niet gewerkt. Het kerklid

Vanaf de zolder van het huis van mijn zus keken we naar de sloop van de toren. De klokken werden door een hoge kraan uit de toren gehaald. Natuurlijk begon die te slingeren en dus te luiden. Toen de klok eenmaal beneden was werd hij weer omhoog getild en werd het ritueel herhaald. In de wijde omgeving was het afscheid van de klok te horen.

In de nacht van 4 op 5 november 1991 komt het vuur uit de hemel. Twee van de vier pijlers waarop de spits rust raken ernstig beschadigd. Het bovenste deel van de 48 meter hoge toren wordt direct gesloopt.

Henk de Koning heeft een tekening gemaakt van het uurwerk. Samen met docenten en studenten van Christiaan Huygensschool is naar de tekening en het uurwerk gekeken. Er bleek een ontwerp- en een constructiefout in het uurwerk te zitten. Met elkaar is de fout hersteld en sindsdien wijst de klok de juiste tijd aan. Tijdens latere verbouwingen kwam naar voren dat de klankkasten in orgel lekten en zijn kranten gevonden uit 1933 om de kieren te dichten. Ook dit is hersteld.

Ondanks het samengaan met de leden van de voormalige Nassaukerk bleef het ledental teruglopen. Het kerkgebouw werd te groot. De Oranjekerk staat al decennia bekend als verbindingskerk. De Oranjekerk heeft veel contact met bewoners en instellingen binnen het Kleiwegkwartier. Deze twee aspecten hebben ertoe geleid dat het interieur van het kerkgebouw in 2009 grondig is aangepast en gereed is gemaakt voor zowel religieuze als maatschappelijke functies. Sindsdien wordt er 'gekerkt' en worden ruimten verhuurd voor bijeenkomsten op maatschappelijk en cultureel gebied. De kerk organiseert ook eigen sociaal culturele activiteiten.

De veranderingen bleken toch niet voldoende inkomsten te genereren om het gebouw te onderhouden en de kerkgemeenschap te laten functioneren. Sluiting van de kerk heeft lang als het zwaard van Damocles boven de kerkgemeenschap gehangen. In 2018 zou een besluit worden genomen. Door zowel mensen van binnen de kerk-

gemeenschap als door mensen daarbuiten is hard gewerkt om de sluiting van het laatste oude kerkgebouw in het Kleiwegkwartier te voorkomen. En dat is gelukt.

Vanaf september 2018 worden in de Oranjekerk twee kerkdiensten gehouden: één door de 'oude' Oranjekerk-gemeenschap en één door een kerkgemeenschap binnen PKN *Het Noorderlicht*, een kerkgemeenschap die hoofdzakelijk bestaat uit jonge mensen. Beide gemeenschappen dragen bij aan de instandhouding van het gebouw. Daarnaast is er voor het niet religieus gebonden diaconale werk de stichting *Vrienden van de Oranjekerk* opgericht.

Adventkerk

In 1968 wordt er een vierde kerk gebouwd in het Kleiwegkwartier: De Adventkerk aan de Minstrelstraat. Het gebouw van de architecten van Asperen en Hallema is een moderne kerk zonder toren. Vooral het interieur van de kerk is architectonisch interessant. De kerk is het huis van de zevendedagsadventisten. Op zondagmiddagen wordt de kerk gebruikt door de Evangelische Broedergemeente. De Adventkerk richt zich niet op het Kleiwegkwartier, maar heeft vooral een regionale functie.

Tsofouna

Tsofouna was in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog een *'Vereeniging ter behartiging van de belangen der Joodsche inwoners van Hillegersberg, Schiebroek en Noord Rotterdam'*. Het doel van deze vereniging was: het

houden van godsdienstoefeningen, het verstrekken van godsdienstonderwijs en het 'bevorderen der saamhorigheid'. De gemeenschap had geen eigen Sjoel, maar kwam bij elkaar in Lommerrijk.

Zuilen en het verdwijnen ervan

Tot in de jaren zestig werd sterk in zuilen geleefd. Vanaf de vroege jaren zeventig begon de ontzuiling. Deze ontzuiling is in Kleiwegkwartier niet alleen te zien in de terugloop van het kerkbezoek en sluiting van twee kerken; ook op het gebied van de scholen is dit te zien. Het aantal basisscholen is teruggebracht naar twee: een openbare school en een algemene school vanuit de rooms-katholieke traditie. Ook is het conventionele vervolgonderwijs verdwenen en samen gegaan in één scholengemeenschap. Het conventionele verenigingsleven in het Kleiwegkwartier is zo goed als verdwenen.

Zoals we eerder hebben kunnen lezen zijn er in het Kleiwegkwartier altijd

grote sociaal economische verschillen geweest. Aanvankelijk was er zeker sprake van een sociaal economische verzuiling (vermenging rijk-arm). Hoewel ik dat niet heb kunnen achterhalen is er, gezien de maatschappelijke ontwikkelingen van die tijd, waarschijnlijk in de jaren zestig en zeventig sprake geweest van enige ontzuiling.

De huidige plaats van de kerken in het Kleiwegkwartier

De Oranjekerk is sinds september 2018 het 'thuis' van zowel een kleine Oranjekerkgemeente als een grotere en groeiende gemeente Noorderlicht. Daarnaast fungeert de kerk steeds meer als 'Huis van de wijk'. Het is een betekenisvolle ontmoetingsplek voor wijkbewoners. De kerk organiseert Inloopochtenden, Culturele ochtenden, Informatieochtenden, *Muziek bij de koffie*, beheert een wijkbibliotheek, ondersteunt de voedselbank en heeft een eigen zangkoor *Zanggroep Oranje*.

Het sociaal culturele leven

Eén van de eigenschappen van een groep is, dat deze graag wil blijven bestaan. Het is daarom voor een groep belangrijk dat de kennis, de normen en waarden en het gedrag en houding wordt overgedragen aan de volgende generatie en andere nieuwe leden.

Ouders spelen hierin een belangrijke rol, net als vooraanstaande leden van een groep en bepaalde instituten. Kerken en Humanistische en Socialistische organisaties speelden tot de jaren zeventig van de vorige eeuw daarbij een belangrijke rol. In de vorige paragraaf hebben we gezien, dat de rol van de kerken bijna uit het openbare leven is verdwenen.

Onderwijs

De school is een belangrijk instituut waar kinderen in dit geval niet alleen komen om kennis op te doen. De

andere aspecten van de groepscultuur worden namelijk voor een belangrijk deel op school overgedragen. Tijdens de bouw van het Kleiwegkwartier was de samenleving sterk verzuild. Elke groepering had zijn eigen school.

Van de vier openbare scholen in het Kleiwegkwartier is alleen de openbare *Bergse Zonnebloemschool* aan de Elektroweg overgebleven. De school heeft ongeveer vierhonderdvijftig leerlingen. Niet alleen kinderen uit het Kleiwegkwartier bezoeken deze school, ook kinderen uit aangrenzende wijken. De rooms-katholieke *Tarcisiusschool* aan de Johan de Wittlaan bestaat nog steeds en heeft een dependance in de voormalige Wilhelminaschool in de Margrietstraat. De school heeft veel contact met de buurt. Er zitten ruim vierhonderd leerlingen op deze school.

1921	Julianaschool	Prot. Chr.	Prinses Margrietlaan	Lager onderwijs en ULO
1922	Bewaarschool	Openbaar	Hoofdlaan	Kleuteronderwijs
1924	Wilhelminaschool	Prot. Chr.	Margrietsstraat	Lager en kleuter onderwijs
1927/1929	Hillegondaschool	Openbaar	Hillegondastraat	Lager onderwijs en ULO
1928	Electroweg	Openbaar	Elektroweg	Lager en kleuteronderwijs
1930	Bilderdijschool	Openbaar	Koraalstraat	Lager en kleuteronderwijs
1930/1938	Tarcisiusschool	R.K.	Joh. de Wittlaan	Kleuter-lager en ULO
1930	Nassauschool	Geref.	Ant. Duyklaan	Kleuter-lager en ULO
1932	Da Costaschool	Prot.Chr.	Saffierstraat	Lager en kleuteronderwijs

In 2014 is de voormalige *Julianaschool* aan de Prinses Margrietlaan onderdeel geworden van de Goede Herderschool. In 2018 zijn er bijna 900 basisschoolkinderen in het Kleiwegkwartier.

In de gebouwen van de voormalige Hillegondaschool en de Da Costaschool is nu speciaal onderwijs gevestigd, dat niet wijkgebonden is.

Het voortgezet onderwijs is in de loop van decennia gefuseerd en uiteindelijk opgegaan in *Melanchton Schiebroek*, een scholengemeenschap met gymnasium-vwo-havo.

Aan de Melanchtonweg is, naast het metrostation, het *Hout en Meubileringscollege (HMC)* te vinden. Deze mbo kent drie hoofdrichtingen: Meubel & Hout, Design & Modeaccessoires, Interieur & Wonen.

Sport

Sport is belangrijk voor fysieke en geestelijke gezondheid. Sportverenigingen zijn eveneens belangrijk voor de sociaal emotionele ontwikkeling van mensen. Ze bieden onderling contact maar zorgen ook voor het samenbinden van de gemeenschap.

In de jaren dertig waren er tal van sportverenigingen in het Kleiwegkwartier. In de gemeentegidsen uit die tijd staan onder meer de zwemvereniging genoemd van *Sportvereniging Hillegersberg (S.V.H.)*, een Voetbal- en Atletiekvereniging, *Gymnastiekvereniging Hillegonda*, ook voor boksen en massage en 'des zomers ook tennissen in sportpark Lommerrijk'. Niet te vergeten de IJclub, de watersport- en zeilverenigingen.

In 1936 werd door de gemeente Hillegersberg het overdekte zwembad gebouwd aan de Willem van Hillegaersbergstraat. Op de landtong van

Opening van De Overdekte
in 1936

Lommerrijk lag een tenniscentrum. Ook lagen er tennisbanen tussen de Willem van Hillegaersbergstraat en de Straatweg (op de ruimte waar nu de Adventkerk staat).

In 1983 is het tennispark bij Lommerrijk er nog steeds. Ook is er een tennispark, sporthal en zwembad aan de van Enckevoirtlaan. *Advendo* zit nog in de Johan de Wittlaan 7. *RKVS Leonidas* heeft haar velden en gebouwen aan het Erasmuspad. De wandelsportvereniging *Blauw-wit* met het adres Uitweg 6, de watersportverenigingen *OWV* aan de Emmalaan en *Ons Buiten* aan de Bergse Achterplas worden allemaal vermeld in de deelgemeentegids uit die jaren. In 2014 zijn alle sportverenigingen nog actief. Alleen de wandelsportvereniging *Blauw-Wit* lijkt te zijn opgegaan in De Regionale Wandelsportvereniging Zuid-Holland.

Verenigingen en organisaties

De functie van verenigingen is, net als de sport, niet alleen belangrijk voor het individu. Het vormt ook een schakel tussen het individu of gezin en de samenleving.

Elke zuil had naast een eigen school ook eigen verenigingen, die de saamhorigheid binnen de groep moest bevorderen en overdragen. Zo had het Kleiwegkwartier tal van muziek-zang- en oratoriumverenigingen. Ze waren meestal Nederlands Hervormd of Rooms-Katholiek. Soms gewoon 'christelijk', zoals *Christelijke Oranjevereniging Hillegersberg-Schiebroek*. Natuurlijk

had elke zuil zijn eigen politieke vereniging, een plaatselijke afdeling van de eigen omroepvereniging en plaatselijke vakbondsverenigingen. Genoemd wordt bijvoorbeeld *De Christelijke Nationale Werkmansbond*, die tot doel had: a. Het aankweken van liefde van het evangelie in de Nederlandse Hervormde kerk en voor Vorstenhuis en Vaderland en b. Het bevorderen op christelijke wijze van de stoffelijke belangen der leden.

Er was zelfs een buurtvereniging in het oudste deel van het Kleiwegkwartier: *Buurtvereniging Oranje Nassau* voor de bewoners van de Oranje Nassaustraat (nu Philips Willemstraat) en Willem van Hillegaersbergstraat. Ook was er een middenstandsvereniging en een winkeliersvereniging met zowel een geestelijk adviseur als een rechtskundig adviseur. Natuurlijk waren er de nodige zondagscholen, zendings- en evangelisatiecommissies, jongens- en meisjes-, mannen- en vrouwenverenigingen elk vanuit de eigen religieuze of maatschappelijke gemeenschap.

In de loop van de jaren na de Tweede Wereldoorlog is dit allemaal verdwenen uit het Kleiwegkwartier. Wat wel wordt genoemd in de Stadsgids Hillegersberg-Schiebroek van 1983 is de Bouw-speeltuin Kleiwegkwartier 'Vreugderijk' en de Gereformeerde Jeugdgraad Hillegersberg-Schiebroek, die bijeen komt in de Nassaukerk aan de Kleiweg. In de Deelgemeentegids van 2013-2014 is er geen categorie Verenigingen meer.

Op dit moment is aan verenigingen en plaatsen van samenkomst binnen het Kleiwegkwartier wel te noemen: Lommerrijk en centrum Djoj. De Oranjekerk en BOK. Buurtuin *Het Zwembad*, geopend in 2006 en *De Torteltuין* als opvolger van de bouwspelduin.

De watersportverenigingen zijn wel gebleven. *Ons Buiten* is er vanaf 1925. Mensen gingen zich organiseren om zo te kunnen overleggen en tegengas te kunnen geven aan de strenge regels die werden gehanteerd door de gemeente Hillegersberg.

Kunst en cultuur

Kunstenaars zijn observatoren van de samenleving. Ze houden ons een spiegel voor en/of prikkelen ons tot nadenken over onze normen en waarden, ons gedrag en onze houding. In de gemeentegids van Hillegersberg uit 1936 staat een grote advertentie van *Het Conservatorium*. Deze muziekschool aan Straatweg 32 had een ruim aanbod. In de jaren dertig was Lommerrijk de plek waar het sociaal culturele leven van Hillegersberg zich afspeelde. Er waren niet alleen allerlei religieuze en politieke bijeenkomsten. Van 1931 tot en met 1939 organiseert Lommerrijk bijvoorbeeld ook Venetiaanse operavoorstellingen op het water. Het circa 2.500 man koppige publiek dobbert in bootjes op de plas om te kijken en te luisteren naar de voorstelling. Daarna wordt een biertje gedronken. Ook waren er allerlei tentoonstellingen en verkoop van schilderijen. Zo had bijvoorbeeld Herman

Bieling in 1935 een tentoonstelling in Lommerrijk.

De Stadsgids Hillegersberg-Schiebroek meldt in 1983 het *Hillegersbergse Mannenkoor* dat op dinsdagavond repeteert in de Oranjekerk. De RET heeft een eigen muziekvereniging die op donderdagavond repeteert in de kantine aan de Kleiweg. Cabaret/Poppentheater *Pinokkio* repeteert op woensdagavond in de Juliana van Stolberglaan. Het sociaal-cultureel werk van het *Initiatiefcomité Kleiwegkwartier* heeft een buurthuis De Duikelaar en een jongerenkeet 'Punt 5' waar allerlei activiteiten worden georganiseerd door zestig vrijwilligers uit de buurt. In de jaren tachtig zijn er onder het motto 'In de wijk gespeeld' optredens van onder andere Drs. P., Hans Dorresteyn, Jules Deelder en de Berini's. Theatergroep *Diskus* geeft regelmatig een voorstelling met 'diskussie' na. Vrouwentoneel

Tijdens de Tweede Wereldoorlog gaat het leven blijkbaar verder...

Simpla Rosa komt naar de Duikelaar met 'Niet zomaar een spel' of toneelgroep 't *Foetligt* met 'Dan maar de lucht in'. Er zijn ook kindervoorstellingen van *Theater Pepijn*, *Pieleke Poep* en *Smikkel & Knappekop*. Ook worden er in de Duikelaar allerlei films vertoond. Tijdens de jaren negentig verdwijnt dit allemaal.

In 2014 is er niet veel meer te doen in het Kleiwegkwartier op dit gebied. Het Hillegersbergse Mannenkoor bestaat nog. Er is nu ook een interkerkelijk koor INTERCESSION aan de Rozenlaan en een koor dat repeteert in Centrum Djoj. De Oranjekerk heeft zich ontwikkeld tot een cultureel centrum met bibliotheek, culturele ochtenden, muziek bij de koffie en de zanggroep Orange.

Christus verschijnt aan Johannes op Patmos. ca. 1934. Het raam is gerestaueerd en hangt nu in een frame met verlichting in de Oranjekerk.

In de openbare ruimte van het Kleiwegkwartier is weinig kunst te zien. In het Melanchtonpark is de bank *De Ruggengraat* (2010) te bewonderen, die is gemaakt door Daan Kempen als afstudeerproject. Het kunstwerk is geschonken door het HMC aan de wijk. De RET remise aan de Kootsekade heeft een plaque van Ineke van der Kooij. Dit ter nagedachtenis van de Razzia's van 1944. Ook is er kerkelijke kunst te zien. Zo heeft de Oranjekerk een raam van Marius Richters (1878-1955). Deze kunstenaar was schilder en glazenier. Hij woonde en werkte aan de Grindweg en is begraven in Hillegersberg.

Kunstenaars

In het Kleiwegkwartier zijn altijd kunstenaars werkzaam geweest. De sprookspreker Willem van Hildegaersberg woonde niet in het Kleiwegkwartier. Zijn naam leeft wel voort als straatnaam in de Margrietlaanbuurt.

Willem van Hildegaersberg

W. van den Hoonaard doet in zijn boek van 1824 verslag van 'Bijzonderheden betreffende eenen Hillegersbergschen dichter uit de veertiende eeuw'. Het gaat hier over Willem van Hildegaersberg, die rond 1350 in Hillegersberg geboren is. Het is waarschijnlijk dat hij behoorde tot de kring in of rond het kasteel Huis te Berghe. Van Hildegaersberg reisde rond en droeg, tegen betaling, zijn teksten voor. Het waren meer columns dan gedichten. Hij liet zich kritisch uit over de kerk, de Adel, de boeren en de burgers. Aangenomen wordt

dat hij niet alleen kritisch was, maar ook vermakelijk.

*Heeft v God in macht genoecht,
Daer van seldi hem dancken zeer,
Ende vergheuen veels te meer,
Dit is schulde sonder twy,
Die elc in machte schuldich sy,
Daer men ter werlt cleen op acht;
Want heren worden wreet in macht,
Ende onder hem, van grade te grade,
Soe ryst nyt ende onghenade*

Herman Bieling (1887-1964)

Bieling was schilder, beeldhouwer en graficus. Hij volgde avondlessen aan de Academie van Beeldende Kunsten in Rotterdam. Bieling maakte hoofdzakelijk realistisch werk in kubistische en expressionistische stijl. In zijn jeugd woonde hij met zijn ouders aan de Straatweg-hoek Kleiweg. Hij zou regelmatig binnen en buiten Hillegersberg verhuizen. In 2017 verscheen een boek over het leven en werk van deze maatschappelijk zeer betrokken schilder.

Pieter den Besten (1894-1972)

Den Besten was decorontwerper, tekenaar, kunstschilder en grafisch ontwerper. Hij was één van de hoofd-ontwerpers bij Van Nelle. In de jaren dertig woonde Den Besten aan de Schiebroeksensingel 9.

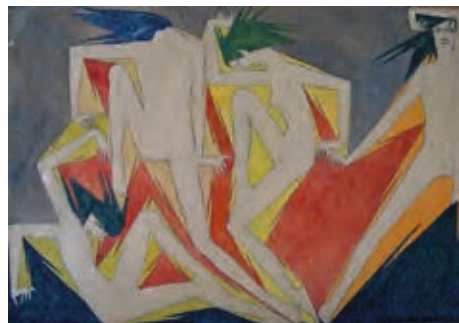
Aart Glansdorp

1903-1989

Glansdorp was schilder, tekenaar en docent aan de academie voor beeldende kunsten in Rotterdam. Hij tekende en schilderde in expressionisti-

Boven Herman Bieling.
'Schilder in de stad'
Geïdealiseerd zelfportret
1923. Olieverf 109 x 78 cm.

Links Pieter den Besten.
Aquarel en potlood op
papier. Heksendans 1921

Rechts Aart Glansdorp.
Knotwilg.

Onder Marina Radius.
Bloemkopje. Brons gepa-
tineerd met bladzilveren
hoofddekse op een sokkel
van Belgisch hardsteen.

sche stijl. Onderwerpen waren stillevens, landschappen en naakten. Hij woonde aan de Emmalaan.

Leni Saris

Mevrouw Saris leefde van 1915 tot 1999 en werd dus 84 jaar. Ze is nooit getrouwd geweest en heeft altijd bij haar ouders gewoond. Nadat haar vader overleed is ze samen met haar moeder aan de Straatweg gaan wonen. Eerst op nummer 116 en later alleen op nummer 91 nadat haar moeder was overleden. Ze schreef meer dan honderd meisjesboeken, die altijd over de liefde gingen. Ze verkocht meer dan een miljoen boeken. Haar laatste boek had als titel: *Wij drieën*. (2000) kwam uit na haar dood. Haar naam leeft voort in de wijk. Het Leni Sarishof is gebouwd op het voormalige terrein van het drinkwaterbedrijf.

Nog steeds zijn er kunstenaars actief binnen het Kleiwegkwartier. De voormalige openbare Bilderdijschool aan de Koraalstraat 17 is een centrum met tien ateliers voor beeldende kunstenaars. De oude school wordt gehuurd van de gemeente Rotterdam door de Stichting Kunst Accommodaties Rotterdam (SKAR). Eén van de ateliers is het domein van Marina Radius.

Marina Radius

Het kunstenaarschap zit Marina in het bloed. Haar grootvader was de edelsmid en koperslager George Henri Lantman (1875-1933). Haar (fijn)schilderkunst van landschappen en stillevens is figuratief en zo nu en dan magisch realistisch te noemen. Ze maakt ook sculpturen en

penningen van brons of steen. Haar beelden en penningen zijn klassiek van aard en hebben vaak een erotische of symbolische betekenis. Marina maakt voor een deel vrij werk. Ze schildert ook vaak portretten in opdracht. Haar werk is regelmatig te zien en te koop tijdens exposities in binnen- en buitenland. En natuurlijk, om dicht bij huis te blijven, in haar atelier.

Naast Marina Radius wil ik u kennis laten maken met nog een aantal kunstenaars uit het Kleiwegkwartier.

Frans Stuurman

Treinen, trams en de stad als landschap zijn meestal het onderwerp van zijn schilderijen. Op zijn doeken is de mens niet zichtbaar. Een enkele keer is er een spoor van menselijke activiteit waar te nemen. Frans wil de aanwezigheid van de mens tonen door een gebouwde omgeving te laten zien, met daarin de trams waarin de mens zich beweegt in die omgeving. Frans heeft altijd werk verkocht, maar heeft ook weleens les gegeven en gewerkt in een museum. Niet alleen particulieren kopen zijn doeken; ook de ING bank heeft 10 werken van hem. Musea, zoals Museum More en het Drents museum bezitten werk van Frans.

Willem Bijl

Willem Bijl is 71 jaar en voorheen werkzaam geweest in het onderwijs en de journalistiek. Willem heeft zijn atelier en galerie op de hoek van de Kleiweg en de Saffierstraat. Schilderen heeft hij altijd gedaan, maar pas de laatste jaren fulltime. Willem is een geboren Rotterdammer en woonde in zijn jeugd aan de Maas. Het water, de oude havens met zijn schepen en industrie zijn vaak het onderwerp van zijn doeken. Daarnaast schildert hij ook stadsland-

Hieronder Frans Stuurman.
De Tramremise. Olieverf op paneel 40 x 30 cm. 1992

Rechtsboven Willem Bijl.
De Bergse plassen. Acryl op linnen. 2012

Rechtsonder Dick Carlier.
Bergse en Broekse verlaat. 2003

schappen onder het motto 'Willem schildert Rotterdam'. Regelmatig zijn er meerdere objecten te zien op het doek, herkenbaar aan de contouren, semi abstract geschilderd in heldere kleuren.

Dick Carlier

De en plein air aquarellist Dick Carlier senior is geboren in Hillegersberg en heeft met zijn gezin gewoond aan de Bergse Rechter Rottekade. Zijn eerste expositie was in 1975 en vond plaats in het oude raadhuis. Hij werd uitgenodigd door de toenmalige exploitant en journalist Martin Mensing. Daarna volgden er vele exposities in Nederland en ver daarbuiten. Dick's werk is zeer in trek. Daarnaast heeft hij schilderles gegeven en leidde hij de familiezaak *Carlier kantoorboekhandel*. Dick is altijd actief betrokken geweest bij de buurt. Hij sloot zich aan bij het *Initiatiefkomité Kleiwegkwartier* (IK) en was medeoprichter van de *Vereniging Stedenbouwkundig Wijkbehoud* (VSW). Hij maakte tal van tekeningen en aquarellen, die het werk van het IK en de VSW ondersteunden. Ook maakte Dick twee zwevende duiven voor de Christus Koningkerk, waarbij hij actief betrokken was. Inmiddels is Dick bijna tachtig jaar en doet het rustiger aan.

Rob Hilz

Rob Hilz is afgestudeerd als architect. Tevens is hij fotograaf en schrijver. Hoewel Rob niet in het Kleiwegkwartier woont is hij wel betrokken. Hij werkte voor de ondernemersvereniging Kleiwegkwartier, maakte plannen voor de transformatie van de Christus Koningkerk en de oude Allan fabriek, nadat deze door de RET werd afgeschreven. Het gedicht *Mijn Kleiwegkwartier* schreef hij aanvankelijk voor een speciale gelegenheid en paste het later aan.

Mijn Kleiwegkwartier

*Midden de oude Bergpolder
de oude Cleyweg
ooit als zeewering
door monniken en broeders
aangelegd
de noordrand afgegraven
door veendelvers
die uitgestoken plassen
leeggehaald
en stil hebben verlaten
de zuidflank scherp afgesneden
door autostroken en 19^e eeuwse staal
langzaam afgezonderd
tot een eiland
enkel met 'het muizegaatje'
nog net verbonden aan de oude stad*

*dit kwartier
dit verborgen stukje land
ruim 80 jaren geleden
verorberd door
expansiedrift der havenstad
is zijn isolement ontstegen
en verworpen
tot een enerverend raakvlak
een raakvlak tussen stad en land
waar levendigheid uitkijkt
over weelderige rust
waar diversiteit
het wint van saaie repetitie
waar rijk en arm
elkaar betasten
waar binnen- en buitenland
elkaar verstaan*

*daar wil ik zijn
alleen daar
om nooit meer weg te gaan
Je bent van mij, mijn Kleiwegkwartier!
2012*

Glasatelier Smelt

Judith is al ruim dertien jaar werkzaam als glazenier. Voor die tijd werkte ze als advocaat, maar is daar uit gebrek aan bevrediging mee gestopt. Glas heeft altijd haar belangstelling gehad. Ze heeft het vak geleerd van een ervaren glazenier.

'Ik ben begonnen in een atelier aan de Peppelweg in Schiebroek en heb mij daar verder ontwikkeld. Later ben ik verhuisd naar mijn huidige atelier aan de Kleiweg 265,' vertelt ze. In dit pand zat voor haar een tweede hands witgoedzaak. Eerder was het de tabakszaak van Wijnand Sprik.

Judith maakt eigen ontwerpen voor nieuwe glas in lood ramen en repareert/ restaureert bestaande ramen. Ze voelt zichzelf geen kunstenaar maar meer een ambachtswoman.

Judith Smelt. Gerestaureerde
schuifdeuren met glas in
lood.

Architectuur, Cultureel en industrieel erfgoed

Zoals we in hoofdstuk 1 hebben gezien is vanaf 1909 planmatig gebouwd in het Kleiwegkwartier. De grote uitbreidingen vonden plaats in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. De bebouwing aan het begin van de Straatweg en het Villapark getuigt nog van de plannen om van Hillegersberg Zuid een chique buurt te maken. De grote panden zijn gebouwd in verschillende stijlen en staan op de lijst om gemeentelijke monumenten te worden. Het Kleiwegkwartier heeft geen rijksmonumenten. Wel enkele gemeentelijke monumenten. De Christus Koningkerk en het complex eromheen zijn zo'n gemeentelijk monument. Net als de NS loods aan de Ceintuurbaan, die nu dienst doet als radiomuseum. Aan de rand van wijk staat, direct na het Muizengaatje, NS station Noord. Dit gemeentelijke monument is ontworpen in de stijl van de Nieuwe zakelijkheid.

Toch zijn er meer delen binnen het Kleiwegkwartier, die de moeite waard zijn om te koesteren. Zo zijn er nog enkele huizen van de oude lintbebouwing te vinden aan het Bergpolderplein en de Kleiweg. Ook de tuindershuisjes aan de Bergse Rechter Rottekade stammen uit de agrarische periode. Uit de jaren twintig stamt het rond gebouwde, gesloten bouwblok aan de Willem van Hillegaersbergstraat met woningen en pakhuizen. In diezelfde periode is de Erasmussingel gebouwd aan de voormalige Achterweg. De Achterweg met singel stamt uit de achttiende eeuw en is een restant van de droogleggings-

werken van de Schiebroekse polder. Gezichtsbepalend ligt het centraal in het kwartier gelegen driehoekige Bergpolderplein. Aan de noordkant staan de panden van de lintbebouwing: de tuindershuisjes en de landhuizen: het blokje van Poot in de Amsterdamse School stijl met platte daken ligt aan de zuidkant, net als de (voor de verbouwing) in Delftse School gebouwde panden met een hoog zadeldak. Midden op het plein staat het elektriciteitshuisje met (dichtgemetseld) openbaar toilet. Verspreid over het hele Kleiwegkwartier staan nog tal van gebouwen die de moeite waard zijn om goed te onderhouden. Al decennialang maakt de Vereniging Stedebouwkundig Wijkbehoud (VSW) zich hard voor het behoud van waardevolle gebouwen en de omgeving.

Vereniging Stedebouwkundig Wijkbehoud (VSW)

Deze, niet uitsluitend aan de wijk gebonden, vereniging werd opgericht in 1977 door een groep mensen uit Hillegersberg-Schiebroek. De aanleiding was verontrusting over de gang van zaken in Rotterdam ten aanzien van de omgang met waardevolle gebouwen en gebieden in de stad. Dick Carlier en Ank Tuijnenburg Muis-Breugem (beiden inwoners van het Kleiwegkwartier) waren betrokken bij het *Initiatiefcomité Kleiwegkwartier* (IK) en mede oprichters van de VSW.

De vereniging heeft als doel: Het behouden en waar mogelijk herstellen van geschiedkundig, architectonisch, stedenbouwkundig en landschappelijk waardevolle elementen, binnen de gren-

zen van de opgeheven gemeente Schiebroek en van de opgeheven gemeente Hillegersberg voor zover niet gelegen binnen de huidige deelgemeente Alexander, één en ander met inbegrip van hun omgeving.

Stichting Historisch Hillegersberg Schiebroek (SHHS)

Ook deze stichting is niet uitsluitend gebonden aan het Kleiwegkwartier, maar houdt zich bezig met de historie van het gebied, waar de wijk deel van uitmaakt. De stichting Historisch Hillegersberg Schiebroek werd opgericht in 2012 en heeft als doel: Het onderzoeken, beheren en tentoon-

stellen van geschriften en beeldmateriaal betreffende Hillegersberg en Schiebroek. De stichting organiseert lezingen, tentoonstellingen, beheert een website en stimuleert publicaties.

Industrieel erfgoed

Het Kleiwegkwartier was oorspronkelijk niet alleen een woongebied, maar ook een werkgebied. Tal van bedrijven, die zich hier vestigden waren afkomstig uit Rotterdam. Daar hadden deze bedrijven geen uitbreidingsmogelijkheden meer. De oudste industriële gebouwen zijn het fabrieksgebouw van *Van Stolk & Reese* aan de Ceintuurbaan en *Elektrische malerij* aan de Bergse Rechter Rotte-

Jaren vijftig. Een tram rijdt via de Hillegondastraat naar de remise aan de Kootsekade.

kade. Het kantoor van *Electrostoom* aan de Elektroweg is van 1914. Ook is de *Opslagloods NS* uit deze periode. In de jaren twintig werd de *RET tramremise en werkplaats* gebouwd aan de Kootsekade. Het jongste industriële gebouw is *TIMS limonadefabriek*, dat is gebouwd in de jaren vijftig. Alle panden hebben tegenwoordig een andere bestemming, die varieert van museum tot kantoor en van sportaccommodatie tot restaurant.

Stichting RoMeO

Stichting RoMeO heeft als doel: de geschiedenis van het openbaar vervoer in en rond Rotterdam levendig houden. Om dit doel te realiseren verzamelt de stichting voertuigen en laat deze rijden in de stad. Lijn 10 is daarvan een voorbeeld. Vanaf 2010 is het museum gevestigd in het uit 1923 stammende historische RETM pand aan de Kootsekade 19. Van april tot en met oktober is het museum elke maand een dag open. Er is tal van materieel te zien, dat er ook wordt gerestaureerd. Het museum bezit ook een aantal Allan motorrijtuigen, die zijn gemaakt in de voormalige fabriek aan de Kleiweg.

Stichting Rotterdams Radiomuseum

Het radiomuseum is gevestigd in een voormalige opslagloods van de Nederlandse Spoorwegen aan Ceintuurbaan 117. Het museum bezit een unieke verzameling radio's, televisietoestellen, ontvangstapparatuur en computers. Het bezit ook een uitgebreide bibliotheek met boeken, tijdschriften en mediadragers. Het museum is in 1998 opgericht door de voormalige eigenaar

en directeur van Correct H. de Jong sr. Het museum is geopend op donderdag tot en met zondag van 13.00 tot 16.00 uur.

De natuur

In de openbare ruimte van het Kleiwegkwartier is weinig groen te vinden. De eerste groene buitenruimte was gepland in het Villapark. De bomen aan de Straatweg werden in 1910 gerooid. In de jaren dertig volgde een tweede geplande bomenpartij in de Statenlaan en het Statenplein. Ook de Prinses Margrietlaan heeft oude bomen. Op de landtong achter Lommerrijk staan nog steeds veel grote kastanjabomen. In de jaren zeventig ontstond het Melanchtonpark. Deze eeuw kwamen daar nog kleine speelparkjes zoals Het Zwembad en Het Koeienpleintje bij. Voor het speelpark Het Zwembad moest door buurtbewoners hard en lang worden gestreden. Het door chloor vervuilde stuk grond zou aanvankelijk worden gebruikt voor woningbouw. Uiteindelijk kwam er een deal tot stand: elders in het gebied zou een groenbestemming worden bebouwd, zodat dit stukje grond als 'groen' kon worden bestemd. Het Kleiwegkwartier is wel omgeven door veel water en groen: de Bergse Plassen, de Rotte, het Prinsenmolenpark en het Berg en Broekpark.

De Bergse plassen

De Bergse Plassen zijn ontstaan aan het einde van de zeventiende eeuw. Hillegersberg en Schiebroek liggen in het veengebied van Holland. Al in de

middeleeuwen werd het veen afgegraven en als brandstof gebruikt door de directe omgeving. In de zestiende eeuw ontstond de commerciële afgraving van het veen voor de turfwinning. Het land werd omdijkt en het grondwater werd verlaagd. Eind zeventiende eeuw was er zo diep gegraven dat er een uitgebreid plassengebied ontstond. Huizen en boerderijen zakten weg. Er ontstond veel armoede. Men ging het land terugwinnen door het droogleggen van de polders. In de achttiende eeuw ontstond er op deze manier landbouwgrond. Eind negentiende eeuw ging het Hoogheemraadschap van Schieland verder met de drooglegging van allerlei polders in het gebied. Tegen de zin van het Hillegersbergse gemeentebestuur bleven de Bergse Plassen nat. Rondom de plassen ontstond er bedrijvigheid, zoals we hebben laten zien hoofdstuk 1. Naast deze bedrijvigheid bouwden rijke

Rotterdammers er ook hun buitens en zomerverblijven. Tussen 1880 en 1930 werden de buitens opgesplitst in kleinere kavels en verkocht als bouwgrond. De 'nieuwe mens' wilde buiten wonen. Hillegersberg werd in die flow een aantrekkelijke gemeente met veel water waar je direct bij je nieuwe woning kon zeilen, roeien, zwemmen en schaatsen. Op de landtongen en eilandjes in de Bergse Achterplas lag vroeger het turf te drogen. Vanaf het begin van de twintigste eeuw werden hierop zomerverblijven gebouwd. De bedrijven rondom de plas, de snel gegroeide recreatie en de riolen die nog uitkwamen in de plassen zorgden voor een behoorlijke vervuiling van het water en de omgeving. Zelfs zo, dat het voor de gezondheid van mens en dier bedenkkelijk begon te worden. De gemeente Hillegersberg nam maatregelen (al dan niet met zachte hand gedwongen door

Links Roeien op de Rotte. Op de achtergrond het Bergse en Broekse Verlaat met sluisje. De sluis verbindt de Rotte met de Bergse plassen.

Rechts De Bergse Achterplas met de talloze eilandjes die zijn bebouwd met vakantiewoningen.

Rotterdam en de Rijksoverheid). Het legde een persleiding aan voor het riool. Om verdere bebouwing van de kades en eilandjes te voorkomen wilde de gemeente de grond kopen. Voor het zover was werden de plassen in 1927 opgenomen in een nieuw uitbreidingsplan, zodat de gemeente meer controle kreeg over deze natuur. Het water werd een waterpartij en de oevers en eilandjes werden plantsoengrond. In 1937 lukte het de gemeente om de grond te kopen waar nu het Plaswijckpark en Berg en Broekpark ligt. De zuidelijke delen waren eigendom van de heer Watson (vijlenfabriek) de familie Berger (houthandel) de familie van Brummelen en Lommerrijk. Overige grote delen van de grond was van de Joodse familie Vieijra. De onderhandelingen over de verkoop liepen nog en duurden lang. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zou het heel anders lopen...

De Rotte en de Bergse plassen horen formeel niet bij het Kleiwegkwartier, maar zijn wel belangrijke onderdelen van de openbare ruimte.

Melanchtonpark

Het Melanchtonpark is aangelegd in de jaren zeventig. Het *Initiatiefcomité Kleiwegkwartier* heeft een belangrijke rol gespeeld bij de aanleg en de inrichting van het park. Het ligt direct achter de Ringvaart en het dijklichaam aan de Achterweg/Erasmussingel. Aan de weg die door het park loopt lagen vroeger boerderijen, die in de jaren voor de aanleg van het park zijn gesloopt. Door de glooiing in het park is het verschil van hoogte tussen de oude polder en de dijk goed te zien. Het glooiende deel is meer open. In het poldergedeelte liggen kleine paadjes en een pad met knotwilgen. Aan de noordkant van het park liggen voetbalvelden. Aanvankelijk

hoorde het Melanchtonpark formeel bij Schiebroek, maar het is tegenwoordig onderdeel van het Kleiwegkwartier.

Tot slot noem ik nog twee parken, die geen onderdeel zijn van het Kleiwegkwartier. Beide parken liggen op buurgrond en vormen dus een aangrenzende buitenruimte.

Berg- en Broekpark

Het park ligt tussen de Schiebroekse Ringvaart/Ringdijk en de Bergse Achterplas. Het is een gebied, dat niet is afgegraven, omdat de grond daar meer van klei was dan van veen. Tot de jaren zestig liepen hier de koeien van boer Poot. Daarna werd het een park. Het oude landschap is zoveel mogelijk in tact gebleven. De eeuwenoude Vlietsloot ligt in dit park en was de vroegere grens tussen Hillegersberg en Schie-

broek. Het park heeft veel kleine wandelpaden, een kinderboerderij en een informatie-educatiecentrum.

Prinsenmolenpark

Het smalle en langgerekte Prinsenmolenpark ligt tussen de Rotte en de Bergse Voorplas. Zodra je het bruggetje over bent bij het *Bergse en Broekse Verlaat* zie je links de oude landtong, die werd gebruikt om het turf te laten drogen. Aan die landtong ligt nu een jachthaven en, iets verder, hebben verschillende scoutinggroepen hun onderkomen. Fietsend op het jaagpad ligt rechts aan de Rotte de roeivereniging Nautilus. Het jaagpad ligt langs de hele route tot aan het *Boterdorps Verlaat* (1740). Halverwege de route staat de *Prinsenmolen* (1648). De trekschuiten in de Rotte werden voortgetrokken vanaf het jaagpad door kinderen, jonge

Links Het Wilgenlaantje in het Melanchtonpark

Rechts De enig overgebleven oude bebouwing aan de voormalige Achterweg. De huizen liggen nu bij ingang van het Melanchtonpark.

mensen of een paard. Vanaf het wandelpad is de Rotte niet zichtbaar. Je hebt wel een prachtig uitzicht over de plas en zicht op de bebouwing aan de overkant. De gemeente Hillegersberg heeft samen met de gemeente Rotterdam al in 1930 deze strook grond gekocht. Dit om te voorkomen dat die bebouwd zou worden door particulieren en het zicht op de Voorplas ook vanaf deze kant ontnomen zou worden.

Tot slot

Cijfers van de gemeente Rotterdam (2017) laten zien dat bewoners van het Kleiwegkwartier actieve mensen zijn, die relatief vaak deelnemen aan het sociale leven. Zo blijkt 51 procent van de

bewoners lid te zijn van een sportclub of vereniging. Gemiddeld in Rotterdam is dat 36 procent. Ook het percentage mensen, dat vrijwilligerswerk doet is met 31 procent hoger dan gemiddeld in de stad: 23 procent. Bewoners van het Kleiwegkwartier nemen vaak deel aan het sociaal culturele leven: 71 procent gaat regelmatig uit (gemiddeld is dat 53 procent) of neemt deel aan sportactiviteiten: 62 procent ten opzichte van 45 procent gemiddeld. Meer dan de helft van de Kleiwegkwartierbewoners (55 procent) bezoekt culturele voorzieningen. Gemiddeld in Rotterdam is dat 39 procent. Ook de wekelijkse contacten met burens zijn veelvuldiger dan gemiddeld in Rotterdam de gewoonte is: 62 procent tegenover 51 procent.

Gezondheid en welzijn

Inleiding

‘Gezondheid is het belangrijkste bezit van de mens’ wordt nogal eens gezegd. Meestal hebben we het dan over onze lichamelijke gezondheid. Daarnaast krijgt ook onze psychische gezondheid de nodige aandacht: hebben we teveel stress, zijn we gedeprimeerd of hebben we last van angsten. Wat minder hebben we het als mens over onze sociale gezondheid: hebben we voldoende contact met mensen uit onze directe omgeving, horen we ergens bij en voelen we onszelf zinvol. We doen er van alles aan om gezond te blijven en oud te worden.

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontdekte Louis Pasteur de bacterie als veroorzaker van ziekten in plaats van het inademen van vieze lucht. Tegen het einde van die eeuw werd voor het eerst een vaccin gebruikt op de mens, dat zorgde voor genezing. Tevens ontdekte hij dat deze bacteriën werden gedood door verhitting (het pasteuriseren).

Toch was er in het Kleiwegkwartier een organisatie, die zich vóór het pasteuriseren van melk bezig hield met de gezondheid. Aan de Straatweg stond de Hygiënische Modelboerderij De Vaan. Deze boerderij bezat TBC-vrije koeien, die graasden op weiden achter de boerderij en streng werden gecontroleerd. Na de uitvinding van Louis Pasteur raakte het businessmodel van De Vaan uit de tijd. Het land van de boerderij lag

tot aan de Rotte tussen de Prins Bernhardkade en de Prinses Margrietlaan. De gemeente Hillegersberg wilde graag uitbreiden. Bouwgrond is meer waard dan weidegrond. Redenen genoeg om het land te verkopen. De boerderij sloot dan ook in 1923 en verhuisde naar Noord Hillegersberg. Er werd een nieuwe boerderij gebouwd aan de Grindweg.

In 1918-1919 heerste de Spaanse griep; een epidemie die vele miljoenen slachtoffers heeft geëist. Er was nog niet veel tegen te doen. Het begrip virus was nog onbekend en er was nog geen antibiotica. Ook in het Kleiwegkwartier moeten veel mensen ziek zijn geworden en zijn overleden. Er zijn berichten van oponthoud bij de Tol door ziekenauto's van de GGD die patiënten wegbrachten naar onder andere het Bergwegziekenhuis.

Gezondheid en omgeving

De directe leefomgeving is van invloed op de gezondheid van mensen. De afgelopen honderd jaar heeft de leefomgeving binnen het Kleiwegkwartier op verschillende manier onder druk gestaan.

De grond is tijdens de industriële bedrijvigheid vervuild. Vijlenfabriek Watson, ElectrostoombBC en Engelen Heeren hebben verontreinigde grond achter gelaten. De vraag is wat Van Stolk & Reese achter heeft gelaten in het grondwater bij de papierproductie. In de jaren

zestig kwam er naast de Robert Owenstraat een vuilnisbelt. De grond daar was ernstig vervuild, deels afgegraven en bedekt. Het kleine poldertje en de golfbaan liggen er nu op.

De kwaliteit van het water in de Bergse Achterplas en daarmee ook in de Voorplas was in de jaren dertig sterk vervuild omdat onder andere het riool daarin uitkwam. In 2005 is een integrale aanpak gestart voor de verbetering van bodem en water. Het gevolg daarvan is nu een schone plas met natuurlijke en groene randen.

De kwaliteit van de lucht kwam de laatste helft van de vorige eeuw steeds verder onder druk te staan. Vanaf de jaren negentig is de verontreiniging door fijnstof en stikstof wel met de helft verminderd. Toch is deze reductie niet voldoende om gezondheidsproblemen te voorkomen. Het huidige fijnstof is voor vijf procent afkomstig van de scheepvaart, de industrie en de verwerking van afval. Het verkeer en de landbouw in Nederland is goed voor tien procent. Van de totale hoeveelheid komt vijfenveertig procent in de lucht door menselijk handelen in het buitenland en veertig procent is niet herleidbaar. De Wereld Gezondheidsorganisatie (WHO) heeft een maximale grens voor fijnstof bepaald. Binnen Europa ligt de grens hoger en mag het dus wat viezer zijn. Het gebied Hillegersberg-Schiebroek is een zogenoemde Hotspot door de aanwezigheid van diverse rijkswegen en het vliegveld Rotterdam-Den Haag. Margreet Hovenkamp van de bewoners-

organisatie *InHillegersberg* en Sandra van der Lubbe van de bewonersorganisatie *110-Morgen* hebben in 2017 het initiatief genomen om te komen tot het *Luchtmeetnet Hillegersberg Schiebroek (LHIS)*. Samen met bezorgde bewoners uit de genoemde wijken wordt de luchtkwaliteit in de gaten gehouden en worden de gegevens verzameld en geanalyseerd. Ook de andere bewonersorganisaties binnen Hillegersberg-Schiebroek, zoals de BOK hebben zich aangesloten. Inmiddels staan er ongeveer dertig meetstations in het gebied. In het Kleiwegkwartier staan de stations op verschillende plekken in de wijk. We hebben gezien, dat totaal 'slechts' vijftien procent van het fijnstof in Nederland wordt geproduceerd. Het doel van het meetnet is niet alleen weten aan hoeveel fijnstof we in het gebied blootgesteld staan, maar ook om te kijken waar en wanneer de pieken liggen. Natuurlijk met het uiteindelijke doel om via beïnvloedbare factoren de hoeveelheid te reduceren. In deze omgeving zou dat zijn: het terugdringen van het verkeer en het niet verder laten toenemen van vliegbewegingen. De LHIS website is te zien via een link op de site van bewonersorganisatie *110-Morgen*. Ook stikstof is een luchtvervuiler, die de gezondheid negatief beïnvloedt. Behalve het fijnstof wordt ook de hoeveelheid stikstof gemeten in de diverse wijken met behulp van reageerbuisjes (Palmes). Het grote verschil is dat fijnstof continu gemeten en digitaal doorgegeven wordt terwijl de gegevens van de stikstof gemiddelden per maand zijn.

In het Kleiwegkwartier worden hoge concentraties stikstof gemeten aan het begin van de Straatweg (Muizengaatje) en aan de Rozenlaan. Beide punten zijn drukke verkeerspunten, die zowel aan het begin als aan het eind van de werkdag filevorming laten zien. Verwacht wordt dat in maart 2019 er voor het eerst twaalf maanden ononderbroken NO₂ is gemeten. NO₂ metingen zijn een duidelijke maat voor uitlaatgassen. De eerste conclusies kunnen in de loop van 2019 worden verwacht.

Gezondheidszorg

De gezondheidszorg is de laatste eeuw sterk ontwikkeld. De GGD is honderd jaar oud en heeft al die tijd infectiebestrijding als belangrijkste taak gehad. Ook is de Jeugdgezondheidszorg ruim honderd jaar oud en heeft een belangrijke rol gespeeld in de steeds beter geworden gezondheid van kinderen. In het Kleiwegkwartier werd deze zorg verleend door Het Groene Kruis (1911) en het rooms-katholieke Wit-Gele Kruis (1931). Na de Tweede Wereldoorlog gingen beiden op in de Stichting Samenwerkende Rotterdamse Kruisvereniging, dat een bureau kreeg aan de Van Slingelandtlaan.

De gezondheidszorg binnen het Kleiwegkwartier was en is vooral de taak van de huisarts. In de jaren dertig had Schiebroek vier huisartsen, van wie er drie hun praktijk hadden aan de Kleiweg. Dokter J. Albronda & M.H. Albronda - v.d. Nagel op nummer 154 en dokter B. Hoogvliet op nummer

174B. Alle drie hadden ze aanvankelijk een apotheek aan huis.

In 1909 had Hillegersberg één huisarts. Deze dokter D. Heineke was gevestigd aan de Straatweg nummer 19. In de jaren twintig kwamen er nog twee bij. Beiden in Hillegersberg Noord. Dokter F.F. Dingemans vestigde zich in 1933 aan Rozenlaan 59. Het jaar daarop volgde dokter F.J.A.M. v.d. Lugt aan Straatweg 10.

Advertentie uit 1937.

VEREENIGING
„HET GROENE KRUIS”
Afd. HILLEGERSBERG
en SCHIEBROEK

Afdeelingen: Magazijnen v. ledikanten, ruststoelen en verplegings artikelen; Consultatiebureau voor Zuigelingen; Hoogtezon - behandeling; Moedercursus; Kraamverzorging; Huiszorg.

Speciaal wordt de aandacht gevestigd op de afd. T.B.C.=bestr.

Bode der Vereen.: de hr. Slijp, Oranjelaan 13, Hulpmagazijnen zijn gevestigd: Oranjelaan 13 en Rechter Rottekade no. 181.

Dokter Heineke had ook een eigen apotheek. Daarnaast was er de *Hillegersbergse Apotheek* aan Straatweg 31. In het artikel *Apothekers en Apotheken te Rotterdam gedurende de laatste 125 jaar* van Dr. J.C. de Keuning (1971) lezen we dat *'Enkele bekende apothekers uit deze tijd waren M. Lansberg en diens zoon dr. L. M. Lansberg. Zij hadden een firma met drie apotheken. Zij stichtten onder de naam firma Lansberg en Zoon*

een fabriek voor de vervaardiging van extracten, tincturen, stropen en andere preparaten, die weldra een goede naam kreeg'. Deze fabriek was gevestigd aan de Rozenlaan 115, het latere kantoor van Industria Rotterdam.

Natuurlijk waren er in de jaren dertig ook al een aantal tandartsen gevestigd in het Kleiwegkwartier, net als een aantal verloskundigen. De Kleiweg telde er zelfs drie: op nummer 10, 180B en 196B.

Dokter Kunst

Dokter Koen Kunst nam de praktijk over van dokter B. Hoogvliet en vestigde zich in 1966 aan de Kleiweg. Hij zou hier blijven tot 1998. Hij was al ongeveer vijftientig jaar in deeltijd verbonden aan de Erasmus Universiteit bij de huisartsenopleiding en dit werk heeft hij na 1998 nog een aantal jaren voortgezet. Het was een praktijk met veelal geschoolde arbeiders. Er was in die tijd weinig werkloosheid. Zeventig procent van de patiënten was verzekerd via het ziekenfonds. De rest was particulier verzekerd. In het begin had dokter Kunst nog een aantal boeren als patiënt. Ook was hij de huisarts van kinderkliniek Moria. Al snel ontdekte hij, dat er veel familieverbanden waren te leggen. De mensen die hier waren geboren bleven in de buurt wonen. In de jaren zestig werd dat moeilijker, omdat de woningnood hoog was. Ze trokken tijdelijk weg naar de omliggende, nieuw gebouwde wijken. Vaak kwamen mensen wel terug zodra er een huis beschikbaar was. Vanaf de jaren tachtig kreeg dokter Kunst steeds meer stress gerelateerde klachten te zien. Het leven werd sneller en de druk op mensen werd steeds groter. Tijdens de drie decennia dat hij huisarts was heeft dokter Kunst

veel zien veranderen. De sociale cohesie in de wijk is veel minder dan in de jaren zeventig en daarvoor. De stress is veel hoger dan voorheen. Dat heeft natuurlijk gevolgen voor de volksgezondheid. Zeker als daar ook nog eenzaamheid of sociaal isolement bijkomt. De winkels aan de Kleiweg en de Straatweg waren belangrijke ontmoetingsplekken voor mensen. Men maakte gemakkelijker een praatje met elkaar. Deze functie heeft de Kleiweg nu niet meer. Ook in de gezondheidszorg zelf is minder cohesie volgens dokter Kunst. 'Als huisartsen hadden we veel contact met elkaar en namen voor elkaar waar. Ook was er regelmatig contact met de kruisverenigingen en vanaf de jaren zeventig ook met het maatschappelijk werk. Er was destijds een aantal ziekenhuizen in de buurt zoals het gemeentelijke Bergwegziekenhuis en het christelijk Eudokiaziekenhuis. De lijnen met deze ziekenhuizen waren kort. We kenden elkaar, consulteerden elkaar en stuurden patiënten in. Naarmate de tijd vorderde werden de lijnen door allerlei bureaucratie en zakelijkheid steeds langer. Nu lijkt het er vaak op, dat niemand meer verantwoordelijk is of kan zijn. Dat levert problemen op, omdat echt niet alle mensen even zelfredzaam zijn, zoals tegenwoordig wordt verwacht.'

De komst van het Franciscus Gasthuis & Vlietland

In 1968 wordt besloten tot de nieuwbouw van het ziekenhuis dat toen gevestigd was aan de Schiekade in Rotterdam. Dit nieuwe complex moest tot stand komen op het oude Xerxes terrein aan de Kleiweg. De eerste paal wordt geslagen op 31 juli 1972. Het werd, zeker voor die tijd, een hypermodern ziekenhuis, dat voorzien werd van een mechanisch transportsysteem en allerlei andere technische innovaties. Ook nieuw was de gescheiden ingang voor de bezoekers van de poliklinieken en de kliniek. Op deze manier zou er meer rust ontstaan in het gebouw. De bouw duurde ruim drie jaar. Op 16 december 1975 arriveert de eerste patiënt in het splinternieuwe ziekenhuis. Er vindt op die dag een spectaculaire verhuizing plaats van alle patiënten en staf van de Schiekade naar de Kleiweg. Personeel en materieel van de GGD en de geneeskundige troepen van de landmacht helpen het personeel van het SFG om de verhuizing tot een goed einde te brengen.

Het ziekenhuis is dan 83 jaar oud. Pater Hubertus Kusters legde zich aan het einde van de negentiende eeuw toe op de verbetering van de gezondheidszorg voor de Rotterdamse (katholieke) armen. In 1892 opent het ziekenhuis haar deuren met twaalf bedden en vijf zusters. Het betreft hier een verdieping boven een distilleerderij aan de Oppert 129. De gebrekkige hygiëne in de stad en de alcohol dampen blijken niet gunstig voor het herstel van de patiënt. Bovendien

trok het ziekenhuis veel mensen, door de kosteloze verpleging. Een principe dat was vastgelegd in de statuten van het ziekenhuis. In 1893 wordt er verhuisd naar Schiekade 64. Er is daar plaats voor vijftig tot zestig bedden en twintig zusters. Drie jaar later wordt het pand op nummer 66 erbij gekocht. Er volgen daarna nog allerlei uitbreidingen. In 1915 wordt een nieuw pand neergezet, nadat de oude panden zijn afgebroken. In 1931 volgt er een nieuwe vleugel.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog blijft het ziekenhuis gespaard. Het staat net op de brandgrens van de gebombardeerde binnenstad. Er volgt een grote toeloop van patiënten door de verwoesting van het Coolsingelziekenhuis. Op 5 februari 1941 valt er toch een bom van de Britse luchtmacht op het gebouw. Er ontstaat brand op de bovenste verdieping. Er vallen vijf doden te betreuren en een aantal gewonden. Het pand wordt hersteld en het ziekenhuis blijft functioneren.

Al vrij snel na de opening in 1975 vinden de eerste verbouwingen plaats. Bijna jaarlijks zullen er renovaties, verbouwingen, uitbreidingen en aanpassingen worden uitgevoerd. Er komt onder meer ook een zorghotel, een diagnostisch centrum en de huisartsenpost Noord bij het complex. In 2011 wint het *Sint Franciscus Gasthuis* meerdere prijzen: De Zorgprijs in de categorie 'Topziekenhuis overall' en 'Topklinisch ziekenhuis'. In de 'AD top 100 beste ziekenhuis' eindigt het op de eerste plaats.

Op 1 januari 2015 fuseert het SFG juridisch met het *Vlietlandziekenhuis*. In de loop van de jaren zijn de zusters Augustinessen steeds verder uit beeld verdwenen. In 1995 verlaat de laatste religieuze zuster het ziekenhuis.

Welzijn

Aan het begin van de twintigste eeuw was welzijn vooral een particuliere verantwoordelijkheid. Sociale contacten had men met name binnen de eigen zuilen. Hulp kwam vooral vanuit de directe eigen omgeving. Naast de hulp vanuit de kerken kwam er ook hulp vanuit de overheid. De gemeente Hillegersberg had in de jaren dertig een *'Bureau sociale zaken, arbeidsbemiddeling, werkloosheidsverzekering, armbestuur, steunverlening aan valide werklozen, werkverschaffing en crisis-aangelegenheden'*. Het bureau had de heer A. Nijland in dienst als controleur-armenbezoeker. Ook Schiebroek had een dergelijke voorziening: de *Gemeentelijke dienst voor maatschappelijk hulpbehoefte*. Voorzitter van het bestuur was wethouder J.C. van Dam. De agent van het bureau, dat gevestigd was aan de Plaslaan was de heer J.M. van Rosmalen. Hij was tevens secretaris-penningmeester van het bestuur.

Na de Tweede Wereldoorlog leefde men binnen het Kleiwegkwartier hoofdzakelijk verder binnen de eigen zuil. Dat werd minder vanaf de jaren zeventig. In de flow van de emancipatiegolf en de ontzuiling werd in die jaren door wijkbewoners het *Initiatiefcomité Kleiwegkwartier (IK)* opgericht. In eerste instan-

tie ging het vooral om Sociaal cultureel werk, Jongerenwerk en Opbouwwerk. Als snel volgde de komst van professionals. Er wordt inspraak geëist bij beslissingen, die de directe leefomgeving aangaan. Er komen hoorzittingen en inspraakavonden.

Later werd ook het maatschappelijk werk hier deels in onder gebracht. In de jaren tachtig splitst het opbouwwerk zich af van het Sociaal cultureel werk. Tijdens de jaren negentig wordt De Nassaukerk aan de Kleiweg gesloopt. Kerken gaan samenwerken. Woongroepen voor senioren komen in zwang met als resultaat de komst van De Kleyburg. Het opbouwwerk en samenlevingsopbouw wordt door de gemeente afgebouwd. Er wordt een beheercoördinator aangesteld, die de openbare ruimte gaat beheren. Tijdens deze eeuw wordt het welzijnswerk en het opbouwwerk verder gereduceerd en uiteindelijk opgeheven. Ook het maatschappelijk werk verdwijnt. Voor hulp kan men terecht bij het loket van *De Vraagwijzer*. Voor sociaal culturele initiatieven zorgen burgers zelf. Financiële ondersteuning kan worden aangevraagd als bewonersinitiatief bij de gebiedscommissie.

Maatschappelijke opvang

Binnen het Kleiwegkwartier komen al vrij snel ook voorzieningen op het gebied van jeugdhulpverlening tot stand. Veelal wordt door de gegoede burgerij het initiatief genomen dat wordt ondersteund door geldschietters en vanuit de kerken.

Kinderhuis Moria

Het kinderkuis werd gesticht in 1928 door de heer G.M. Gieseler en mevrouw F. Gieseler – Van de Giessen. Het echtpaar woonde aan de Straatweg 276. De heer Gieseler was eigenaar/directeur van een handelsmaatschappij. Ook mevrouw L.C.M.M. de Buy Wenniger-Hulsebos stond aan de wieg van het kinderkuis. Ze was een geboren Rotterdamse, die als arts werkte in het Coolsingelziekenhuis. Ze was ook politiek actief en was namens *De Vrijheidsbond* lid van de gemeenteraad van Rotterdam en Provinciale staten van Zuid-Holland.

De firma van de familie Gieseler kocht twee panden aan de Prins Bernhardkade 15 en 16 en verhuurde dit aan het Kinderhuis. Het zou daar tot 1997 gehuisvest blijven. Hoewel Moria bij aanvang was aangesloten bij de *Centraal-Bond voor Inwendige Zending en Christelijk Philantropische Inrichtingen* waren kinderen van alle gezindten welkom.

Het eerste bestuur – college van regenten – werd gevormd door het echtpaar Gieseler, mevrouw De Buy Wenniger en door de heer Max J. Schreuder. De heer Schreuder was tevens penningmeester/secretaris van de vereniging *Zoekt het Verlorene* van het August Hermann Franckehuis. Ook was hij voorzitter van het ondersteuningsfonds 'Helpt elkaar'. Tijdens het interbellum was hij blijkbaar geen onbekende in het land van de protestant-christelijk jeugdzorg. De eerste vijftig jaar van haar bestaan was Moria een verzorgingshuis voor zuigelingen, peuters en kleuters. Daarna

transformeerde het tehuis naar een behandelingshuis voor jongeren. Begin jaren negentig fuseert het kinderkuis met de *geestelijke gezondheidszorg RNO*. Het kinderkuis krijgt in 1996 een nieuw onderkomen in Krimpen aan den IJssel. Door allerlei veranderingen in de jeugdzorg is *Moria* op dit moment een behandelgroep van *Stek Jeugdhulp*.

Jongenshuis Don Bosco

De priester Don Bosco leefde en werkte van 1818 tot 1888 in Turijn. Hij trok zich het lot aan van verwaarloosde straatkinderen en jongeren. Hij zorgde ervoor, dat deze kinderen onderdak hadden en onderwijs kregen. In hun vrije tijd ging hij met hen tuinieren, huizen bouwen en zorgde hij ervoor dat ze leerden gooichelen of zich andere circusactiviteiten eigen konden maken. Zijn familiale en speelse aanpak bood veiligheid en deed het zelfvertrouwen en de eigenwaarde van de kinderen vergroten. De priester werd in 1934 heilig verklaard en uitgeroepen tot beschermpatroon van de jeugd.

Jongenshuis Don Bosco was gevestigd in drie naast elkaar gelegen woningen aan de Statenlaan 75. Het linker huis was bestemd voor de kleine jongens; in het rechterhuis woonden de lagere school jongens tot twaalf jaar. In het middelste huis was het kantoor gevestigd en de kamer van overste Pantzers. Ook was dit huis het verblijf van de oudere jongens. Naast de Statenlaan was er tevens een huis voor werkende jongens dat aan de Straatweg was gelegen.

De jongens sliepen op een slaapzaal. De groepsleiders waren veelal lekenbroeders. Ze woonden in het huis en sliepen ook op de slaapzaal in een door een gordijn afgeschermd gedeelte.

De meeste jongens werden geplaatst in Don Bosco, omdat hun huiselijke omstandigheden daarom vroegen. De jongens werden daar zowel geplaatst door de kinderbescherming als op

Herinneringen aan Jongenshuis Don Bosco

'Ik ben geboren in de Tweede Wereldoorlog. Mijn moeder was een alleenstaande vrouw en bracht mij naar een kinderkuis. Op driejarige leeftijd kwam ik bij mijn pleegouders. Mijn pleegouders hadden verder geen kinderen. Ik voelde me vaak alleen en niet echt 'gezien'. Op mijn twaalfde jaar hoorde ik pas van mijn eigen moeder. In die tijd was ik misdienaar in het Lieve Vrouwen Gasthuis. De mystiek van de kerk trok me wel aan. Ik werd natuurlijk ook zo opgevoed. In die tijd kon je niet zomaar een ziekenhuis inlopen, maar ik mocht als misdienaar zomaar in- en uitlopen. Voor een jongen is dat heel wat natuurlijk. Omdat ik niet gelukkig was en ook wel opstandig, werd ik onderzocht door een psycholoog. Er was niets mis met me, maar ze vonden wel, dat ik meer met leeftijdsgenoten zou moeten omgaan. Zo kwam ik als Amsterdamse jongen op mijn veertiende in 1957 in Rotterdam terecht. Waarom de ander in Don Bosco zat wist je eigenlijk niet. We praatten daar niet met elkaar over. Ik heb het altijd erg naar mijn zin gehad in Don Bosco en bloeide er helemaal op. Het leven daar was veel vrijer en liberaler dan bij mij thuis. Er was een televisie, we gingen na het maken van ons huiswerk kaarten met een paar jongens die ook op de mulo zaten. Ook overste Pantzers legde graag een kaartje met ons. De andere jongens moesten vroeger naar bed dan wij. Pantzers hield van het rijke roomse leven. Hij rookte graag een sigaartje en had een auto. Op zondag mocht een groepje jongens met hem mee

een ritje maken. Het eten was goed en we kregen regelmatig nieuwe kleren. We gingen dan naar het Groothandelsgebouw en kochten daar kleding bij een katholieke zaak. Volgens mij hadden de mensen van Don Bosco goede contacten met allerlei mensen, bedrijven en organisaties, die het huis op de één of andere manier steunden. Tijdens mijn verblijf in Don Bosco werkte ik ook om wat geld bij te verdienen. Zo heb ik bijvoorbeeld mijn eerste brommer kunnen kopen. Ik bracht schoenen weg voor een firma en heb ook bij bloemenzaak Kouwen op de Kleiweg gewerkt. Tijdens mijn vier jaar in Don Bosco ben ik ook iets kwijt geraakt: mijn geloof zelf, maar ook het vertrouwen in de Rooms Katholieke kerk. Wellicht kwam dat voor een deel door de gesprekken die ik had met Toon Remmerswaal. Hij was één van de lekenbroeders. Met hem praatte ik veel. We hebben altijd contact met elkaar gehouden en ik ben op zijn begrafenis geweest. Na mijn eindexamen ben ik terug gegaan naar mijn pleegouders en heb daar gewoond tot ik in dienst ging. In die tijd heb ik mijn HBS examen gedaan en ben gaan werken in de financiële wereld. Ik ging trouwen en kreeg kinderen. Het contact met mijn pleegouders ben ik in die tijd kwijt geraakt. Na mijn scheiding ben ik fysiotherapie gaan studeren heb decennialang een praktijk gehad. Mijn vier jaar in Don Bosco zijn voor mij niet alleen goed geweest, maar hebben mijn leven ook in positieve zin beïnvloed.'

Ben N.J. Heuer

vrijwillige basis. De ouders of de familie betaalden dan zelf het verblijf. Hoewel het een rooms-katholiek huis was stond het niet direct in verbanding met het complex van de Christus Koningkerk. De jongens bezochten wel de vieringen in deze kerk. De jongere kinderen gingen uiteraard naar de katholieke school binnen het complex. Dit in tegenstelling tot de ouderen. Zij gingen veelal naar katholieke scholen in de stad. Tussen het jongenshuis en de buurt was eigenlijk geen contact. Ook hadden de jongens zelden of geen contact met leeftijdsgenoten uit de buurt. Er wordt wel gezegd, dat de aanwezigheid van Don Bosco werd getoleerd door de buurt. Meer zou het niet geweest zijn.

August Hermann Franckehuis

De Rotterdamse onderwijzer Daniël Zwiép gaat aan het begin van de twintigste eeuw jongens opvangen, die niet naar school gaan en 's avonds tot laat buiten zijn. Vrij snel biedt hij ze drie perioden per dag onderwijs en opvang aan. Dit werk groeit uit tot de vereniging *Zoekt het verlorene*. Deze vereniging sticht scholen voor 'psychopathische jongeren', opent in 1922 een kinderkuis en start een 'medisch-paedagogisch Consultatie-bureau'.

De protestants-christelijke organisatie baseerde zich op het werk van de Duitse theoloog en pedagoog August Hermann Francke (1663-1727). Francke werd vooral bekend om zijn opvatting dat het kind gehoorzaamheid moet leren. De opvoeder moet daarom de wil

van het kind 'breken'. Daarnaast benadrukte hij dat de pupil moet leren vlijtig te werken en zijn plicht te doen.

In 1929 krijgt de vereniging een school met twaalf lokalen aan de Hofdijk. Op de school en in het August Herman Franckehuis krijgen de 'moeilijk opvoedbare' kinderen een 'heil-pedagogische behandeling'. In 1935 werd de villa *Huize Bellevue* aan de Kleiweg 427 gekocht en verbouwd tot jongenshuis. Er is plaats voor 47 jongens, die allemaal een eigen kamertje krijgen. De vereniging sticht ook het meisjeshuis *Huize Vredestein* aan de Straatweg 280. Penningmeester van de vereniging was in die tijd M. Siezen, CHU wethouder in Hillegersberg.

Bij het consultatiebureau werden veel 'niet psychopathische kinderen' aangemeld, die geen hulp kregen. Om hen toch te kunnen opvangen en helpen wordt er in Hillegersberg uitgebreid. Op het terrein kwam een apart kleuterhuis en een gebouw voor dertig leerplichtige jongens. In 1951 wonen er 123 jongens met heel verschillende niveaus; schooljongens, ambachtsschoolleerlingen en zogenoemde werkjongens. Psychiater in die tijd is dr. Joh van der Spek. Hij werkte ook in Maasoord. Directeur is dan de heer K. de Bloois.

De villa werd gesloopt in 1971 en het internaat verhuisde naar Schiebroek. Later in de jaren zeventig wordt het A.H. Franckehuis opgesplitst in Browndale huizen. Op dit moment is de organisatie een onderdeel van Enver.

Herinneringen aan het August Hermann Franckehuis

'Ik kom uit een gereformeerd orthodox gezin met zeven kinderen. Tijdens het bombardement van 1941 werden ons huis en onze winkel in Kralingen getroffen. We verhuisden naar Spangen. Mijn vader werd tijdens de razzia's van 1944 opgepakt door de Duitsers en tewerkgesteld. Mijn moeder bleef in de oorlog achter met haar kinderen. Mijn oudste broer is acht jaar ouder dan ik. In die periode probeerde hij zo goed mogelijk voor ons te zorgen. Regelmatig kwam hij thuis met een heel brood of iets anders te eten. We wisten dat hij dit ergens gestolen had. Ook klom hij op kolentreinen en gooide dan grote stukken steenkool naar beneden, die hij meenam voor thuis. Regelmatig werd hij beschoten door de Duitsers. Tijdens de oorlog werd dit gedrag gewaardeerd door mijn moeder. Op deze manier overleefden we. Na de oorlog kwam mijn vader terug als een gebroken mens. Hij heeft geprobeerd zijn groentezaak weer nieuw leven in te blazen. Dat is niet gelukt. Drie kinderen kregen TBC en kwamen terecht in een sanatorium. Mijn broer bleef stelen, maar kreeg daar geen waardering meer voor. Hij moest ook weer wennen aan zijn plaats als kind en aan het gezag van mijn vader. Dat vond hij moeilijk en hij werd gezien als een kind met gedragsproblemen. Ook speelde schaamte mee over de problemen in ons gezin ten opzichte van de kerkelijke gemeenschap. Hij werd uit huis geplaatst en kwam zo terecht in het August Herman Franckehuis. Hij had het er niet naar zijn zin en liep een aantal keren weg. Hij kwam dan naar huis, maar werd telkens weer opgehaald. Tijdens zijn verblijf had hij wel goed contact met een vrouw, die op de naaikamer werkte. Na zijn verblijf heeft hij nog lange tijd contact met haar gehouden. In het A.H. Franckehuis volgde hij de mulo, deed examen en kwam op het kantoor van Electrostoom

te werken. Mijn broer is niet oud geworden. Hij is op 31-jarige leeftijd overleden aan een hersentumor. Hij liet een vrouw en een jong kind achter. Ik denk weleens, dat zijn gedrag misschien toen al werd beïnvloed door de tumor. In mijn werk binnen de jeugd hulpverlening leerde ik groepsleidsters uit het August Herman Franckehuis kennen. Het waren betrokken dames die werkten uit volle overtuiging vanuit het christelijk geloof.'

'Mijn grootouders verloren een kind; mijn vader was een vervangkind. Opa had een drukkerij en had een zeker aanzien. Oma was een labiele vrouw. Op vierjarige leeftijd wilde mijn vader de kat verwarmen en stookte een vuurtje op de zolder van het huis... Hij is op die leeftijd direct uit huis geplaatst en in 1936 ondergebracht in het August Herman Franckehuis. Hij woonde daar tot zijn achttiende jaar. In de veertien jaar dat hij daar verbleef heeft hij geen contact gehad met zijn ouders. Na zijn ontslag is hij niet meer naar zijn ouders gegaan maar elders in een opvanggezin gaan wonen. Tijdens zijn verblijf heeft hij zich goed kunnen ontwikkelen en deed de HBS. Toch moet hij het daar wel moeilijk hebben gehad. Ik heb bijvoorbeeld een Franse tekst van hem gevonden; "Ik ben goed, maar het Franckehuis maakt mij slecht." Hij leerde een meisje kennen uit het Kleiwegkwartier en is daarmee getrouwd. Ze is mijn moeder. Er werd eigenlijk nooit gesproken over zijn verblijf in het kinderruis. Het was een smet op het verleden. Mijn vader vond het moeilijk om liefde te tonen. Hij toonde sowieso geen emoties. Hij zorgde echter wel goed voor ons en werkte altijd erg hard. Hij droeg altijd een stropdas, ook in de vakantie. Dat zou een gevolg zijn van de regel vanuit het AH Franckehuis. Mijn vader heeft zich ontwikkeld binnen de Electro en is bij het radarwezen terecht gekomen. Hij is maar 65 jaar geworden.'

Leven & Dood tijdens de Tweede Wereldoorlog

Nationaal Socialisme in Hillegersberg-Schiebroek

De Tweede Wereldoorlog wordt nogal eens gezien als een gevolg van de Eerste Wereldoorlog. Duitsland heeft enorme schulden terug te betalen aan de geallieerden en de oorlogsschade die andere Europese landen hebben geleden. Europa is bang voor het communisme. Men heeft de revolutie in Rusland nog op het netvlies. Een aantal jaren na deze Russische revolutie komt in Europa opnieuw het *fascisme* op, in eerste instantie in het Italië van Mussolini. Fascisme is antidemocratisch en antiparlementair, maar ook anticomunistisch, antiliberaal en anti-intellectueel. Als we het omdraaien zou je kunnen zeggen dat het autoritair-nationalistisch is. Eén partij en/of één persoon, *De Grote Leider*, heeft alle macht en wordt aanbeden en gehoorzaamd door zijn volk. De economie en de sociale maatschappij worden beheerst door de partij en de Leider. *Nationalisme* komt voort uit de mythe dat de staat voortvloeit uit een volk die een sociaal-culturele eenheid vormt, die is voortgekomen uit de geschiedenis van dat volk. Het *Nationaal-socialisme* van Nazi Duitsland is zowel Nationalistisch als Fascistisch. Het voegt echter nog een kenmerk toe. Namelijk *Racisme* waarin rassen worden onderscheiden en gerangschikt in een superieur ras – het Arische – tegenover een inferieur ras – het Semitische.

In 1931 ontstaat in Nederland een Nationaal Socialistische Beweging (NSB). Ondanks de anti parlementaire opvatting deed de beweging mee met één Tweede Kamerverkiezing en één Provinciale Staten verkiezing. Tijdens de Provinciale Staten verkiezingen van 1935 krijgt de NSB ruim 8 procent van de stemmen. In Hillegersberg stemt 17 procent van de burgers op de NSB. In Schiebroek is dat 21 procent. Tijdens de Tweede Kamerverkiezingen in 1937 halveert de aanhang weer tot rond de 4 procent. Ondanks de neergang van de beweging en de openlijke steun aan Nazi Duitsland en het Antisemitisme blijft de NSB populair in Hillegersberg en Schiebroek: 8,62 procent van de

Links Ingekwartierde soldaten tijdens de mobilisatie mei 1940 in de Julianaschool aan de Prinses Margrietlaan.

foto: Collectie Museum Rotterdam

Rechts Eén dag na het uitbreken van de oorlog worden mensen benoemd bij de wacht- en alarmeringsdienst. De heer J.H. van Ravesteijn, broodbakker wordt op hetzelfde adres vermeld in het adresboek van Hillegersberg. *Collectie Museum Rotterdam*

Hillegersbergse inwoners stemde op de NSB. In Schiebroek was dat 10,46 procent. De leden van de NSB organiseerden zich in zogenoemde 'Kringen'. Bij voldoende leden zocht men een eigen 'Kringhuis'. Halverwege de jaren dertig krijgt Hillegersberg-Schiebroek haar eigen Kringhuis in de Oranje Nassastraat 2B; de huidige Philips Willemstraat.

Mobilisatie

In 1939 werd het ook voor de Nederlandse regering duidelijk dat de dreiging van een oorlog onvermijdelijk was geworden. Vanaf augustus van dat jaar werden meer dan 150.000 mannen opgeroepen voor de militaire dienst. Tijdens de mobilisatie werden stellingen ingenomen en voorbereidingen getroffen. Heel erg serieus zou dat niet genomen zijn, men ging ervan uit dat

Nederland weer neutraal zou blijven zoals in de Eerste Wereldoorlog. Ook in het Kleiwegkwartier werden soldaten in stelling gebracht.

10 mei 1940 vallen de Duitse troepen in alle vroegte Nederland binnen. Eigenlijk is Nederland niet goed voorbereid en moet zich vrij snel overgeven. Rotterdam was een belangrijk doelwit, dat de Duitsers snel in handen wilden krijgen. Om het verzet te breken werd de stad op 14 mei 1940 gebombardeerd.

Oorlog

Tijdens de Tweede Wereldoorlog veranderde er veel in het leven van mensen. De basisbehoeften van de mens kwamen ernstig onder druk te staan. Al in de eerste dagen van de oorlog raakten na de bombardementen van 14 mei 100.000 mensen, die in het centrum van Rotterdam woonden, hun huis kwijt. Kort na het bombardement trokken mensen onder andere richting Kralingen, Hillegersberg en Schiebroek. Ze werden opgevangen in scholen en andere gebouwen zoals Lommerrijk. Anderen trokken in een vakantiehuisje of een boot. Het was in die dagen vrij zonnig weer met een temperatuur van twintig graden. Schiebroek ving 7.000 daklozen op; 1.000 van hen bleven voorgoed in Schiebroek wonen. Een klein deel van hen werd gehuisvest in de leegstaande woningen. Ongeveer 54.000 mensen vonden in de stad weer een vorm van onderdak. De rest bleef in de buitengebieden. Dit betekende grote veranderingen in het Kleiwegkwartier. Veel

bewoners uit Rotterdam kregen één van de vele leegstaande woningen. De eerste maanden van de oorlog bleef het vrij warm en zonnig. Bovendien werd de klok direct op Berlijnse tijd gezet en werd de zomertijd ingevoerd. De dag duurde op deze manier ruim anderhalf uur 'langer'. Daarbij ging het er de eerste tijd gemoedelijk aan toe. De Duitsers vertelden, dat ze Nederland niet wilden overheersen. De meeste mensen geloofden dat.

Hitler en de zijnen vormden echter een totalitair regime met de daarbij behorende behoefte aan totale controle. Om dit te realiseren werden tijdens de Tweede Wereldoorlog de bestaande machtsstructuren, besturen en personen ingezet. Op plaatselijk niveau moet men denken aan burgemeesters. Burgemeester Van Kempen (Hillegersberg) sprak de eerste maanden van de oorlog de gemeenteraad toe met de boodschap dat de bezetter 'correct' optreedt en verzoekt de raad om loyaal te zijn. Hij waarschuwde de raad en de bevolking zelfs op te zullen treden als er verzet zou worden getoond. Burgemeester Dhont van Schiebroek zou zich in de loop van de oorlog ontwikkelen tot een NSB burgemeester. In eerste instantie verliep alles dus redelijk soepel. In het volgende hoofdstuk zal ik nader ingaan op de rol van de burgemeesters tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Al vrij snel werd het nodig represaillemaatregelen te nemen om de macht te kunnen continueren. Naar gelang de

tijd verstreek werden die maatregelen steeds wreder en meedogenlozer. Het gevolg was een totale ineenstorting van het moreel, zeker in de 'hogere kringen'. Daarnaast speelde nog een ander mechanisme een rol dat ervoor zorgde dat de gruwelmaschine van Nazi-Duitsland kon blijven werken. De uitvoerders van de Nazi-maatregelen waren mensen, die verantwoordelijkheid hadden voor een klein onderdeel. Ze deden wat hen werd opgedragen te doen. Daarbij werd niet zelf nagedacht over de gevolgen. Ze deden het gewoon. Door Hannah Arendt werd dit na het proces van Adolf Eichman in 1961 *De banaliteit van het kwaad* genoemd.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog bekleedden NSB leden allerlei banen in het midden en lagere segment. Ze genoten bepaalde privileges, waardoor opportunistische mensen alsnog lid werden van de NSB. Op deze 'brood NSB'ers' werd binnen de beweging neergekeken. In januari 1937 had het district Rotterdam 5.202 leden. Juni 1940 was dat gehalveerd tot 2.623. Door de aanwas van deze zogenoemde tweede banleden steeg het aantal leden weer behoorlijk: 5.395 in januari 1944. Bij de leden van voor het uitbreken van de oorlog, de eerste ban, zaten nogal wat fanatieke leden, die zich in uniform staken. In het Kleiwegkwartier speelden geüniformeerde NSB'ers al vanaf het begin van de oorlog een rol in het openbare leven. In februari 1941 gingen ze langs de horecagelegenheden om de eigenaren te dwingen een bordje

met “Joden niet gewenscht” op te hangen. Bij weigering zouden represailles volgen. De NSB bleef tijdens de oorlog een belangrijke rol spelen in het openbare leven in het Kleiwegkwartier. In 1942 werd Villapark 2 gevorderd door de NSB. De (Joodse) familie M.E. Hertz werd uit hun huis gezet. Eén van de NSB vertrouwensmannen op het stadhuis aan

de Coolsingel was Albert Herbschleb (1904-1962). Hij zou ervoor hebben gezorgd, dat dit huis beschikbaar zou worden als Kringhuis. Op 28 maart van dat jaar opende Anton Mussert het kringhuis. In deze periode nam het gezin Herbschleb haar intrek in een eveneens geconfisqueerde woning aan de Statenlaan (waarschijnlijk nr. 28).

Mijn man is op 18 jarige leeftijd bij Watson weggehaald om in Duitsland te werken. Ik kende hem toen nog niet. Hij was ouder en woonde op de Kleiweg. Ik woonde op de Ringdijk.

Hij heeft twee en een half jaar in Duitsland gewerkt. In de plaats Kassel. De laatste drie maanden van de oorlog heeft hij in het bevrijde Limburg gewoond.

Er waren veel jongens en mannen weg. De achtergebleven mensen hadden het slecht en hadden weinig te eten.

Mijn vader was journalist en werd werkloos. De ‘Rotterdammer’ werd gesloten, omdat de directeur zich niet bij de Kultuurkamer wilde laten inschrijven. Mijn vader kwam te werken bij het Gewestelijk arbeidsbureau. Daar haalde hij onder andere kaarten uit de bakken, zodat mensen ‘niet meer bestonden’. Hij is opgepakt en gedeporteerd naar Vught. We kregen een tip en hoorden waar en wanneer hij en anderen op de trein zouden worden gezet. Mijn moeder en ik zijn gaan kijken en hebben mijn vader even kunnen spreken en hebben hem uitgezwaaid. Dit was ons laatste contact... In 1945 is hij omgekomen in Buchenwald.

De Arbeidsinzet

Gedurende de hele oorlog was er sprake van dwangarbeid. Jonge mannen werden gerekruteerd door de bezetter op basis van benodigde arbeidskrachten met kennis en vaardigheden die in Duitsland nodig waren. Veelal was het gebrek ontstaan omdat veel jonge Duitsers elders in Europa waren gestationeerd als soldaat. Onder dwangarbeid wordt verstaan dat men onder bedreiging arbeid verricht tegen zijn wil. Al op 28 februari 1941 kwam er een verordening van de Rijkscommissaris. Volgens deze verordening ‘konden bewoners van het bezette Nederland door het gewestelijk Arbeidsbureau worden verplicht, voor een bepaalde tijd op een aangewezen plaats binnen Nederland diensten te verrichten’. Het arbeidsbureau kon bedrijven verplichten arbeidskrachten af te staan. In maart 1942 werden de woorden ‘binnen Nederland’ geschrapt uit de verordening. Vanaf die tijd werden als eerste de metaalarbeiders getroffen. Binnen het Kleiwegkwartier betrof het bijvoorbeeld Vijlenfabriek en slijperij G.H. Watson. Tot twee maal toe werden werknemers

geselecteerd en in Duitsland te werk gesteld.

Voordat de razzia's van 1944 plaatsvonden werden 40 tot 50.000 mensen uit Rotterdam te werk gesteld in Duitsland.

Joodse inwoners

De stad Rotterdam (inclusief de geannexeerde gemeenten) telde in 1940 12.000 Joden. Het nationaal-socialisme was echter zeer antisemitisch. Joden werden bestempeld als de gevaarlijkste en gemeenste vijand van nationaalso-cialistisch Duitsland. Al vrij snel na de bezetting volgden dan ook de eerste maatregelen om Joden te isoleren. Voor 26 oktober 1940 moesten alle ambtenaren en leraren een Ariërverklaring inleveren. Vanaf november 1940 werd begonnen met het ontslaan van Joodse ambtenaren en leraren. Dat verliep veelal zonder enige ophef. Joseph Pienas, 24 jaar en werkzaam op de afdeling sociale zaken van Hillegersberg wordt op 22 november 1940 ontslagen. In Schiebroek is Rudolph Querido lid

van de gemeenteraad namens de SDAP.

21 december 1940 wordt hij ontheven uit zijn functie. Precies tien maanden later wordt hij opgepakt en uiteindelijk vermoord in kamp Mauthausen.

Vanaf 22 oktober 1940 volgde de verplichte opgave van Joodse bedrijven en ondernemingen met een Joodse eigenaar. Op 12 september (zes weken eerder!!) stuurt de politie Hillegersberg een brief naar de Sicherheitspolizei Rotterdam met daarin dertien namen van bedrijfs- of praktijk eigenaren of mensen met een directievoering. Eén van hen betrof het bedrijf van L.M. Lansberg aan de Rozenlaan. Op grond van Verordening 154/1941 moesten alle Joodse onroerende goederen en hypotheeken worden aangemeld bij de *Niederländische Grundstückverwaltung* (NGV). Na de aanmelding nam de NGV het beheer over en begon vervolgens met de onteigening en verkoop van de onroerende goederen. De Haagse familie Vieyra bezat grond rondom de Bergse Plassen. Tijdens de oorlog werd de gemeente Rotterdam eigenaar van deze grond.

Volgens Stapelkamp zijn in Hillegersberg 203 mensen vermoord en in Schiebroek 45. Totaal 248 mensen. Van hen woonde de helft (125) in het Kleiwegkwartier. 100 uit het Hillegersbergse deel, 25 uit het Schiebroekse deel.

Links Anton Stapelkamp schreef in 2009 het boek 'Een gedenkteken en een naam' ter nagedachtenis aan de Joodse inwoners van Hillegersberg, Schiebroek en Terbregge. Sybren Vlasblom maakte het ontwerp.

Rechts Stolpersteine in de Juliana van Stolberglaan 71

Op 10 januari 1941 is de verordening van toepassing dat iedereen zich bij de gemeente moet laten registreren als zijnde 'van geheel of gedeeltelijk Joodse bloede'. Wel op eigen kosten: fl. 1 per persoon. 398 inwoners van Hillegersberg staan genoteerd op deze lijst. 294 als Jood, 6 als driekwart Jood, 79 als half Jood en 19 als een kwart Jood. Op de lijst van Schiebroek staan 133 mensen.

De isolatie begon vanzelf na afkondiging van de maatregelen. Ook wel geholpen door de dreiging van fanatieke NSB leden. Zo sloten bioscopen en verenigingen hun deuren voor Joden. Plaswijckpark bijvoorbeeld werd voor hen verboden terrein. In het Kleiwegkwartier mochten Joodse kinderen niet meer deelnemen aan het schoolzwemmen.

In juli 1942 vinden de eerste transporten plaats vanaf Loods 24 op het terrein van de Gemeentelijke Handelsinrichtingen. Voor het eerste transport worden 2.000 mensen opgeroepen. 1.120 mensen

geven gehoor aan deze oproep. Voor het tweede transport, twee dagen later melden 800 mensen zich van de eveneens 2.000 opgeroepen mensen. Voor het derde transport komen nog minder mensen: 520 van de 2.000. Al deze transporten worden begeleid door de Joodse Raad afdeling Rotterdam, die vanaf maart 1942 is gevestigd aan de Essenburgsingel 24.

Op 8 en 9 oktober 1942 volgen er razzia's en worden mensen uit hun huis gehaald. Op 9 oktober zijn er ook straat-razzia's. Daarna lijkt het tot februari 1943 wat rustiger te worden. Dan wordt het Joodse ziekenhuis aan de Schietbaanstraat, het Gesticht voor oude lieden aan de Claes de Vrieslaan en het Joods Weeshuis aan de Mathenesserlaan leeggehaald. Totaal worden 250 zieke en oude mensen, kinderen en hun verzorgers op transport gezet.

Eind september 1943 wordt de Joodse Raad opgeheven en worden alle mensen weggevoerd. Het aantal Joden in de stad is op dat moment geminimaliseerd. Eigenlijk zijn alleen de gemengd gehuwden nog over. Zij worden in juni 1944 opgeroepen om te werk te worden gesteld ergens in Nederland. De behandeling van hen wordt 'niet slecht' genoemd.

Het is 2 februari 2018. Ik heb een afspraak met de kunstschilder Frans Stuurman. Het is mooi weer dus ik loop vanaf het Bergpolderplein naar de Kootsekade. Via de Juliana van Stolberglaan ga ik naar de Straat-

weg. Onderweg loop ik langs twintig 'Joodse huizen'. Dertien in de Juliana van Stolberglaan. Sta even stil bij de struikelsteen (Stolpersteine) op nummer 71. In het stukje Straatweg richting Kootsekade kom ik langs zeven adressen waar Joden hebben gewoond.

Nadat ik heb aangebeld doet Frans zelf de deur beneden open. 'De deur klemt en gaat niet meer automatisch open' zegt hij. Meteen stap ik de jaren twintig binnen. De hoge hal heeft een fraaie trap. Aan de muur zitten prachtige donker geelbruine tegels met donkergroene randen. Het stucwerk heeft strakke motiefversieringen. Aan het plafond hangt de lamp van de eerste bewoners, die het huis in 1925 betrokken. We lopen naar boven. De voorkamer heeft een erker die gevormd wordt door twee driehoeken. De bovenlichten hebben nog het gele glas uit de begintijd van het huis. De achterkamer heeft een strakke symmetrische pui met openslaande deuren. Aan beide kanten van de schoorsteen hangt werk van Frans. Eén schilderij, een vroeg werk vertelt hij, herken ik direct aan zijn geheel eigen stijl. De kamers zijn gescheiden door schuifdeuren met aan beide zijden een kast. Eén van deze kasten is open en fungeert als boekenkast.

Als Frans aan het koffiezetten is loer ik even naar de inhoud van deze kast. Ik zie het hele werk van Dr. L. de Jong staan en veel andere boeken over de Tweede Wereldoorlog. De boeken blijken van zijn vader te zijn geweest. Hij was in leven Hofmeester bij de Holland Amerika Lijn. In 1943 kreeg de

familie het huis toegewezen door de Evacuatiecommissie. Het was te huur voor fl. 37 per maand. Het huis was leeg. Er hing alleen nog een kalender aan de zijkant van de schoorsteen in de achterkamer. Boven lagen er nog nieuwe papierwaren. En de lamp in de hal natuurlijk.

Dit alles was van de eerste huurder, de familie Pienas. De heer Meyer J. Pienas en zijn vrouw Grietje Pienas-Slagter trouwden in 1915. Tien jaar later kwamen ze naar Hilleegersberg en bewoonden het huis met hun drie kinderen. Helena Rosalie werd geboren in 1916, Joseph Meyer in 1918 en de jongste, Nanette Leonie, in 1920. Ze woonden hier tot het einde van de zomer van 1942. Helena en Joseph hebben zich in juli 1942 gemeld bij Loods²⁴ en zijn september 1942 vermoord in Auschwitz. Meyer werd 's nachts uit huis gehaald. Grietje, die op dat moment in het Bergwegziekenhuis lag werd daar opgehaald. Beiden zijn naar Auschwitz gebracht en daar vermoord in november 1942. Alleen Nanette heeft de oorlog overleefd en is verhuisd naar Amerika. Haar man Meijer Frank is februari 1945 omgekomen in kamp Flossenbürg. Eénmaal aan de koffie vertelt Frans dat hij hier zijn hele leven heeft gewoond. Eerst met zijn ouders, broer en zus. Nu is hij de huurder van het bijna honderdjarige pand. Aan de hand van stratenlijsten en het adresboek uit de jaren dertig heb ik een lijst van bewoners gemaakt van de Kootsekade in die tijd. Ik geef hem aan Frans. Hij kent de meeste mensen en vertelt er allerlei verhalen over.

Links De lamp uit 1925 hangt er nog steeds.

Rechts 10 deuren die symbool staan voor de vele deuren waar in het Kleiwegkwartier 125 mensen zijn doorgestaan. En nooit zijn terug gekomen omdat ze werden vermoord door Nazi-Duitsland of omkwamen in erbarmelijke omstandigheden.

De dochter van de familie In het Hol op nummer 12B was bevriend met Nanette. Ze hebben na de oorlog nog met elkaar gecorrespondeerd.

Bij nog een kopje koffie vertel ik hem dat ik in de boekenkast heb gekeken en dat het me opviel dat ik ook boeken zag over het antifascisme. Van zijn vader heeft Frans geleerd, dat discriminatie en uitsluiting heel kwalijk is en dat het kan leiden tot uitwassen. 'Het huis waarin ik woon draagt een beladen geschiedenis in zich. Het huis is niet zo maar een huis. Het is een symbool dat met respect behandeld dient te worden' vertelt Frans. In verschillende deurposten zitten nog zichtbare putjes waarin de schroefjes hebben gezeten van een mezuzah (mezoeza). Op de veranda zit nog een stopcontact met een snoertje naar het plafond dat leidt naar een fitting. Ik krijg een kleine rondleiding door het huis

en zie deze concrete aanwijzingen van de aanwezigheid van de familie Pienas. De vader van Frans vond dat die niet moesten verdwijnen. Frans vertelt dat binnen afzienbare tijd de erker vervangen gaat worden, net als de pui aan de achterkant. 'Het zijn dan niet meer de ramen waardoor ook de familie Pienas naar buiten heeft gekeken. Daar denk ik wel eens aan als ik hier zo zit' zegt Frans. 'Net zoals ik aan hen denk als ik iets aan het doen ben in het huis. Soms voel ik de aanwezigheid van de leden van de familie Pienas' vertelt hij verder. 'We leven als het ware met elkaar in dit huis. Ik ben niet bang en heb geen schuldgevoel. Ik voel wel een verantwoordelijkheid over deze afschuwelijke gebeurtenis in onze historie, waarvan mijn huis getuige is geweest. We moeten ervoor zorgen, dat dit nooit meer gebeurt'.

Ik loop terug via de Kleiweg. Onderweg denk ik: 'Waarom hebben de leden van de familie Pienas geen struikelsteen?'

Stolpersteine

Stolpersteine is een project van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig. Hij brengt gedenktekens aan op het trottoir voor de huizen van mensen die door de nazi's verdreven, gedeporteerd, vermoord of tot zelfmoord gedreven zijn. In het Kleiwegkwartier zijn op twee plaatsen stenen gelegd. We zagen al eerder de stenen voor de heer en mevrouw van Gelder-van Dantzig. Op de Straatweg 68a zijn stenen gelegd voor de Familie Reens. Ze hadden daar 'een winkel in bloemen' volgens het adresboek van 1938.

De razzia's van 1944

Tegen het einde van de oorlog had de bezetter steeds meer arbeiders nodig om de oorlogsmachine draaiend te houden. Toch was dit niet de eigenlijke reden van de razzia's op 10 en 11 november 1944. Duitsland leidde ernstige verliezen in Frankrijk en België. Van grote betekenis was de hulp die de geallieerden kregen van de bevolking. Het verzet in Nederland en Rotterdam was in het laatste jaar van de oorlog sterk gegroeid. Niet alleen in aantal, maar ook in georganiseerdheid. De gevolgen van Dolle Dinsdag, 5 september 1944, waar men uitging van een snelle bevrijding van de rest van Europa maakten de bezetter nerveus. Ook de overval van 24 oktober 1944 door

het paramilitaire verzet op de afdeling gevangenis van het hoofdbureau van politie aan het Haagse Veer sprak zeer tot de verbeelding.

De Duitsers wilden voorkomen, dat in Nederland hetzelfde zou gaan gebeuren als in Frankrijk en België. Na 'geheime beraden' werd besloten om de 'weerbare mannen' van zeventien tot veertig jaar op te pakken in de grote steden van West Nederland: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Rotterdam zou als eerste aan de beurt komen. De stad was immers van grote strategische en operationele betekenis geworden voor de Duitsers.

Van deze zeer geheime actie 'Aktion Rosenstock' kwam het verzet in Rotterdam toch op de hoogte. Men zag ook wel meer militaire beweging in de stad. Bijvoorbeeld dat er veel Duitsers werden ingekwartierd in de remise aan de Kootsekade. Al snel bleek dit één van de verzamelplaatsen te worden

Pamflet dat door Duitse soldaten huis aan huis werd bezorgd.

www.derazziavanrotterdam.nl

vanwaar de jongens en mannen verder werden vervoerd per schip, trein of gewoon te voet.

In de nacht van 9 op 10 november was om 4.00 uur de stad volledig afgesloten van de buitenwereld. De razzia zou plaatsvinden op 10 en 11 november. De binnenstad en omliggende wijken op de 11e. De buitenwijken op Zuid en het noordelijk gelegen Hillegersberg en Schiebroek op de 10e. Waterwegen werden gebruikt als natuurlijke grens. Eén daarvan was het Noorderkanaal langs de Ceintuurbaan. Het muizengatje en de boogbrug bij Allan werden afgesloten. Elke straat werd afgezet. Soldaten drongen huizen binnen en deden huis aan huis het pamflet BEVEL in de brievenbussen.

Soldaten traden soms hardvochtig op en controleerden het hele huis. Regelmatig leek het echter ook op een verplicht nummer voor de soldaten en keek men de andere kant op. De volgende dag ging men minder zachtzinnig te werk en was er sprake van intimidatie en geweld.

De omstandigheden in de verzamelplaatsen waren erbarmelijk. Het was bovendien koud en er viel een kille regen. Vrouwen en familie van de mannen die op straat waren opgepakt brachten eten en kleding. Bij de remise werden deze bezoekers op afstand gehouden door de brandspuit op hen te zetten. Op andere plaatsen richtte men geweren op de behulpzame familieleden. De volgende dag vertrokken de jongens en

Ik was 6 jaar. Het is deels langs me heen gegaan. Wel weet ik dat er opeens een SS-er aanbelde en binnen kwam. We waren verstart.

Er stond een motorrijder bij het bruggetje over de vaart bij de Achterweg. Hij moest voorkomen dat mensen zouden ontsnappen naar de Schiebroekse polder. Toch ontsnapte mijn broer.

Er werd niet veel over de oorlog gesproken bij ons. Ik heb weleens verhalen gehoord dat mijn vader en zijn broer zijn opgepakt tijdens een razzia. Ze zijn beiden weten te ontsnappen en hebben nooit gewerkt voor de Duitsers.

In 1944 was de razzia. De Duitsers gingen alle huizen in. Mijn vader was verstoep. Iemand riep: 'X is binnen de leeftijd hoor en kan ook naar Duitsland'. Ik weet niet meer of het een NSB-er was of gewoon een fanatiekeling.

Op verzoek heeft een agent op het bureau aan de Straatweg mijn vaders persoonsbewijs aangepast. Hij viel toen net buiten de leeftijds-grens van veertig jaar.

mannen vanuit de remise te voet naar Delft en Gouda om zo verder per trein naar elders te worden gebracht. Het was nog steeds koud en nat. Schamel gekleed en op slechte schoenen zeulden ze met koffers en dekens richting onbekende bestemming.

Eind 1944 zouden er nog 70.000 van de 120.000 mannen in de stad moeten zijn. Die andere 40.000 tot 50.000 waren elders door de Arbeidsinzet. Joodse mannen waren afgevoerd en vermoord in de kampen, gevlucht of ondergedoken. Veel mannen waren in die periode ondergedoken. De bezetter rekende erop

40.000 mannen te kunnen oppakken en zo de vitaliteit in de samenleving geweld aan te doen. Het verzet en de hulp aan de bevrijders zou op deze manier ernstig verzwakt worden. Het werden er 12.000 meer. Totaal werden 52.000 jongens en mannen in Rotterdam opgepakt. Van hen vluchtten 2000 man of stierven door de omstandigheden. 10.000 bleven in Nederland en werden aan de oostgrens te werk gesteld. De rest, 40.000 mannen gingen naar Duitsland om daar te werken als hulparbeider aan de spoorwegen en versterkingen of in de industrie. De mannen werden veelal ondergebracht in barakken, leegstaande schoolgebouwen

Geschreven door de dochter van J. Bout, boekhouder, Philips Willemstraat 47 / Oranje Nassaustraat. Collectie Museum Rotterdam

November 1944.

Barria. Onze benedenburen hadden uit angst aan de 'moffen' beraden, dat mijn 2 broers, resp. 21 en 19 jaar nog thuis waren. Mijn leeftijd was 14 jaar. Mijn broers werden opgehaald en naar de remise gebracht, waar al een grote menigte jongens en mannen waren. Mijn ouders en ik gingen kijken om nog kleding mee te gooien. Bij de remise zei mijn moeder, dat ik naar huis moest gaan om een fles chocolademelk te halen, mijn vader gaf mij de sleutel aan een driepers blokje en zei zeer nadrukkelijk dat ik dat niet mocht verliezen.

Bij terugkeer liet ik het alles verdriet de fles uit mijn handen vallen, we hadden immers niets meer te eten! Na de bevrijding bleek, waarom mijn vader met zoveel nadruk had geregd, dat ik de sleutel hanger vooral niet mocht verliezen. Hij maakte het blokje open en daar kwamen 3 gouden tientjes uit.

en dergelijke Het eten was eentonig, maar vaak beter dan in Rotterdam. Veel van hen keerden ziek, getraumatiseerd en sterk vervuild terug.

Er was veel discussie over het 'succes' van de razzia. Het verzet verweet de bevolking slapheid en ervoer het als een slag in het gezicht van hen die hun leven riskeerden voor de vrijheid. Anderen benadrukten dat de hele operatie zeer goed was voorbereid en uitgevoerd. Het verrassingseffect werkte in het voordeel van de Duitsers. Ook de deplorabele gesteldheid van de bevolking speelde een rol bij zoveel intimidatie en geweld en zou een factor voor het 'succes' zijn geweest. Verder speelde het verraad van ondergedoken mannen een rol. Buren en andere omwonenden waren angstig voor de represaille van de bezetter: het in brand steken van het huis, met gevaar voor de woning van de buren.

In Den Haag en omgeving heeft de bezetter later razzia's uitgevoerd. Het 'succes' was aanzienlijk minder. De geplande razzia's in Amsterdam en Utrecht zijn nooit uitgevoerd. In totaal zijn 74.000 mannen opgepakt bij de razzia's in de Randstad.

Het doel om de vitaliteit in de samenleving flink te ondermijnen is maar ten dele bereikt. Het verzet en de weerstand werden na november 1944 alleen maar sterker en groter. Des ondanks ging de bezetter door met razzia's. Er vonden zogenoemde Blitz-razzia's plaats. Een dichte auto stopt in de buurt van jongens en mannen. Ze worden gedwongen plaats te nemen: De auto rijdt ver-

der en herhaalt de actie tot de die auto vol genoeg zit. De gevangen genomen mannen worden in het politiebureau aan het Haagse Veer gevangen gehouden en afgevoerd naar Duitsland.

Op 16 januari 1945 wordt er nog een straatrazzia gehouden in Hillegersberg en Schiebroek. Ook vrouwen en kinderen worden van straat geplukt. Ze worden 's avonds weer naar huis gestuurd.

Het verzet

In de eerste periode van de oorlog bestond het verzet vaak uit kleine groepjes. Dit plaatselijk georganiseerde verzet was afkomstig uit de diverse zuilen. Vanaf het begin was er onderscheid te maken in verzorgingsgroepen, spionagegroepen en paramilitaire groepen. Binnen het Kleiwegkwartier heeft de gereformeerde Nassaukerk een zekere rol gespeeld in het verzet. De eigennuttige en rechtlijnige dominee D. Couvée predikte niet alleen voor vrijheid en verzet tegen de bezetter. Door contacten te onderhouden in het verzet werd het mogelijk om Joodse inwoners te helpen onderduiken. Ook de gereformeerde bakker Van der Meer die aan de Prins Bernhardkade woonde nam deel aan het verzet. In het boek *De redding van de familie Van Cleeff* (Kok & Michielsen 2015) wordt hier uitgebreid over geschreven.

Binnen de drie kerken in het Kleiwegkwartier werd ook extra geld ingezameld. Hiervan werden gezinnen ondersteund waarvan de man of oudere zoon was weggevoerd om in Duitsland te

De remise is het vertrekpunt voor de jaarlijkse 4 mei herdenking. Op het gebouw is een plaquette aangebracht. Gemaakt door Ineke van der Kooij.

gaan werken. Ook de Joodse gezinnen, die zonder inkomsten zaten werd steun verleend. In de Christus Koningkerk zouden wapens zijn verstopt, net als in het verenigingsgebouw van voetbal en cricket vereniging VOC. Deze vereniging had toen nog zijn velden aan de Kleiweg op de grens van Overschie. Op de website van de vereniging wordt vermeld dat materiaalmeester Roel Vermeulen op 12 november 1944 is gefusilleerd.

Door de toenemende vraag naar onderduikadressen ten behoeve van Joden, mensen die vluchtten voor de arbeidsinzet, studenten en oud-militairen kwam in 1942 het verzet in een stroomversnelling. Er was niet alleen behoefte aan onderduikadressen, maar ook aan bonkaarten waarop eten en andere levensbehoeften te krijgen waren. Knokploegen gingen daarvoor zorgen. De zogenoemde distributiekantoren werden overvallen om de benodigde bonkaarten buit te maken. Door de invoering van het persoonsbewijs werd het nodig om die te kunnen vervalsen. Er ontstond een illegale pers. Er ontstonden illegale fondsen. In 1941 werd in Hillegersberg gestart met de *Zeemanspot*. Later ontstond ook het *Landrottenfonds*. Uit beide fondsen ontstond het *Nationaal Steunfonds*.

De bevrijding en de nasleep

Op 5 mei 1945 capituleerde Duitsland. Nederland werd bevrijd door de geallieerde legers.

De Duitse soldaten, die gelegeerd waren in de diverse scholen in het Kleiwegkwartier vertrokken. De vele NSB'ers werden gearresteerd en weggevoerd. Het Kringhuis aan het Villapark werd gesloten en onder andere door jongens leeg geroofd. Na de jaren van repressie, angst en honger komt ook de ontlasting. Vrouwen en meisjes die zich hebben opgehouden met de Duitse soldaten werden naar het Bergpolderplein gebracht. Ze ondergingen een vernederende behandeling door het afknippen van het haar.

Persoonsbewijs van C. Bos, Juliana van Stolberglaan, Hillegersberg.

Collectie Museum Rotterdam

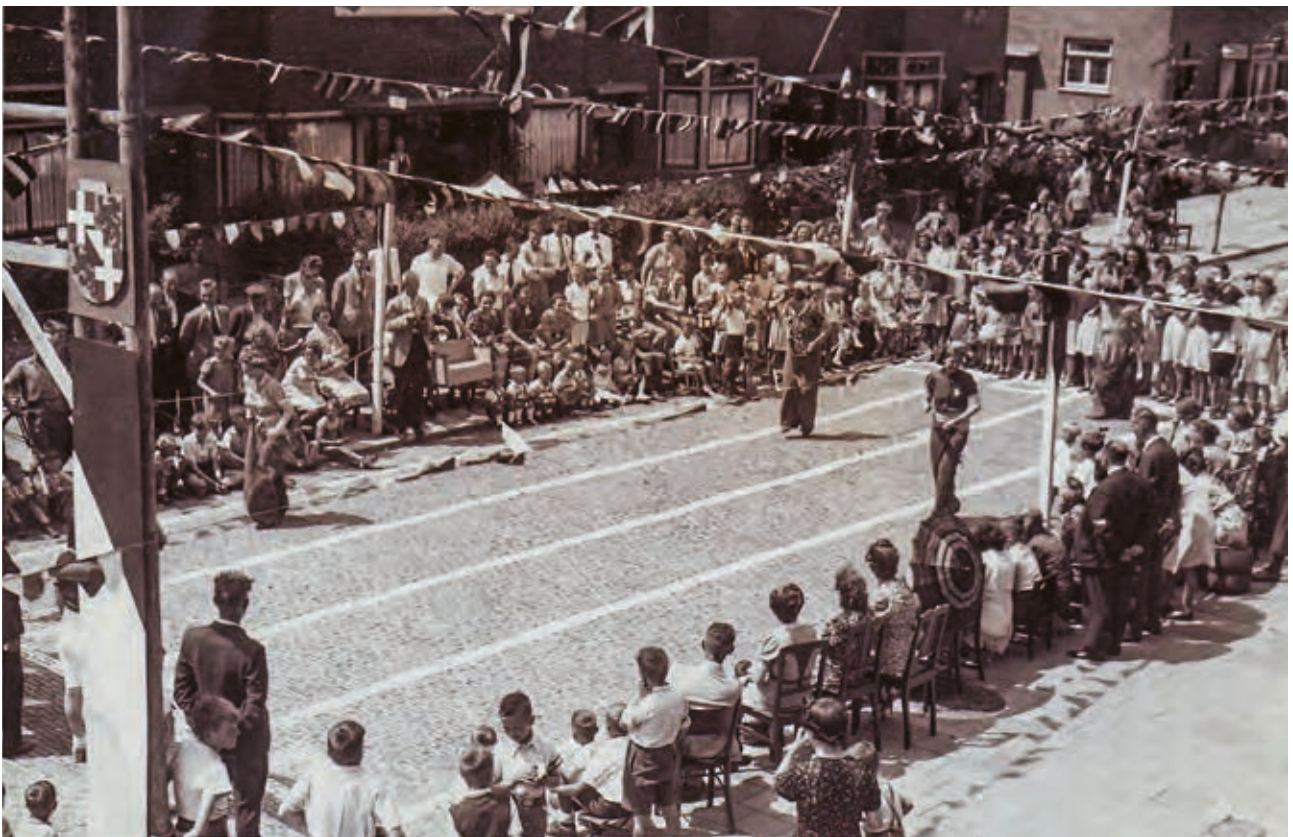

Na verloop van tijd werd de zogenoemde Spertijd afgeschaft. Tijdens de oorlog was er een uitgaansverbod tussen 20.00 en 4.00 uur voor alle mensen.

De zomer van 1945 was lang en warm. De hele zomer werd er gefeest. In allerlei straten organiseerden mensen en buurtcomité straatfeesten.

Al snel werd, voor zover mogelijk, het gewone leven opgepakt. Het levensmotto was vaak: vooruit kijken, niet achterom. In de talrijke gesprekken die ik voerde tijdens de samenstelling van dit boek is de Tweede Wereldoorlog een oorlog die voor een deel van de bewoners lang geleden is en onderdeel is van de geschiedenis. Het is voor anderen in het Kleiwegkwartier een oorlog, die minder lang geleden lijkt en nog een rol speelt in het huidige leven.

Bevrijdingsfeest in
de Gladiolusstraat
(Bloemenbuurt Oost)
zomer 1945.

Bestuur, macht en invloed

Tussen burgemeester Jonkheer de Villeneuve en burgemeester Ahmed Aboutaleb.

Maatschappelijk gezien was het begin van de twintigste eeuw in heel Europa een roerige tijd. Bestuurlijk zijn nog de laatste resten van de zogenoemde Nachtwakersstaat te zien. De overheid is in een dergelijke staat klein. Zij bemoeit zich zo weinig mogelijk met haar burgers. De staat zorgt alleen voor de veiligheid van de burgers en verdedigt het land. Ons land kent vanaf het begin van het Koninkrijk drie bestuurslagen: de overheid, de provincie en de gemeente. Er is echter nog een laag, die stamt uit de Grafelijke tijd en de Franse reorganisatie heeft overleefd: het waterschap of hoogheemraadschap.

Voor de grondwetwijziging van 1917 hadden vooral de klassieke liberalen het voor het zeggen. Kenmerkend was de laissez-faire houding waarmee zij bestuurden, die past bij een Nachtwakersstaat. Tot die tijd hadden alleen mannen van 25 jaar en ouder stemrecht. Deze man kon overigens alleen stemmen wanneer hij voldoende belasting

betaalde en bepaalde burgerrechten had. In de praktijk betekende het, dat minder dan de helft van de mannelijke inwoners kon stemmen. De zetels in de gemeenteraden en College van B&W werden verdeeld tussen de leden van de betrekkelijk kleine, plaatselijke elite van ingezeten boeren, invloedrijke notabelen en middenstanders. De burgemeester van Hillegersberg was een Jonkheer. Schiebroek had geen eigen burgermeester. De burgemeester van Overschie of Hillegersberg was ook burgemeester van Schiebroek. Er was eigenlijk nog niet echt sprake van een plaatselijke partijpolitiek. Het was meer een bevriende commissie vanuit de lokale elite. Deze raad en college van B&W besloot in samenspraak met het polderbestuur om het grondwater in de polder te verlagen en maakte de eerste plannen voor de uitbreiding van Hillegersberg. Het polderbestuur bestond eveneens uit de plaatselijke elite, met name de grondbezitters. Besturen en ondernemen liep in die tijd nog door elkaar. Niet alleen in de polderbesturen;

De acht gemeenteraadsleden met burgemeester, secretaris en politiefunctionaris van Schiebroek rond 1919.

de gemeenten waren vanaf het einde van de negentiende eeuw ook ondernemend. De gemeenten stichtten een eigen waterbedrijf en aan het begin van de twintigste eeuw ook een elektriciteitsbedrijf, een gasbedrijf en telefoonbedrijf. Na de Eerste Wereldoorlog werd er al veel samengewerkt met de grote buurgemeente Rotterdam. Het bleek al snel nodig om meer regionaal te gaan samenwerken.

Na de grondwetswijziging van 1917 kregen alle mannen van 25 jaar en ouder stemrecht. Vrouwen konden wel gekozen worden als Tweede Kamerlid. De nieuwe kieswet zorgde niet alleen voor een verbreding van het politieke spectrum, maar ook voor een verdergaande democratisering van het bestuur. Naast de klassieke Liberalen kwamen ook de confessionele partijen ARP, RKSP en CHU enorm op. Ook de socialisten kregen veel aanhang. In 1919 werd het algemeen kiesrecht ingevoerd voor mannen en vrouwen van 25 jaar en ouder. De gemeenteraden, die direct na de Eerste Wereldoorlog werden geïnstalleerd waren dus gekozen door alle kiesgerechtigde mannen van de beide dorpen. Hillegersberg had toen 1025 kiesgerechtigden; in Schiebroek waren dat er 158. Alle raadsleden waren in 1919 nieuw; de vorige raden waren namelijk unaniem afgetreden. Tijdens de verkiezingen van 1919 waren er eigenlijk ook nog geen partijprogramma's. Alleen de SDAP had dat in die tijd. Andere partijen volgden in de loop van de jaren. Van lieverlee kregen deze plaatselijke programma's meer relatie met de landelijke politiek.

In Nederland vertelde P.J. Troelstra van de SDAP zijn gehoor: 'De arbeidersklasse in Nederland grijpt thans de politieke macht'. Die revolutie kwam er niet. De economie trok in 1919 enorm aan. Er kwam veel werk en verbetering binnen de bevolking.

Met de Russische revolutie in het achterhoofd was men echter niet gerust. Als tegenactie kwamen er burgerwachten, die werden bemand door vrijwilligers. Ze werden getraind in het hanteren van wapens en traden op bij ongeregeldheden. Ook Hillegersberg en Schiebroek kenden een burgerwacht en een schietvereniging. Hillegersberg had drie Vendels met elk een eigen commandant. In de jaren dertig was K. Mulder commandant van Vendel III (Kleiweg). Ze oefenden in het gymnastieklokaal aan de Julianastraat. (Prinses Margrietlaan). P.J. Gouweleeuw was in de jaren dertig de commandant van de Schiebroekse burgerwacht en schietvereniging. Deze schietoefeningen vonden plaats in de openbare school aan de Bilderdijkstraat (Koraalstraat).

Jhr. V.H. de Villeneuve was van 1907 tot 1924 burgemeester van Hillegersberg. Na de verkiezingen van 1919 werd hij tevens tot 1924 burgemeester van Schiebroek benoemd.

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1923 stemmen voor het eerst ook alle vrouwen mee. In Hillegersberg stijgt het aantal kiesgerechtigden van 1.025 naar 2.345. Ook in Schiebroek zijn er dat jaar tweemaal zoveel kiesgerechtigden: van 158 naar 355.

Gemeente Hillegersberg

De gemeente Hillegersberg dateert van 1816, direct na de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden. Het gebied van Hillegersberg werd ontwikkeld vanuit de Rotte richting Schiebroek voor wat betreft het Kleiwegkwartier. De zandheuvel met de voorloper van de Hillegondakerk werd bij de grote overstromingen rond 1150 gespaard terwijl de kapel verder stroom neerwaarts verwoest werd. Daardoor werd de kerk in Hillegersberg de moederkerk van andere parochies langs de Rotte. Op deze manier ontstond al vroeg het ambacht Hillegersberg.

Het wapen wordt al genoemd in het jaar 1500 en toont de reuzin Hillegonde. Het zand loopt uit haar schort en vormt volgens de legende de heuvel waarop het kasteel en de Hillegondakerk zijn gebouwd.

Links Burgemeester De Villeneuve.
Rechts wethouder Breedveld.

Na de annexatie van Hillegersberg door de gemeente Rotterdam is het samen met Schiebroek een stadsdeel. Het wapen is overgedragen aan Rotterdam, maar wordt niet meer gebruikt. Ook Hillegersberg kreeg direct na de Eerste Wereldoorlog een nieuwe gemeenteraad, die bestond uit elf mannen. Het College van B&W werd gevormd door burgemeester Jonkheer V.N. de Villeneuve en de wethouders A.J. Breedveld en J. Schiereck. Breedveld zou tot 1941 raadslid blijven. Hij was van 1918 tot 1931 wethouder. Dit college heeft gezorgd voor de grote uitbreidingsplannen van Hillegersberg noord en zuid.

Aantal inwoners en kiesgerechtigden

Aan het begin van de twintigste eeuw was Hillegersberg een dorp met een kleine kern rondom de heuvel. Het gebied van het dorp bestond voor het grootste deel uit onbebouwd land en waterplassen. In het zuidelijkste deel van Hillegersberg stonden de meeste woningen. Bijna 4.000 van 7.000 geregistreerde inwoners zijn bij de grenswijziging van 1903 Rotterdammer geworden. Pas tijdens de urbanisatie in de jaren twintig en dertig zou het aantal inwoners weer gaan groeien. Op een spectaculaire wijze nog wel: van 5.000 in 1920 naar 15.000 in 1931. In 1941 had Hillegersberg 26.800 inwoners.

Stemgedrag

Hillegersberg was voor de Tweede Wereldoorlog vooral een christelijk dorp. Ruim de helft van de mensen stemden op een christelijke partij met de gereformeerde AR als aanvoerder naast de hervormde CHU en de rooms-katholieke RKSP. De socialisten en vrijzinnigen waren goed voor ongeveer een kwart van de stemmen. Vijftien procent was in die periode voor de liberalen. Het lijkt erop dat in de jaren dertig eerst een deel van deze stemmen naar het Verbond voor Nationaal Herstel en later naar de NSB is gegaan. Een deel van de sociaal democraten zou ook overgegaan kunnen zijn naar deze partijen. Een deel van hen zou echter ook naar de vrijzinnigen zijn overgestapt. Dit zijn echter speculaties. Immers tussen 1929 en 1933 kreeg de gemeente ruim 3000 nieuwe ingezetenen met kiesrecht, die de uitslag hebben kunnen doen bepalen. In 1931 werd de raad om deze reden uitgebreid van elf naar zeventien zetels.

Samenstelling van de laatste gemeenteraad

De samenstelling van de gemeenteraad liet ook hier de dominante aanwezigheid van de conventionele partijen zien. Van de zeventien raadszetels werden er tien door hen bezet. Tussen deze partijen was niet echt sprake van broederliefde: ze zagen elkaar eerder als concurrenten. Het laatste college had alleen een vertegenwoordiger van de RKSP, hoewel de burgemeester de AR stem wel liet gelden. De liberalen van de Vrijheidsbond

en de socialisten van de SDAP leverden de andere twee wethouders.

Wie waren die vertegenwoordigers van de bevolking? Om een idee te geven van de status binnen de gemeenschap heb ik een overzicht gemaakt van de laatste gemeenteraad. De leden die in het Kleiwegkwartier woonden zijn aangeduid met een *. Tevens heb ik gekeken naar hun adres en beroep. Het blijkt een heel gemêleerd gezelschap te zijn geweest, afkomstig uit alle delen van de gemeente en met een diversiteit aan sociale klasse.

De meeste raadsleden deden naast hun werk in de gemeenteraad meer in de gemeenschap. Natuurlijk wel binnen hun eigen zuil. Zo was P.H. Dijkshoorn ook lid van het polderbestuur, bestuurslid bij de Boerenleenbank en de Hollandse maatschappij voor de landbouw. Ook M.C. Siezen was lid van het polderbestuur. Voor de vereniging *Zoekt het*

De bevolking bekijkt de aangeplakte verkiezingsuitslagen. Hoek Straatweg-Kleiweg.

verlorene was hij penningmeester en hij was bestuurslid van de kiesvereniging voor het CHU. M.J. Janssen was bestuurslid van woningbouwvereniging *Onze Woning* en van de Vereniging Ziekenhuisverpleging. Ook A.J. Breedveld deed er van alles naast: Vereniging voor volksbelangen en de AR kiesvereniging. Binnen de socialistische zuil was B. Mensen actief in de *commissie tot wering van schoolverzuim*, woningbouwvereniging *Aller Belang* en de plaatselijke toneelvereniging *De Epigonen*. Binnen de liberale gemeenschap was J.J. Terwiel actief in het *Volksonderwijs* en de *Centrale oudercommissie* van het openbaar onderwijs. Hij was ook bestuurslid van de kiesvereniging van de *Vrijheidsbond* en van *De buiten sociëteit Lommerrijk*.

Opvallend is, dat binnen de rooms-katholieke zuil de functies altijd werden ingenomen door een kapelaan of andere geestelijke functionaris binnen de kerk.

Het laatste College van B&W bestond na de gemeenteraadsverkiezingen van 30 juni 1939 uit Burgemeester (vanaf 1924) F.H. van Kempen (AR) en wethouders W.L.M. Daniels (RK), J. Spronkers (SDAP) en Ir. J.J. Terwiel (VB).

Net als A.J. Breedveld, waren ook W.L.M. Daniëls en J. Spronkers gedurende een aantal perioden gemeenteraadslid en/of wethouder. In de jaren dertig was M.C. Siezen (CHU) zes jaar lang wethouder. Hij komt naar voren als een ambitieuze man, was vanaf 1927 raadslid, verdreef in 1931 op slinkse

Gemeenteraadsverkiezingen Hillegersberg in raadszetels

	1919	1923	1927	1931	1935	1939
Anti Revolutionaire Partij	3		3	4	4	4
Christelijk Historische Unie	1		2	3	3	2
Rooms-Katholieke Staatspartij	1		1	3	3	3
Sociaal Democratische Arbeiders Partij	1		2	4	3	3
Vrijheidsbond				3	2	2
Verbond Nationaal Herstel					2*	0
Vrijzinnige Democratische Bond						1
Lijst Janssen						2
	11	11	11	17	17	17

*1 lid scheidde zich al snel af en ging verder als ex VNH. Hij was lid van de NSB

wijze Breedveld uit het college en werd in 1938 burgemeester van Vlaardingen. Er waren meer gemeenteraadsleden met een lange staat van dienst. B. Mensen (SDAP) was lid van 1919 tot 1941, D. van der Kooy (AR) van 1919 tot 1939 en M.J. Janssen (RKSP en later lijst Janssen) van 1919 tot 1941.

Openbare orde en veiligheid

Brandweer

Vanaf juli 1920 kende Hillegersberg een Vrijwillige Brandweer. De brandweer telde zes handbrandspuiten met elk een eigen Brandweervereniging met brandspuitmeester. De gehele brandweer stond onder leiding van een opperbrandmeester-commandant. In

Gemeenteraadsleden van Hillegersberg 1939-1941

J.L. v.d Pauw *	AR	J. v. Stolberglaan 29b	Adjunct accountant
A.J. Breedveld	AR	Grindweg 54	Zonder beroep
L. Kolpa *	AR	Hillegondastraat 3a	Bouwkundige/aannemer/taxateur
W. v.d. Have *	AR	Rozenlaan 45b	Bestuurder vakvereniging
P.H. Dijkshoorn	CHU	Dorpsstraat 116	Veehouder
J.W. Verbeek	CHU	Berglustlaan 47a	Adjunct accountant
J.S. Beemer *	RKSP	J. v. Stolberglaan 73a	Administrateur
W.L.M. Daniels	RKSP	Straatweg 156	Koopman in uurwerken
A.H.J. Steeman	RKSP	Grindweg 48	Directeur
A. Heus	SDAP	v.d. Veldelaan 31	Houtbewerker
B. Mensen *	SDAP	Robert Owenstraat 13	Blikslager
J. Spronkers	SDAP	Grindweg 70	Secretaris SDAP
Mr. W.J. Jongeneel *	VB	Straatweg 115	Advocaat-procureur
Ir. J.J. Terwiel	VB	Hoofdweg 25	Werktuigkundig ingenieur
Chr. Fetter	VDB	Plasoord 14	Inspecteur directe belastingen
M.J. Janssen	Lijst Janssen		
J.H. Hermsen	Lijst Janssen	W.v. Hillegaersbergstr 35 b	Houtzager

het Kleiwegkwartier stonden twee van deze zes spuiten: Spuit 3 stond in de Hillegondastraat, naast het politiebureau en viel onder de Brandweervereniging 'De Eersteling'. Spuit 6 was te vinden in de Electroweg, naast de openbare school. Brandweervereniging 'Jan van der Heyden' was verantwoordelijk voor deze spuit.

Politie

Het nieuwe Politiebureau van Hillegersberg werd in 1921 of 1923 gebouwd aan de Hillegondastraat. In 1934 is de heer J. de Vries nog inspecteur van

de politie. Deze inspecteur moest het toneel verlaten, omdat hij door collega's in Delft werd betrapt met een andere vrouw dan waar hij mee getrouwd was. Het bureau werd al snel te klein. Er moest worden uitgebreid. In 1936 werden daarom de gebouwen van de Hygiënische Modelboerderij De Vaan aan de Straatweg 140 aangekocht door de gemeente. In 1937 was S. Voswijk Inspecteur van politie en werd het nieuwe bureau gebouwd. In 1938 is het politiebureau verhuisd naar Straatweg 138a-140. Dit bureau bleef in gebruik tot 1971.

Vrijwillige brandweer spuit 6
aan de Electroweg.

Gemeente Schiebroek

Het gebied Schiebroek behoorde bij Overschie. Rond 1266 zou het een ambacht zijn geworden van Overschie met Engelbert van Broek als Ambachtsheer. Het is waarschijnlijk dat de ontwikkeling van Schiebroek is begonnen bij de huidige Schiebroekseweg nabij de Broeksevliet. Deze vliet heet nu Vlietsloot en ligt in het Berg en Broek park. Na de vorming van het koninkrijk de Nederlanden (1815) werd het ambacht in 1817 *De gemeente Schiebroek*.

Het wapen werd in 1896 aan de gemeente toegekend. Het wapen heeft een gouden schild met daarop een azuurblauwe ster. Het is afgeleid van het wapen van het geslacht van Cralinghen. Na de annexatie van Schiebroek door de gemeente Rotterdam is het samen met Hillegersberg een stadsdeel. Het wapen is overgedragen aan Rotterdam, maar wordt niet meer gebruikt.

Tijdens de eerste gemeenteraadsverkiezingen in 1919 telde de gemeente zoals we eerder hebben gezien 158 kiesgerechtigden. Op de foto aan het begin van dit hoofdstuk zijn de acht leden van de gemeenteraad van 1919 te zien. Ook Burgemeester de Villeneuve, gemeentesecretaris en latere burgemeester J.P.H. Dhont en de plaatselijke veldwachter Willem Naaijen (1864-1935) staan op deze foto. Aangenomen wordt dat zij voor het oude gemeentehuis aan de Kleiweg poseren. Dit gezelschap

heeft het eerste uitbreidingsplan van Schiebroek gemaakt. Na de gemeenteraadsverkiezingen van 1923 krijgt Schiebroek een eigen burgemeester. De heer J.P.H. Dhont is van 1916 gemeentesecretaris en wordt in 1924 tevens burgemeester. Dit college had grootse plannen met Schiebroek. Ze maken plannen voor uitbreiding in de Schiebroeksepolder. De bouwmaatschappij Hibex zou het project bouwen en leende van de gemeente Schiebroek ruim 1 miljoen gulden. Aangezien Schiebroek dit geld weer leende van de overheid en de huizen niet werden verkocht en snel in waarde daalden kwam de gemeente in financiële moeilijkheden. Schiebroek stond lange tijd onder verscherpt toezicht en moest eigenlijk op alle uitgaven bezuinigen. Dit latere Tuindorp Schiebroek krijgt in 1930 een nieuw Raadhuis aan de Ringdijk. De kosten voor de bouw van het Raadhuis werden betaald door een nieuwe bouwmaatschappij. De burgemeester woonde in de Adrianalaan. Eigenlijk wilde hij een eigen ambtswoning. Zover is het nooit gekomen. Het middelpunt van Schiebroek wordt verlegd naar dit nieuwe Schiebroek. Het oude raadhuis/school aan de Kleiweg wordt gesloopt.

Aantal inwoners en kiesgerechtigden

Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog telde Schiebroek 158 kiesgerechtigden en 258 inwoners. Tussen

1920 en 1930 vermenigvuldigt het inwoneraantal met factor vier als gevolg van de woningbouw in het Kleiwegkwartier en het Tuindorp langs de Ringdijk. Vijf jaar later is dat getal weer verdubbeld naar 6.162 inwoners.

Stemgedrag

Schiebroek was, net als Hillegersberg, voor de Tweede Wereldoorlog vooral een christelijk dorp. De helft van de mensen stemde op een christelijke partij met de gereformeerde AR als aanvoerder, de katholieke RKSP als tweede partij, gevolgd door de hervormde CHU. De socialisten en vrijzinnigen waren goed voor ongeveer een kwart van de stemmen. Een kleine negen procent was in die periode voor de liberalen. In 1933 ging bijna vijf procent van de stemmen naar het Verbond voor Nationaal Herstel. In 1935 vertaalde zich dat in

één raadszetel. In datzelfde jaar waren er ook provinciale statenverkiezingen. 21 procent van de Schiebroekse inwoners stemde toen al op de NSB. Tijdens de Tweede Kamerverkiezingen in 1937 was de aanhang teruggelopen tot 10,46 procent. De NSB deed niet mee aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1939. Waar die stemmen naar toe gegaan zijn is niet helemaal duidelijk. Misschien naar Gemeentebelangen? Van oud-bewoners uit de Edelstenenbuurt heb ik verschillende onafhankelijke verhalen gehoord van de vele NSB families die daar woonden in die tijd.

Samenstelling van de laatste gemeenteraad

De christelijke partijen hadden in de laatste jaren van Schiebroek meer dan de helft van het aantal zetels bezet. Alleen in 1935 niet. Toen had de CHU

Gemeenteraadsverkiezingen Schiebroek in raadszetels

	1919	1923	1927	1931	1935	1939
Anti Revolutionaire Partij			1	2	2	2
Christelijk Historische Unie			2	2	1	2
Rooms-Katholieke Staatspartij			2	2	2	2
Sociaal Democratische Arbeiders Partij			2	2	2	2
Vrijheidsbond				1	1	1
Verbond voor Nationaal Herstel					1	
Gemeentebelangen			1	2	2	2
	8	8	8	11	11	11

één raadszetel. Het zou goed kunnen dat de verloren gegane stemmen naar het VNH zijn gegaan. CHU en VNH konden het wel redelijk met elkaar vinden. De sociaal democraten zijn vrij constant gebleven met twee raadszetels, net als de partij Gemeentebelangen. De liberalen speelden in Schiebroek een ondergeschikte rol in de raad.

De NSB deed niet mee met de gemeenteraadsverkiezingen van 14 mei 1935. Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 30 juni 1939 was de partij eveneens afwezig. Gezien de grote neergang van de partij besloot de Algemeen Leider, dat het beter was om door te gaan als beweging. De gemeenten Hillegersberg en Schiebroek hebben dan ook nooit gemeenteraadsleden gehad van de

NSB. In 1935 deed er wel een andere autoritair-conservatieve-fascistische partij mee: het Verbond voor Nationaal Herstel (VNH). In Hillegersberg zaten J.C. den Baars en A.A. Onderdelinden in de gemeenteraad voor VNH. Voor Schiebroek zat J.J. Rutgers in de raad. Ook was de Schiebroekse burgemeester J.P.H. Dhont van deze partij. De burgemeester zou zich later aansluiten bij de NSB, net als het hoofd van de Schiebroekse politie.

Wie waren die vertegenwoordigers van de bevolking? Vier raadsleden* woonden in het Kleiwegkwartier, twee leden kwamen uit het oude gebied buiten het Kleiwegkwartier en vijf leden kwamen uit de nieuwe uitbreidingsgebieden. De

Gemeenteraadsleden van Schiebroek 1939-1941

B.P. v. Meggelen *	AR	Schiebroeksesingel 22	Kantoorbediende
T. Tieleman	AR	Iepenlaan 72	Boekhouder
J.v.d. Eijk	CHU	Ringdijk 39	Veehouder
P. Hoijtink	CHU	Beukenlaan 91	Pianohandel
S.M. Bosman *	RKSP	Kleiweg 184	Adj. Comm. RvA
A.J. v. Lieshout	RKSP	Buitenzorg 22	Industrieel
G. v. Dantzig	SDAP	Adrianalaan 220	Boekhouder
R. Querido	SDAP	Iepenlaan 32	Kantoorbediende
N.P. Haremaker	VB	Adrianalaan 355	Adj. Insp. Rdam Lloyd
M.A. v. Eijdsen *	Gem. Bel.	Hoofdlaan 8	Notarisklerk
J.C. v. Dam *	Gem.Bel.	Stationsweg 9	Assuradeur

sociale status was in Schiebroek minder gemêleerd dan in Hillegersberg. Binnen de Schiebroekse gemeenschap zijn de raadsleden ook elders actief. A.J. van Lieshout is opperbrandmeester bij de vrijwillige brandweer. Ook is hij bestuurder van de RKSP kiesvereniging. Van Dam, Tieleman en Van Meggelen zijn de bestuurders van *Het crisis comité*. B.P. van Meggelen is ook bestuurder binnen de *Oranjevereniging*. R. Querido en G. van Dantzig waren actief binnen de socialistische zuil. De eerste was bestuurslid bij het *Instituut Arbeidersontwikkeling*. De laatste was bestuurder bij de woningbouwvereniging *Ons Aller Belang*. Burgemeester J.P.H. Dhont was regelmatig erevoorzitter of beschermheer en werd 'De Edelachtbare Heer J.P.H. Dhont' genoemd.

Het laatste College van B&W bestond na de gemeenteraadsverkiezingen van 30 juni 1939 uit burgemeester (vanaf 1924) J.P.H. Dhont (VNH) en wethouder T. Tieleman (AR) en G.A.E. Visser (CHU).

Openbare orde en veiligheid

Brandweer

De gemeente Schiebroek beschikte in 1933 over twee nieuwe handbrandspuiten. Eén in de Adrianalaan (spuit 2) en één in de Bilderdijkstraat (Koraalstraat) naast de openbare school (spuit 1). Brandmeester van deze laatste spuit was W. v.d. Kraan. Hij woonde aan de Kleiweg. A.J. van Lieshout was de Schiebroekse brandmeester. Hij was tevens raadslid voor de RKSP.

Politie

Lange tijd was er in Schiebroek één gemeenteveldwachter. Er is niet bekend waar deze veldwachter zijn kantoor had. Aangenomen wordt, dat hij een plaatsje had in het gemeentehuis aan de Kleiweg. Tijdens de groei van de gemeente werd ook het politiekorps uitgebreid. In 1930 werd het korps ondergebracht in het nieuwe gemeentehuis aan de Ringdijk 50. In 1935 bestond het korps uit drie agenten 2e klasse, één agent 1e klasse en hoofdagent Van 't Hof. Eind jaren dertig werd agent 1e klasse J. Biezepol de Schiebroekse hoofdagent.

Gemeente Rotterdam

In het jaar 1000 staat er aan de benedenloop van de Rotte een nederzetting en kerk *Rotta*. Door de overstromingen tussen 1100 en 1150 trok men verder het binnenland in naar de bovenloop van de Rotte. Bij één van de eerste nederzettingen in Hillegersberg vestigde men zich. Daar werd ook de kerkelijke functie overgenomen en werd de Hillegondakerk de moederkerk van Rotterdam. Later in de tijd werd ter hoogte van de huidige Hoogstraat een dam met sluis gelegd in de Rotte. De dam beschermde het land tegen het water. De sluis zorgde voor de afwatering van de Rotte naar de Maas. Vanaf 1281 wordt de naam Rotterdam genoemd. Graaf Willem IV schenkt Rotterdam in 1340 stadsrechten.

De annexatie

Al in de jaren twintig is er sprake van annexatieplannen van beide dorpen door Rotterdam. De verschillende pogingen zijn nooit doorgegaan. De betreffende gemeenten waren fel tegen annexatie en stelden alles in het werk om een annexatie te voorkomen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verloopt het anders. Na het bombardement van 14 mei 1940 worden al snel plannen gemaakt voor de wederopbouw. De gemeente Rotterdam wil zo snel mogelijk de winkels herstellen en de bedrijven de gelegenheid geven zich weer op te bouwen. Ook de Duitse bezetter wilde Rotterdam weer zo snel

mogelijk opbouwen. Rotterdam moest een belangrijk handelscentrum worden in het grote Duitse Rijk, dat Nazi Duitsland wilde stichten. De industrie en de haven moesten zo snel mogelijk worden aan- en ingepast in de Duitse oorlogseconomie. En natuurlijk was de stad ook belangrijk voor de oorlogsvoering. Ir. W.G. Witteveen was al vanaf 1924 werkzaam als stedenbouwkundige in Rotterdam. Witteveen komt naar voren als een visionair, die in hoofdlijnen de toekomst van een groot Rotterdam schetst. Al vrij snel in 1940 presenteert hij zijn plannen voor de opbouw van de stad aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart. De plannen vallen in goede aarde. Er komt tien miljoen beschikbaar. De Nationaal Socialisten houden niet van getreuzel en teveel inspraak. Al vrij snel wordt besloten tot een grootschalige onteigening van de binnenstad. Zo kan er snel en efficiënt gebouwd gaan worden. Ook worden plannen gemaakt om de wegen, de waterwegen en de spoorwegen aan te passen. Er moet een Groot Rotterdam komen met zo'n twee miljoen inwoners. In de ogen van de secretaris-generaal van Binnenlandse zaken mr. dr. K.J. Frederiks (1881-1961) helpt het niet om kleine stukjes grond toe te voegen aan Rotterdam; het moet groots worden aangepakt. In de plannen moeten niet alleen de kleinere gemeenten zoals Hillegersberg en Schiebroek worden ingelijfd; ook Schiedam, Vlaardingen en Maassluis moeten bij Rotterdam komen. Dat laatste zou niet

Gemeentewapen van Rotterdam sinds 1948.

De wapenspreuk werd in 1948 toegevoegd met toestemming van koningin Wilhelmina. De witte balk in het groene veld symboliseert de Rotte.

doorgaan. In mei 1941 is er nog geen enkele gemeenteraad of College van B&W op de hoogte van de plannen. Op 6 mei krijgt men een brief van de provincie met de aankondiging van de annexatie. Als reden wordt opgegeven dat Rotterdam ruimte nodig heeft voor woningbouw en bedrijven, die niet meer in de stad kunnen terugkeren. Protesten vanuit de gemeente Hillegersberg, Schiebroek en Overschie maken geen indruk: men heeft immers al lang besloten. De overdracht zou 1 juli gaan plaats vinden. Het wordt uiteindelijk 1 augustus 1941, dat zowel Hillegersberg als Schiebroek ophouden te bestaan als zelfstandige gemeenten. Burgemeester Van Kempen van Hillegersberg en burgemeester Dhondt van Schiebroek worden ontheven uit hun ambt, net als de wethouders. Alle ambtenaren komen in dienst van Rotterdam. De gemeenteraadsleden zijn overbodig geworden. Alleen A.J. Breedveld wordt als gemeenteraadslid toegevoegd aan de gemeenteraad van Rotterdam. Hij zou dat één maand zijn. Op 1 september 1941 wordt volgens verordening 152/1941 de gemeenteraad opgeheven. De burgemeesters nemen gedurende de rest van de Tweede Wereldoorlog de beslissingen.

De politiekorpsen van Hillegersberg en Schiebroek worden samengevoegd. De nieuwe eenheid valt onder het korps van Rotterdam. De Rotterdamse inspecteur H.C.J. Duindam krijgt de leiding over beide politiekorpsen. Hij besluit, dat één politiebureau voldoende is. Het bureau van Schiebroek wordt gesloten, maar

zou nog wel decennia lang dienst doen ten behoeve van ondersteunende diensten. Het betrekkelijk nieuwe bureau van Hillegersberg aan de Straatweg wordt het onderkomen van 29 politiefunctionarissen, twee rechercheurs, een fotograaf en administratieve krachten. De inspecteur had de leiding.

Het raadhuis aan de Ringdijk in Schiebroek wordt opgeheven. Het Hillegersbergse raadhuis aan de Straatweg wordt een hulpsecretarie. Hillegersberg Zuid en Schiebroek Zuid aan de Kleiweg worden samen de wijk Kleiwegkwartier.

De bestuurders tijdens de oorlog

Burgemeesters onderhielden ook voor de Tweede Wereldoorlog hun netwerk om zaken op elkaar af te stemmen en om elkaar te consulteren. Het handhaven van de openbare orde is altijd een belangrijke opdracht geweest van de burgemeester. Net als het leiden van het gemeentelijke apparaat en het zijn van een 'burgervader' voor de bevolking. Gezag was bijna synoniem voor het ambt. Ontzag hebben voor hogere machten en gezag uitstralen naar het lagere echelon. Schakelen, schikken en rimpels/kreukels wegwerken zullen belangrijke eigenschappen zijn geweest bij de uitoefening van het ambt. Zoals in hoofdstuk twee aangehaald werd de bestaande bestuursstructuur door de bezetter ingezet om de nazificering van de Nederlandse samenleving te realiseren. De burgemeesters waren binnen deze structuur een belangrijke

schakel tussen de gemeente en de Rijksoverheid. Door de annexatie in 1941 waren burgemeester Van Kempen (Hillegersberg) en burgemeester Dhont (Schiebroek) tijdens de Tweede Wereldoorlog maar ruim een jaar in functie binnen de beide gemeenten, waar het Kleiwegkwartier onderdeel van uitmaakte.

F.H. van Kempen (1879-1966) was burgemeester van Hillegersberg van 1924 tot 1941. Na de annexatie ging hij met pensioen. Hij bleef tot zijn dood in Hillegersberg wonen. J.P.H. Dhont, (1884-1983) was burgemeester van Schiebroek van 1924-1941. Vanaf 1916 was hij ook gemeentesecretaris. Voor de Tweede Wereldoorlog was hij lid van het Verbond voor Nationaal Herstel (VNH). Hij wilde na zijn ontslag in Schiebroek graag opnieuw ergens burgemeester worden en doet bij de autoriteiten diverse pogingen. Met ingang van 6 januari 1942 werd hij sympathiserend lid van de NSB en per 15 januari 1943 werd hij lid. Het lukt hem om in 1943 NSB burgemeester te worden van Sliedrecht. Direct na de oorlog wordt hij opgepakt en vastgezet in het Bewarings-en Verblijfskamp te Hoogerheide. Het Tribunaal voor het arrondissement Dordrecht doet op 16 december 1946 uitspraak. Ze acht de heer Dhont schuldig aan zeven ten laste gelegde feiten en voegt een aantal overwegingen toe. Oud Burgemeester J.P.H. Dhont wordt veroordeeld tot 1: Een interneringstijd van drie jaar. 2: Ontzetting uit het recht van kiezen en verkiesbaarheid. 3: Verbeurdverklaring

van de inboedel uitgezonderd het zilverwerk tot een waarde van 3500 gulden.

Er werd gesproken over 'de nieuwe orde'. De oude samenleving met grote sociale verschillen in een verzuild landschap paste niet in het Nationaal Socialistische beeld van Duitsland. Ook de moderne bestuurders van voor de bezetting wilden hier vanaf. Het leek erop dat beide opvattingen goed op elkaar aansloten. Al vrij snel begon de verwarring bij de aankondiging van Duitse maatregelen. Zo werd in de zomer van 1940 al aangekondigd dat voor alle ambtenaren en leraren een Ariërverklaring verplicht werd. Gevolgd door de registratie van joodse bedrijven en, in januari 1941, de aankondiging van het verplichte persoonsbewijs voor elke inwoner met daarbij de registratie van joodse ouders en grootouders. Toen door de registratie duidelijk was wie Joods of Arisch was kon de tweedeling een aanvang te krijgen. De burgemeesters hadden hier blijkbaar ook een rol in: het college van burgemeester en wethouders van Hillegersberg stuurt een brief naar alle schoolhoofden met het verzoek toe te zien dat het verbod om joodse kinderen te laten schoolzwemen zou worden nageleefd.

Ook het tegengaan van werkeloosheid, losbandigheid en zedelijk verval kreeg de aandacht. De *arbeidsinzet* werd daarom aangekondigd. Armoedebestrijding zou moeten worden tegengegaan door een algemene organisatie, die los zou komen te staan van de

bestaande zuilen uit het maatschappelijk middenveld. *Winterhulp Nederland* en *Nederlandse Volks Dienst* zouden dit gaan organiseren. De burgemeester werd aangewezen als *Plaatselijk Leider*, de gemeenteontvanger werd de *penningmeester*. Ook kreeg de burgemeester een rol bij alle eerder genoemde maatregelen die werden genomen door de Duitsers.

Binnen het politieke mijnenveld dat door de Duitsers was gecreëerd moest elke bestuurder zijn eigen weg vinden en inschatten wat de reikwijdte van al deze maatregelen was. Van burgemeester Van Kempen wordt gezegd, dat hij weinig actief verzet heeft geboden, heeft gehandeld vanuit angst en zich dat eerste oorlogsjaar loyaal opstelde en loyaliteit verwachtte van ambtenaren en bevolking. Als tegenhanger breng ik naar voren, dat hij alleen het eerste jaar 'Burgemeester in oorlogstijd' is geweest. Het eerste jaar deed de bezetter zich vredelievender voor dan hij was. Het kan dus ook goedgelovigheid zijn geweest van Van Kempen of misschien gezond opportunisme. Burgemeester Dhont was voor de oorlog al lid van het Verbond voor Nationaal Herstel. We hebben net gezien hoe hij zich gedurende de oorlog heeft ontwikkeld tot een NSB burgemeester.

De burgemeesters hadden ook te maken met hun wethouders, hoofdambtenaren en raadsleden. Ik heb niet uitgezocht of er binnen het ambtenarencorps van beide dorpen NSB aanhangers waren. Wel is bekend, dat er binnen

het politiecorps van beide gemeenten sympathieën waren. Natuurlijk zal ook het grote aantal NSB burgers in het Kleiwegkwartier een rol hebben gespeeld. Binnen dit krachtenveld was diplomatiek omgaan met de verschillende opvattingen van belang bij het nemen van beslissingen en het uitdragen van opvattingen. Er zou een groot beroep worden gedaan op het eigen morele kompas van elke bestuurder.

De kerken (ook de drie kerken in het Kleiwegkwartier), verschillende scholen en andere maatschappelijke organisaties begonnen zich te roeren wat uiteindelijk zou uitlopen op de *Februaristaking* in 1941. Het geduld van de bezetter raakte op. Men wilde haast maken met de realisatie van de Nieuwe Orde. Drie maanden later zou het duidelijk worden dat er spoedig een eind zou komen aan het burgemeesterschap van beide heren. Hillegersberg en Schiebroek hebben per 1 augustus 1941 gezamenlijk een nieuwe burgemeester: de heer P.J. Oud. Eind augustus 1941 werd door de Rijkscommissaris het collegiale bestuur opgeheven. Binnen twee maanden hebben de burgers van Hillegersberg en Schiebroek geen gemeenteraad meer en opnieuw een andere burgemeester: Ing. F.E. Müller (1889-1960) volgt op 10 oktober 1941 burgemeester P.J. Oud op.

Frits Müller was de zoon van een Duitse fabrikant van lijm en schoensmeer in Utrecht. Zijn moeder was Nederlands en overleed op jonge leeftijd. Zijn tweede moeder was afkomstig uit de

Duitse Hoge Adel. Het gezin was vaak in Duitsland en had contacten met aanhangers van Hitler. Na zijn studie werd Frits eerst procuratiehouder van de fabriek en later samen met zijn broer directeur. Vanaf 1935 is Müller lid van de NSB (stamnummer 543) en NSB Kringleider in Utrecht. Hij werd commissaris van het gewest Utrecht en algemeen gemachtigde van A. Mussert.

Er wordt verschillend over Müller geschreven. J v.d. Pauw (Rotterdam in de WO II) is positiever: hij was gematigd en tegen de totale verwoesting van de havens. T. Pollmann (Mussert en co.) noemt hem een schrijftafelcrimineel, die anderen het vuile werk liet doen. Vanuit Utrecht kwam de veel jongere Mr. Dr. J.F.P. Dijkhuis met hem mee naar Rotterdam. Dijkhuis bracht in kaart welke politieke overtuiging elke ambtenaar had, deed het personeelsbeleid zelf en hield er vertrouwensmannen op na. Op deze manier ontstond 'de terreur van de Coolsingel', die in snel tempo werd 'genazificeerd'. Een feit is dat bij zijn aantreden het ambtenarencorps dertig NSB leden telden. Een jaar later waren dat er ongeveer 1.200. Naast de eerder genoemde A. Herbschleb als vertrouwensman was er een tweede die op de voorgrond trad: NSB Kringleider van Overschie J.H. Rosman. Hij werd directeur van de RET die als gevolg van deze aanstelling snel nazificeerde. Beide vertrouwensmannen kregen twintig jaar gevangenisstraf voor de gepleegde daden. Burgemeester Müller was een krachtig voorstander van de arbeidsinzet. Hij was tevens verantwoordelijk voor de snelle deportatie van de Rotterdamse

Joden. In juli 1942 was bijna iedereen weg gevoerd. Sneller dan in Amsterdam bijvoorbeeld.

Zowel de burgemeester als zijn secretaris Dijkhuis werden alleen veroordeeld voor hun daden. Hun positie en aandeel c.q. verantwoordelijkheid voor het werk van hun organisatie wordt in de strafmaat niet mee gerekend. Beiden werden in 1946 veroordeeld tot tien jaar gevangenisstraf.

Na de Tweede Wereldoorlog

P.J. Oud wordt in 1945 weer burgemeester van Rotterdam en er wordt een nood-gemeenteraad aangesteld. Het militair gezag in Nederland heeft in die periode tijdelijk de macht in handen in het land.

28 mei 1946 werd het basisplan aangenomen door de gemeenteraad: Hillegersberg en Schiebroek zouden groene buitenwijken van Rotterdam gaan worden.

Op 26 juli 1946 wordt de eerste naoorlogse gemeenteraadsverkiezing gehouden. De socialisten en communisten krijgen iets meer dan 56 procent van de stemmen. De confessionele partijen behalen circa 35 procent van de stemmen. Bijna zeven procent was voor de liberalen. De bewoners van het Kleiwegkwartier hadden dus na de oorlog een gemeenteraad van een heel andere signatuur dan die van voor de Tweede Wereldoorlog. Bovendien staan voor het eerst de gemeentelijke bestuurders van de beide dorpen op

veel grotere afstand van de burger dan ooit tevoren. De komende 56 jaar zou Rotterdam een gemeenteraad hebben waarin de PvdA de politiek en het bestuur domineert.

De stad en de wijkraad

Al voor de Tweede Wereldoorlog zag men ook de nadelen van grote gemeenten, die snel groeiden door annexaties. Het zou 'de burgerzin kunnen doden': de belangstelling van de burger voor de ontwikkeling van de gemeenschap. Tijdens de oorlog en direct erna werd binnen de gemeenteraad van Rotterdam al gesproken over decentralisatie en vormen van behoud van een zekere zelfstandigheid van de voormalige randgemeenten. 'Daar waren voor de annexatie immers veel personen bekwaam en bereid om iets te doen voor de publieke zaak,' was de gedachte. Men ging ervan uit, dat die er ook in de nieuwe situatie zouden zijn. De vraag was alleen op welke manier de burgerzin gestalte zou moeten krijgen. Moest het een wijkbestuur worden met een sociaal-culturele functie of moest het een orgaan worden met publiek gezag en bestuurlijke functies? Men zocht tevens naar een balans tussen centraal besturen versus decentraal besturen. Er werden eenheden gevormd van voormalige gemeenten en woongebieden.

Elke eenheid zou een wijkbestuur krijgen, dat ervoor moest zorgen dat die eenheid zich in sociaal-culturele zin (verder) zou ontwikkelen en zou gaan dienen als sociale beschutting tegen het onpersoonlijke stedelijke leven.

Op 8 mei 1947 werd door de gemeenteraad de 'Verordening op de Wijkraden in de gemeente Rotterdam' vastgesteld. Deze wijkraden zouden plaatselijk burgerschap ontwikkelen.

Hillegersberg en Schiebroek worden samengevoegd tot één territorium en krijgen in 1948 gezamenlijk een wijkraad. Het doel van deze raad is 'Burgers meer betrekken bij het bestuur van de stad en de participatie bevorderen'. De wijkraad krijgt als taak 'De gemeenteraad en het College van B&W te adviseren'.

De eerste wijkraden werden benoemd door het College van B&W. De samenstelling van de raad moest een afspiegeling zijn van kerkelijke, politieke en maatschappelijke organisaties binnen het gebied. Het aantal leden werd gebaseerd op de grootte van de deelgemeente zoals dat werd gedaan met het aantal gemeenteraadsleden. De aanstelling was telkens voor vier jaar.

In 1952 werd onderzoek gedaan naar de eerste ervaringen met en in de wijkraden. Het doel van het onderzoek was het functioneren van de wijkraden verbeteren. Uit één van de resultaten van het onderzoek bleek dat de raad beter functioneerde en zelf meer tevreden was naarmate het gebied verder van het centrum lag. Er werd een aantal adviezen geformuleerd:

- Breid het aantal taken uit met bestuurlijke taken naast de bestaande sociaal-culturele taken.
- Draag bevoegdheden over van de gemeenteraad naar de wijkraden.

- Stel een op maat gemaakt statuut op voor elk gebied.
- Laat de burgers niet hun eigen wijkraadsleden kiezen. Dit zou een kleinburgerlijke mentaliteit in de hand werken en zorgen voor dorpspolitiek.

Ook de landelijke overheid deed onderzoek naar decentralisatie binnen gemeentegrenzen en adviseerde de deelraden meer wettelijke bevoegdheden te geven c.q. over te dragen van gemeenteraad naar deelraden.

Van 1958 tot 1970 was Prof. Dr. Wim Couwenhoven (KVP) lid van de gemeenteraad. Hij woonde vanaf 1962 in het Kleiwegkwartier aan de Akkerwindestraat.

In zijn tijd begon de discussie over de deelgemeenten. Couwenhoven pleitte - tevergeefs - voor een andere benadering. 'Je kan toch niet vanuit je politieke ideologie over de problemen van de buurt praten?' Couwenhoven zag meer in wijkopbouworganen met een belangrijke rol voor de sleutelfiguren in de wijk.

Eind jaren vijftig ontstaan er op initiatief van bewoners en maatschappelijke organisaties wijkopbouworganen. Het eerste Rotterdamse opbouworgaan *De Schiebroekse Gemeenschap* ontstaat in 1956.

Op zich begrijpelijk: van de totale woningvoorraad in Schiebroek werd immers 59 procent gebouwd in de periode 1945-1968. In korte tijd kreeg Schiebroek er veel inwoners bij. De sociale structuren moesten nog worden

opgebouwd. Het bestuur werd dan ook gevormd door vertegenwoordigers van de verschillende kerkgenootschappen, het Humanistisch Verbond en de vakbeweging. Ook in het Molenlaankwartier werd in de periode 1945-1968 veel gebouwd. Dit in tegenstelling tot het Kleiwegkwartier waar 84 procent van de woningvoorraad dateert van voor 1945. Hier werd slechts vijf procent van de woningen gebouwd tussen 1945-1968.

Aangenomen kan worden dat in het Kleiwegkwartier van na de Tweede Wereldoorlog werd verder geleefd binnen de bestaande sociale structuren van voor 1940. Wellicht is dit de reden dat er in het Kleiwegkwartier relatief laat met samenlevingsopbouw werd begonnen.

In de wijkraadsverordening van 1963 worden de bevoegdheden van de wijkraad uitgebreid en krijgt deze een eigen budget. De leden worden nog niet gekozen. De vertegenwoordiging is nu niet meer gebaseerd op een afspiegeling van kerkelijke en maatschappelijke organisaties, maar van politieke partijen. De wijkraad krijgt tevens de mogelijkheid tot het instellen van een dagelijks bestuur en mag commissies instellen. De wijkraden gaan in deze periode meer richting deelgemeente. De gemeenteraad heeft in haar besluitvorming geanticipeerd op de gemeentewet van 1964. De gemeenteraad krijgt daarin de mogelijkheid om bevoegdheden over te dragen aan commissies.

Er ontstaat van lieverlee een vermeende tegenstelling tussen de wijkraad en de

opbouworganen. De vraag 'wie vertegenwoordigt nu eigenlijk de bewoner?' is daarbij een belangrijk punt van discussie. Dit zou destijds in Hillegersberg-Schiebroek niet of nauwelijks hebben gespeeld. De samenwerking tussen opbouworgaan Schiebroek en wijkraad zou goed verlopen. Na veel discussie wordt in 1963 tevens besloten om een vijfjarig experiment aan te gaan door in vijf gebieden zowel een wijkraad als een sociaal opbouworgaan te hebben. Beiden krijgen het recht om namens de bevolking te spreken. De wijkraden

zouden zich meer richten op de relatie tussen de bevolking in de wijk en de gemeentelijke overheid. De sociale opbouworganen richten zich meer op de zelfwerkzaamheid van mensen en groepen en hun onderlinge relatie. In 1968 wordt de proefperiode beëindigd en wordt de gelegenheid geopend aan de wijken om initiatieven te ontplooiën voor een deelgemeenteraad of een sociaal opbouworgaan. De wijkraad van Hillegersberg-Schiebroek zou blijven bestaan tot 1983.

J. Kolpa

J. Kolpa werd in 1974 lid van de wijkraad namens het CDA. Hij woonde en werkte in het Kleiwegkwartier. In *Historisch Perspectief van de Deelgemeenten Rotterdam* (2002) vertellen bestuurders en oud-bestuurders over hun ervaringen. De onderstaande tekst komt uit deze uitgave.

'... Het frustrerende van een instituut als een wijkraad vond ik dat deze slechts een adviserende functie had en de adviezen niet altijd serieus werden genomen. Als het de gemeente Rotterdam minder goed uitkwam, werden de adviezen gewoon onderuit gehaald. Dat was erg jammer, hoewel we soms wel succes hadden, bijvoorbeeld als de bevolking heel duidelijk bezwaar maakte tegen een bepaalde maatregel ... De deelgemeente kreeg een aantal bevoegdheden en kon dus daadwerkelijk aanpakken wat belangrijk was voor de bevolking. De beperking van dat bevoegdhedenpakket zie ik tegelijkertijd

als de zwakte van het instituut. Daar komt nog een beperking bij: ik zie een deelraad nog niet naar buiten komen met een grote visie op de inrichting van de stad; daarvoor is het blikveld te beperkt en ontbreekt het aan de noodzakelijke deskundigheid ... Hillegersberg is een goed voorbeeld van hoe het in stedenbouwkundig opzicht niet had gemoeten. De opzet is weliswaar vooroorlogs, maar op de Straatweg zie je absoluut niet dat je door een uniek plasseengebied rijdt ... Hetzelfde zie je bij een fraai monument als de Hillegondakerk. Die is rondom volgebouwd, zodat hij vrijwel geheel aan het zicht wordt onttrokken. Je mag wel stellen dat in het verleden een visie op de ontwikkeling van een bestemmingsplan zeer beperkt aanwezig was ...'

Kolpa heeft niet de hele periode volgemaakt. Door zijn werkzaamheden als makelaar, taxateur en vastgoedeigenaar vond hij dat er sprake was van verstrengeling van belangen. Hij trok zich terug als wijkraadslid.

De samenstelling van de wijkraad is vanaf 1964 gebaseerd geweest op vertegenwoordigers van politieke partijen. Tijdens de laatste periode van 1978-1982 bestaat de wijkraad uit 21 leden. Het CDA en de PvdA hebben elk zeven zetels, de VVD heeft er zes en D66 heeft één zetel. De stemverhouding in de stad als geheel is nogal afwijkend in vergelijking met de wijkraad in Hillegersberg-Schiebroek. Ruim 50 procent is daar voor de PvdA, 21 procent CDA, twaalf procent VVD en zes procent D66. Tijdens de laatste wijkraad periode worden vier zetels bezet door inwoners uit het Kleiwegkwartier. De heren R.S.F. Bekker en G.S. Schippers namens het CDA. Vanuit de PvdA zijn dat de dames I.M. Schwedler-Maes en A.S. Tuijnburg Muis-Breugem.

De stad en de deelgemeente

Decennialang ging het goed met de stad. Rotterdam profiteerde van de activiteiten, die nog steeds gebaseerd waren op de industriële economie. De stad heeft een laag opgeleide bevolking. Er is veel sociale woningbouw. De politiek heeft een binding met de bevolking, die over het algemeen stemt op de PvdA. In de jaren tachtig trekt veel van het middenkader de stad uit om zich te vestigen in de randgemeenten. Er ontstaan allerlei sociale spanningen. Er is veel overlast als gevolg van drugsgebruik en de criminele wereld daaromheen. Er wordt prostitutie in de wijk bedreven en er wordt veel overlast ervaren van horecazaken in het Kleiweg-

kwartier. Woningen zijn slecht onderhouden en er zijn veel 'huisjesmelkers' in bepaalde delen van het Kleiwegkwartier. Er ontstaat veel onrust bij bewoners in die buurten. Woningen worden gesplitst en verkocht. Er zijn in de stad spanningen tussen autochtone en allochtone Rotterdammers. Het Kleiwegkwartier is één van de wijken waar weinig allochtone Rotterdammers wonen. Er is in de stad veel werkloosheid en mensen zijn langdurig afhankelijk van een uitkering. Ondanks het sluiten van talloze bedrijven in deze periode is er binnen het Kleiwegkwartier een lage werkloosheid. Het gevoel van veiligheid is in de stad over het algemeen genomen ver te zoeken. In deze periode ontstaat uit een werkgroep binnen het *Intitiatiefcomité Kleiwegkwartier* de bewonersorganisatie BOK, met als doel: *de leefbaarheid binnen het Kleiwegkwartier te bevorderen*. De stad kent een hoog aantal moorden, die bovendien vaak niet worden opgelost. In het Kleiwegkwartier wordt iemand vermoord in zijn auto, die staat te wachten voor het rode stoplicht bij de Uitweg. Twee mannen op een scooter schieten het slachtoffer dood. Zijn vrouw zit naast hem. Inwoners hebben steeds meer het idee, dat de mantra van de stad 'Geen woorden maar daden' is geworden tot 'Meer woorden dan daden'. Het bestuur lijkt het contact met de bevolking kwijt te raken.

Met ingang van 11 januari 1983 is Hillegersberg-Schiebroek een deelgemeente met een raad van 25 leden. In 1988 werden dat er zelfs 27. Van 1992 tot 2014 heeft de deelgemeente negen-

tien leden. In verband met de financiële situatie van de gemeente Rotterdam wordt er in 1983 geëxperimenteerd met een deelraad, die een beperkte ambtelijke ondersteuning krijgt. De deelgemeente moet het doen met de ambtelijke ondersteuning, zoals de wijkraad die had. Normaal zou de deelgemeente één miljoen gulden per jaar gaan kosten. Hillegersberg-Schiebroek doet het de eerste jaren met fl. 250.000. De start van de deelgemeente was moeilijk. Het dagelijks bestuur van de wijkraad gaat een gesprek aan met de wethouder. Men wordt het eens over de ondersteuning. Ook kan op de ambtenaren van de Coolsingel worden gerekend indien nodig. Er was nog een ander probleem: een gebied kon een deelraad of een sociaalopbouworgaan hebben. Als besloten werd, dat de wijkraad een deelgemeenteraad zou worden, betekende dit het einde van het opbouworgaan *De Schiebroekse Gemeenschap*. De bevolking zou het laatste woord krijgen. Het werd zoals we net hebben gezien een deelgemeente. Bij de verkiezingen van 10 november 1982 wint de VVD met bijna 35 procent van de stemmen. De PvdA wordt tweede met ruim 26 procent. Het CDA krijgt bijna 24 procent. De overgang van wijkraad naar deelgemeenteraad bracht direct veel beroering met zich mee. Er moest een coalitie worden gevormd met een bestuur dat zou bestaan uit vijf zetels. Tussen de PvdA en het CDA ontstaat veel gekibbel over de zetelverdeling. Beide partijen claimen er twee. De VVD is de riant toekijkende derde partij, die

twee zetels krijgt. Uiteindelijk krijgt ook de PvdA er twee en het CDA één. Het werk kan beginnen.

De bevoegdheden, die de gemeenteraad overdraagt aan de deelgemeente wisselen per deelgemeente. Aanvankelijk worden aan Hillegersberg-Schiebroek bevoegdheden zoals het verlenen, weigeren of intrekken van bouwvergunningen overgedragen. Net als het kunnen beslissen over allerlei verkeers- en straatvoorzieningen, hinderwetvergunningen verlenen, wijzigen of weigeren, leerkrachten aanstellen en bestemmingsplannen vaststellen. Ook stelt de deelgemeente een welzijnsplan op en legt dat vast. In de laatste gemeentegids van de deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek staat de volgende opsomming van bevoegdheden:

Openbare ruimte

- het uitwerken van bestemmingsplannen;
- het onderhoud van wegen, pleinen, fiets- en voetpaden, openbaar groen en bruggen;
- verkeersveiligheid en verkeersmaatregelen;

Welzijn

- het subsidiëren van peuterspeelzaalwerk, jeugd- en jongerenwerk, opbouwwerk, bewonersorganisaties, ouderenwerk en maatschappelijk werk;
- het exploiteren van voorzieningen zoals volkstuinen en gymnastiekzalen;

- het vaststellen van de tarieven van voorzieningen voor sport en recreatie;
- wijkgerichte werkgelegenheidsprojecten stimuleren;

Handhaving

- het toepassen van de Winkeltijdenwet;
- het instellen van markten, de tijden dat deze worden gehouden en via de gemeente vergunningverlening voor standplaatsen;

- het toepassen en uitvoeren van de Wet Milieubeheer, Drank- en Horecawet, Wet op de dierenbescherming, Wet op kansspelen en de Algemene Plaatselijke Verordening (APV);

Economie

- de wijk economie bevorderen (zonder bevoegdheden).

Een deel van de wijkraadsleden wordt gekozen tot deelraadslid.

Ida Schwedler-Maes

Mevrouw I. M. Schwedler-Maes was van 1983 tot 1994 drie perioden lid van de deelgemeenteraad Hillegersberg-Schiebroek voor de PvdA. Ze is geboren en getogen in het Kleiwegkwartier. Met haar ouders woonde ze in de Diamantweg. Tijdens haar huwelijk woonde ze met man en haar twee zoons aan het Bergpolderplein. Een dag voor de gemeenteraadsverkiezingen bezoek ik haar op 20 maart 2018 in de Kleyburg waar ze, inmiddels 87 jaar, al weer twintig jaar woont. Als ik haar vraag hoe ze in de politiek terecht gekomen is antwoordt ze direct fel maar lachend; 'Uit boosheid'. In die tijd was er in het huisje op het Bergpolderplein ook een openbaar toilet. 'Het stonk daar vreselijk zo naast de tramhalte. Mannen liepen al half met hun gulp open naar binnen. Ik ben toen naar de wijkraad gegaan om ervoor te pleiten dit toilet te sluiten. Ze schreven daar helemaal niets op en de wijkraadsleden reageerden amper. Ik was daar boos over en voelde me niet echt serieus genomen. In die tijd was ik verder actief in de oudercommissie van school en deed nog wat dingen, was lid van de PvdA en werd zo kandidaat-lid voor de eerste

deelgemeente in ons stadsdeel'. Als kind zat Ida Maes op de openbare school aan de Bilderdijkstraat (Koraalstraat) en ging tijdens de Tweede Wereldoorlog naar de huishoudschool. Verder heeft ze zich als autodidact ontwikkeld. 'Deze gebrekkige opleiding heeft me altijd parten gespeeld tijdens mijn werk als deelraadslid. De politiek is een arena waar echte gevechten plaatsvinden. Je moet dus altijd op je hoede zijn, je dossier goed kennen en strategisch kunnen opereren. Aan de politiek houd je geen vrienden over' vertelt ze. 'Je moet een goede thuisbasis hebben om het vol te kunnen houden. Mijn man wachtte vaak op me als ik 's avonds weer eens weg was. Ik kon mijn verhaal doen en hij relativeerde dingen als ik boos of gefrustreerd thuis kwam'. Ook dit vertelt ze serieus maar lachend. Tijdens haar eerste twee perioden was ze voorzitter van de commissie Welzijn en Onderwijs en lid van het dagelijks bestuur. In die tijd had ze intensief contact met de Initiatiefgroep Kleiwegkwartier en allerlei andere organisaties. Het Kleiwegkwartier was haar aandachtsgebied. Een bepaalde periode voerde ze ook een kinderspreekuur en fietste vaak door de deelgemeente om alle hoeken en gaten te leren kennen en met mensen te praten. We komen zo

De heer G.S. Schippers en de dames I.M. Schwedler-Maes en A.S. Tuijnenburg Muis-Breugem worden deelraadslid. De eerste periode blijft een moeilijke voor de deelgemeenteraad. Rondom de eerste voorzitter mevrouw H.E. Verhagen (VVD) is er veel onrust binnen het dagelijks bestuur. Mevrouw I.M. Schwedler-Maes is daar lid van. Ook het functioneren van de raad zelf verloopt onrustig. Men moet erg wennen aan de formele procedures

en de bevoegdheid om beslissingen te nemen binnen de juiste juridische en bestuurlijke kaders. Na twee jaar is de situatie onhoudbaar en treedt de voorzitter af. Rondom de verkiezing van een nieuwe voorzitter ontstaat een heel drama. Aanvankelijk zou een PvdA lid voorzitter worden, maar de raad besliste op het laatste moment anders: de voorzittershamer bleef in handen van de VVD.

op het thema inspraak. 'Ik vind het heel belangrijk dat er echt naar bewoners wordt geluisterd en dat er een dialoog plaats vind. Ambtenaren hebben veel macht. Ze worden niet voor niets de vierde macht genoemd. De diensten komen vaak met uitgewerkte voorstellen, waar ze moeilijk van af te brengen zijn. Mensen denken vaak dat er niets meer valt in te spreken. Het tegendeel is waar'. Ze vertelt dat niet alleen burgers te maken hadden met de macht van de ambtenaar, maar 'de politici moesten ook nog wel eens een robbertje vechten met hen'. We praten verder over de invloed en de macht van de deelgemeenteraad. 'Intern waren er natuurlijk de verschillen tussen de partijen. In onze deelgemeente had de VVD en in bepaalde tijden het CDA de overhand. De PvdA was in de gemeenteraad altijd de grootste partij. Het was dus nog weleens ingewikkeld. Voor de zaken die de deelgemeente overstegen hadden we als fractie gemakkelijk toegang en overleg met de fractie in de stad'.

Tegen het eind van ons gesprek vraag ik mevrouw Schwedler wat ze hoofdzakelijk heeft overgehouden aan haar werk als deelraadslid. Als eerste noemt ze *mensenkennis*, vervolgens de *feitenkennis* die je

gaandeweg opdoet en als derde noemt ze het leren kennen van *andere werelden*. Ze kijkt er met veel plezier op terug. Ze is het nog niet verleerd trouwens want ze is nu voorzitter van de bewonerscommissie in de Kleyburg en actief tijdens de bewonersbijeenkomsten in de koffiekamer.

Bij het weggaan vraag ik haar nog of ze morgen gaat stemmen. 'Natuurlijk ga ik stemmen. Je hebt anders geen recht van spreken. Ik zit alleen nog met het referendum in mijn maag, weet het nog niet'. Ik opper dat ze misschien vanavond nog naar Nieuwsuur kan kijken dat aandacht besteed aan deze wet. Maar ze heeft geen tijd om te kijken, want 's avonds is de repetitie van het zangkoor in de Oranjekerk. Ze moppert nog even over het idee dat alle ouwe mensen verplicht bezocht gaan worden door de gemeente om te kijken of ze niet eenzaam zijn. 'Niet iedereen die oud is en alleen woont is eenzaam'.

Mevrouw Schwedler-Maes ontving op 14 april 1994 de Wolfert van Borselenpenning van de gemeente Rotterdam voor haar jarenlange inzet binnen de deelgemeente Hillegersberg Schiebroek.

In 1984 wil de AMRO bank haar pand aan de Straatweg hoek Statenlaan afbreken. Op deze plaats zou een nieuw gebouw worden gezet. Modern van uiterlijk en met meerdere verdiepingen. Deze plannen stuitten op veel verzet van de omwonenden. Er volgde hoorzittingen met bewoners en discussies binnen de deelgemeenteraad. De raad besloot geen sloopvergunning en geen bouwvergunning af geven op basis van haar net verkregen bevoegdheden.

Tot 2006 blijven de VVD, het CDA en de PvdA het politieke landschap binnen de deelgemeente domineren. Op één periode na blijft de VVD de grootste partij. Alleen in 1988 gaat de PvdA voorop. Het CDA is veelal gelijk of iets kleiner dan de PvdA. Alleen in 1992 is zij de tweede partij. In de centrale gemeenteraad is de PvdA al die jaren de grootste partij. De VVD en het CDA waren altijd de helft tot een derde kleiner. Er is dus tot 2002 altijd een behoorlijke discrepantie geweest tussen de stedelijke politieke kleur en die van Hillegersberg-Schiebroek.

In het nieuwe millennium gaat het roer om. Tijdens de Gemeenteraadsverkiezingen van maart 2002 wint de nieuwe partij Leefbaar Rotterdam 34 procent van de stemmen. Ze krijgt 17 van de 45 zetels. De PvdA verliest voor het eerst na 1946 haar positie als grootste partij en gaat terug naar elf zetels. In de jaren daarna versnipperd het politieke landschap steeds meer. Het lijkt erop, dat ook binnen de politiek de oude zuilen flink aan waarde hebben ingeboet. Kiezers

wisselen steeds gemakkelijker van partij. De keuzes lijken meer strategisch dan op basis van overtuiging te worden genomen.

Ook veranderen de verhoudingen binnen de deelgemeenteraad. De VVD verliest een zetel en zakt naar vijf. De Onafhankelijke Partij Leefbare Wijk (OPLW) stijgt van twee naar vijf zetels. Ondanks deze overwinning gaat deze partij geen deel uitmaken van de coalitie. Dat doen de VVD, CDA en PvdA wel. Ze hebben gezamenlijk elf zetels. De heer A.B. Stapelkamp (CDA) woont in het Kleiwegkwartier en wordt lid van het dagelijks bestuur. Hij zou dat blijven tot 2010 om zijn carrière voort te zetten als burgemeester elders in het land. In 2006 verliest de VVD haar meerderheid ten gunste van de PvdA. Deze partij krijgt, net als Leefbaar Rotterdam 5 zetels. De PvdA neemt de leiding en vormt een coalitie met het CDA (2) GroenLinks (2) en OPLW (1). Samen dus een krappe meerderheid van tien zetels. De oppositie wordt gevormd

De sloop van het markante gebouw aan de Straatweg is voorkomen door het besluit van de eerste deelgemeenteraad om geen sloopvergunning af te geven.

Gebouw Incassobank Hillegersberg

door VVD en Leefbaar Rotterdam. Het zou een periode worden met veel spanningen en onderlinge ruzies. In 2010 krijgt Hillegersberg-Schiebroek haar laatste deelgemeenteraad. De VVD (4) neemt deze keer de leiding weer en vormt een coalitie met Leefbaar Rotterdam (4), D66 (2) en CDA (2). Het jaar daarop verlaat Leefbaar Rotterdam het dagelijks bestuur. Haar plaats in de coalitie wordt ingenomen door de PvdA. A. Pieterse (D66) is bestuurder gedurende de jaren 2010-2012. Hij woont in het Kleiwegkwartier. Er wonen in deze periode ook weer een aantal raadsleden

in het Kleiwegkwartier: A.P. Moeken (LR), E.M. van der Kroft (GroenLinks), C.G. Mast (PvdA) en C.B. van Holst (OPLW).

In de periode 1983-2010 waren totaal 23 mensen deelraadslid binnen Hillegersberg-Schiebroek en woonachtig in het Kleiwegkwartier. Zes van hen waren van de PvdA, drie van het CDA en van Leefbaar Rotterdam, twee van D66, GroenLinks en OPLW en één van het SGP, 55 plus en VVD. Van twee leden is het onbekend. Van de 23 leden uit het Kleiwegkwartier zaten vier personen één

Johan de Wittpark is nu eindelijk rond

HILLEGERSBERG-SCHIEBROEK - Na ruim vier jaar sleutelen is uiteindelijk het groene licht gegeven aan de bebouwing van de huidige locatie Engelen Heere op de hoek van Straatweg en Johan de Wittlaan. Het bouwvoorstel en de omzetting van een bedrijfs- in een woonbestemming werden met dertien tegen vier stemmen aangenomen. Tegen het plan waren GroenLinks, SP en Leefbare Wijk.

Voor het eerst werd op 9 februari 1998 in commissieverband gesproken over woningbouw op de fraaie locatie aan de Bergse Achterplas. Sindsdien werd er nog vier keer gediscussieerd over verschillende varianten voor woningbouw. De architect Kroese boekte geen succes met zijn eerste plan om twee woonblokken aan de Straatweg en vier aan de Johan de Wittlaan te bouwen met in totaal 24 appartementen. Na

divers overleg over wat wenselijk en financieel nog haalbaar was, werd het plan steeds simpeler. Wat rest zijn vier appartementsgebouwen met in totaal dertien appartementen in de dure koopsector. Twee gebouwen aan de Straatweg en een aan de Johan de Wittlaan krijgen een hoogte van 10,6 meter. Het meest westelijk gelegen gebouw aan de Johan de Wittlaan krijgt een verdieping extra en torent veertien meter boven maaiveld uit. Er komt een parkeerkelder en een gemeenschappelijke tuin op eigen terrein. De bebouwde oppervlakte bedraagt bijna 1400 vierkante meter. Dat is ruim 23 procent van het totale gebied.

De voorstanders van het plan vinden dat het maximaal haalbare is bereikt. Zij zijn blij dat de zichtlijnen vanuit de plas en vanaf de Straatweg redelijk overreed zijn gebleven. Adriaan Pieterse (D66) zei schoorvoetend akkoord te gaan met het bouwplan omdat hij geen alternatieven meer weet te bedenken. Voortzetting van de huidige bedrijfsbestemming is immers ook

niet alles. Hij zei te verwachten dat de toekomstige bewoners zich kunnen baden in hogere sferen. „Het gaat niet voor niets om de locatie Engelen Heere.”

Frans Bruinsma (GroenLinks) toonde zich teleurgesteld. Hij zou graag vasthouden aan de wens van sommige omwonenden die pleitten voor ten hoogste twee bouwlagen en een kap. Over de kwartslag draaiing richting de plas van het meest westelijke gebouw aan de Johan de Wittlaan zei hij dat daardoor het zicht vanaf de weg weliswaar beter, maar het doorzicht vanaf het water juist slechter wordt.

Pikant was dat Piet van Ruitenburg unaniem werd benoemd als burgercommissielid voor de Onafhankelijke Partij Leefbare Wijk. Twee jaar geleden stond hij nog centraal bij een dieptepunt in de deelgemeentelijke historie. Een meerderheid van de deelraad, bestaande uit vertegenwoordigers van PvdA en VVD, maakte van de democratie toen een aanfluiting. Van Ruitenburg werd de maat gemeten en afgevoerd als lid van de verschillende commissies van advies.

Het terrein van Engelen Heere aan de Bergse Achterplas krijgt een woonbestemming.

of meerdere perioden in het dagelijks bestuur: Mevrouw I.M. Schwedler-Maes (PvdA), mevrouw A.S. Tuijnenburg Muis-Breugem (PvdA), A.B. Stapelkamp (CDA) en A. Pieterse (D66).

Het werk van de deelgemeente in relatie tot het Kleiwegkwartier is het meest zichtbaar als het gaat om beslissingen die zijn genomen over de in- of herinrichting van de openbare ruimte. We hebben eerder gezien, dat het voormalige gebouw van de AMRO niet is afgebroken door beslissingen van de

deelgemeente. Ook de herinrichting van het terrein aan de Bergse Achterplas is daar een voorbeeld van.

Eén van de langstzittende raadsleden van de deelgemeente is Adriaan Pieterse. Naast de twee eerder genoemde concrete voorbeelden waar de deelraad zich mee bezig heeft gehouden in relatie tot het Kleiwegkwartier zijn er nog tal van punten waar de heer Pieterse en zijn collega raadsleden zich voor hebben ingezet.

Adriaan Pieterse

De heer Pieterse is twintig jaar betrokken geweest bij de deelgemeenteraad Hillegersberg-Schiebroek. Hij was van 1992 tot 2006 veertien jaar lid van de deelraad en twee jaar was hij bestuurder; van 2010 tot 2012. In die ene periode dat D66 geen zetel in de raad had volgde hij de lokale politiek wel door middel van de discussie en planning van de A13/16 Rotterdam. Hij studeerde organisatie- en klinische arbeidpsychologie in Utrecht en heeft decennialang gewerkt als sociaal wetenschappelijk onderzoeker bij het ministerie van defensie.

Als echte Rotterdammer (hij groeide op in Kralingen) wilde hij graag met zijn gezin in Rotterdam blijven wonen, maar niet te ver van Den Haag. Het werd het Kleiwegkwartier, in de buurt van het NS station Kleiweg.

Tijdens onze gesprekken blijkt dat hij nog heel goed op de hoogte is van de plaatselijk politiek en hij nog veel contacten heeft. Lachend en met gevoel voor

zelfspot vertelt hij dat mensen zeggen: 'Adriaan, ben je nou nog steeds bezig?' 'Jaja,' zegt hij dan, 'ik ben nog steeds bezig'. Hij blijkt een wetenschapper met humor: ter voorbereiding is hij in zijn archief gedoken en heeft een opsomming gemaakt van zo'n kleine vijftig 'Kleiwegkwartierpunten' waar hij zich mee bezig heeft gehouden in de deelgemeenteraad. Ik krijg ook een stapel archiefmappen van hem, die vol zitten met informatie.

Ik vraag hem op welke manier hij hier mee bezig is geweest. Hij heeft daar een duidelijk idee van: 'Maak gebruik van de kennis en ervaring die bewoners hebben; mobiliseer medestanders en beïnvloed de publieke opinie; zorg voor politieke medestanders binnen je eigen fractie en andere partijen.' Dit zijn vaardigheden, die hij zichzelf gaandeweg heeft aangeleerd. 'Door de technologische ontwikkelingen zijn de mogelijkheden om burgers te betrekken sterk gegroeid,' vertelt Adriaan. 'Denk bijvoorbeeld aan de enquête, die is gehouden onder de inwoners van het Kleiwegkwartier over de parkeerproblemen. Ook de BuitenBeter app is een voorbeeld van het betrekken

Openbare ruimte

- In de jaren negentig was de stadsvernieuwing volop aan de gang in de stad. Voor Rotterdam Noord was *Integraal Plan Noordrand Rotterdam (INPR)* gemaakt. Het Kleiwegkwartier viel hieronder. Er zijn tal van plannen gemaakt, die echter nooit zijn gerealiseerd.
- We hebben ons in het kader van het Bestemmingsplan Kleiwegkwartier bezig gehouden met de geplande woningbouw op Leonidas voetbalterrein, de herinrichting RET terrein aan de Kleiweg, de herbestemming RET remise aan de Kootsekade, de herinrichting van het Bergpolderplein, de uitbreiding van het politiebureau aan de Prins Frederik Hendrikstraat, twee maal groot onderhoud en herinrichting van het Melanchtonpark en de eilandjes in de Bergse achterplas.
- De A20 werd steeds drukker en de overlast door het autoverkeer werd steeds erger. We hebben ons samen met allerlei partijen ingezet voor de aanleg van geluidsschermen.

van inwoners. Via deze app kan de burger problemen melden die hij ervaart in de buitenruimte. Ook kan via deze app worden meegedacht over veranderingen die in de openbare ruimte zouden kunnen plaatsvinden.'

'Je moet er wel voor zorgen, dat je niet alleen "de roepende minderheid" aandacht schenkt die daar nadrukkelijk om vraagt. Je moet ook zelf actief zijn en aandacht schenken aan "de zwijgende meerderheid". Op deze manier kan je het best de lokale democratie gestalte geven.'

'Het is altijd moeilijk om te zeggen, wat je aandeel is geweest bij bereikte resultaten. In hoeverre je macht/invloed als raadslid gewicht in de schaal heeft kunnen leggen weet je nooit precies. Duidelijk is het wel dat het altijd zinvol is gebleken om je draagvlak zo groot mogelijk te maken en wanneer bewoners betrokken zijn en zich laten horen.'

'Mensen horen en zien en deze groep vervolgens representeren vond ik het leukste om te doen binnen de deelgemeenteraad,' vertelt Adriaan. 'Het besturen past minder bij mij. Het omgaan met conflicterende belangen gaat mij minder af. Ik kan dan voor mijn idee minder bereiken ten behoeve van het algemeen belang,' zegt hij tot slot. 'Dat werd ook wel bevestigd, toen ik eens meedeed met een onderzoek. Volgens de typologie van Tops kon ik mij meer vinden in mijn rol als "Ombudsman", dan als "Bestuurder".'

December 2011 is de heer Pieterse gestopt met zijn raadswerk. Inmiddels is hij met pensioen. Hij is nog wel actief in een landelijke D66 groep *Internationale Veiligheid en Defensie*, is lid van de Werkgroep Planologie (Schiebroek) en betrokken bij de stichting 'Vrienden van de Oranjekerk'.

Bij zijn afscheid ontving hij de Erasmusspeld van de gemeente Rotterdam. De speld wordt uitgereikt aan personen die zich lange tijd op sociaal, cultureel, economisch of sportief gebied verdienstelijk hebben gemaakt voor de Rotterdamse samenleving.

- We hebben ons bezig gehouden met de effecten van de aanleg van de A13 en A16 op het leefklimaat van het Kleiwegkwartier en omstreken.
- Het spoor werd ook steeds drukker. We hebben ons ingezet voor de aanleg van geluidschermen langs de zuidgrens van het Kleiwegkwartier. Ook de overlast bij het oude station Kleiweg vroeg onze aandacht. We hebben geprobeerd de overgang ondergronds te maken. We zijn bezig geweest met de aanleg van Randstadrail en de aanleg van Station Melanchtonweg.
- De tramhalte aan de Straatweg werd verplaatst naar de andere kant van het muizengaatje. We hebben ons sterk gemaakt voor de terugplaatsing van de halte naar de Straatweg. Ook vroeg de herinrichting van tramhalte Bergpolderplein onze aandacht.
- Het Kleiwegkwartier heeft twee drukke verkeerswegen: de Straatweg en de Rozenlaan. Eigenlijk zijn er daardoor twee probleemkruisingen: Uitweg/Kleiweg en Straatweg/Kleiweg. Regelmatig is hier aandacht voor geweest. Echt opgelost is het eigenlijk nooit. De parkeerproblemen binnen het Kleiwegkwartier zijn ook al jaren actueel. We hebben deze eigenlijk nooit kunnen oplossen.
- Continu waren we als raad bezig met de Woningbouw. Bijvoorbeeld de sloop en herbouw in de Lisbloemstraat en de Baroniestraat. De bouw van woningen aan de Bergse Achterplas in de Johan de Wittlaan hoek Straatweg. De grondwaterstand

en de bijbehorende funderingsproblemen hadden de aandacht van de deelgemeenteraad.

Welzijn

- We hebben de sluiting van 'De Overdekte' in verband met lek in het bad op de agenda gehad, maar ook de bouw van zwembad 'De Wilgenring' en de uitbreiding van de sporthal. Jongerenhonk Punt5 hebben we gesloten. We hebben ons sterk gemaakt voor de herinrichting van speeltuin 'De Torteltuin'. De problemen met de voetbalkooi aan de Johan de Wittlaan waren hardnekkig. Het is niet gemakkelijk geweest om tot een oplossing te komen.
- Zorgcentrum aan de Petristraat.

Milieu

- De verontreiniging van de grond onder het huidige golfterrein heeft ons veel tijd en aandacht gevraagd. In samenwerking met het Hoogheemraadschap hebben we gewerkt aan de sanering van het water in de Bergse Plassen. Maar ook eenvoudiger zaken zoals de vuilcontainers op de Ceintuurbaan vroegen om aandacht.

Economie

- Het verdwijnen van delen van de detailhandel aan de Kleiweg en de herprofilering van het winkelgebied heeft jarenlang onze aandacht gekregen.

De ondergang van de deelgemeenten

Niet alleen in Rotterdam vindt er een politieke aardverschuiving plaats, maar ook in de landelijke politiek. In 2002 komt de LPF (Lijst Pim Fortuin) in één keer met 26 zetels in de Tweede Kamer. Er volgt een periode, die bekend staat als 'de Haagse Heksenketel'.

In 2006 komt de PVV voor het eerst in de Tweede Kamer met negen zetels.

In 2010 worden het 24 zetels. In deze periode wordt er in de landelijke politiek ook steeds vaker gesproken over 'bestuurlijke drukte'. De overheid moet kleiner worden, efficiënter gaan werken en de besluitvorming moet transparanter worden (de zogenoemde achterkamertjespolitiek moest verdwijnen).

Deze periode wordt gekenmerkt door dadendrang. Er moest iets gedaan worden aan bestuurlijke vernieuwing. Terwijl in Rotterdam nog wordt gewerkt aan de ontwikkeling van de verhouding tussen de gemeenteraad en de deelraden doet het kabinet Rutte I een wetsvoorstel om de deelgemeenten af te schaffen.

Rotterdam had veertien deelgemeenten met in totaal 272 deelraadsleden en 49 bestuurders, die met ingang van 2014 zijn opgeheven. De Gemeentewet blijft na afschaffing van de deelgemeenten ruimte bieden voor andere, lichtere vormen van binnengemeentelijke decentralisatie. Op basis van deze mogelijkheid wordt in 2014 een gebiedscommissie geïnstalleerd in elke voormalige deelgemeente. De *Deelgemeente* heet voortaan *Gebied*.

De Stad en de Gebiedscommissie

Het gebied Hillegersberg-Schiebroek krijgt een gebiedscommissie met dertien leden, die zijn gekozen door de inwoners van het gebied. Het adviseert het College van B&W net zoals de wijkraad dat deed. De gebiedscommissie heeft wel een budget om bewonersinitiatieven te subsidiëren.

'De kracht van de gebiedscommissie is dat die haar bevoegdheid haalt uit het draagvlak onder buurtbewoners, en niet uit formele bevoegdheden en budgetten. Een gebiedsplan dat samen met bewoners, ondernemers en maatschappelijke organisaties in een gebied tot stand kwam, weegt zwaar voor de gemeenteraad'.

De praktijk zal leren welk gewicht zwaar genoeg is voor de gemeenteraad om te luisteren naar de stem van de burger via de gebiedscommissie.

De gebiedscommissie zou geen politiek moeten bedrijven, maar moeten fungeren 'als oren en ogen' van de wijk. Toch zijn de leden van een gebiedscommissie veelal afkomstig vanuit een politieke partij, maar kunnen ook los daarvan kandidaat zijn. In Hillegersberg-Schiebroek hebben bijvoorbeeld de bewonersorganisaties zich verenigd.

Rollen die de gebiedscommissie zou kunnen vervullen en een belangrijke toegevoegde waarde kunnen hebben voor de stad worden beschreven in *Een kwestie van kiezen* (2016):

- **Aanjager**
Het mobiliseren en ondersteunen van maatschappelijke initiatieven van onderop.
- **Adviseur**
Het gevraagd en ongevraagd adviseren over gemeentelijk beleid dat het gebied raakt.
- **Spreekbuis**
Het agenderen van thema's en issues die in de wijk of de buurt leven en die aandacht behoeven.
- **Makelaar**
Het leggen van verbindingen tussen maatschappelijk initiatief in het gebied en het bestuur.
- **Waakhond**
Het escaleren richting bestuur als bij het nemen of uitvoeren van beslissingen de belangen van het gebied ernstig worden geschaad.
- **Scheidsrechter**
Het bemiddelen bij waardenbotsingen in het gebied.

Om deze rollen zo goed mogelijk te kunnen vervullen stelt de gebiedscommissie een wijkagenda op. Met daarin een plan voor de wijk met vijf doelen voor een periode van vier jaar. De gebiedscommissie betreft bewoners en bedrijven bij het maken van het wijkplan. De commissie adviseert de wethouder wat er specifiek nodig is in het gebied of de wijk. De commissie honoreert bewonersinitiatieven.

Bij de verkiezingen van 2014 doen zeven politieke partijen en de gezamenlijke bewonersorganisaties mee.

Deze organisaties krijgen twee van de dertien zetels, net als de VVD en Leefbaar Rotterdam. D66 krijgt drie zetels. PvdA, CDA, GroenLinks en SP krijgen elk één zetel. Vanuit het Kleiwegkwartier zijn inwoners vertegenwoordigd in de gebiedscommissie. Namens D66 is dat Fedde Peutz. Berent Stapelkamp zit er namens het CDA.

In de periode 2014-2018 kent de gebiedscommissie nog een bezoldigd bestuur, dat bestaat uit de voorzitter en de vicevoorzitters. Een belangrijk deel van de leden van deze eerste gebiedscommissie had ervaring als deelraads-lid. Vanuit deze positie is men direct begonnen met het vormen van een coalitie. Vanuit hun ervaring begrijpelijk, maar binnen de nieuwe taakstelling van niet politiek orgaan ongewenst. De VVD leverde aanvankelijk de voorzitter met als vicevoorzitters de vertegenwoordiger van GroenLinks en één van D66. Net als destijds bij de start van de deelgemeente in 1983 moest men ook nu weer opnieuw wennen aan de positie in het politieke krachtenspel. Het gaat immers niet meer om uitoefenen van macht, maar om het aanwenden van invloed.

Vanaf 2018 hebben ook zestien- en zeventienjarigen actief en passief stemrecht voor wat betreft de gebiedscommissies. De bewonersorganisatie Kleiwegkwartier (BOK) vormt samen met de bewonersorganisaties uit Oud-Hillegersberg, 110-Morgen, Schiebroek en Terbregge één fractie. Tijdens de verkiezingen van 2018 behalen ze drie zetels. Er zit opnieuw geen vertegen-

Politiek krachtenspel: macht versus invloed

Op basis van individuele gesprekken met een viertal leden van de eerste gebiedscommissie heb ik een schets gemaakt van hun ervaringen. Met Henk Kamps (GroenLinks), Fedde Peutz (D66), Berent Stapelkamp (CDA) en Jan Pierweijer (Bewoners HiS) heb ik drie maanden na de verkiezingen van de nieuwe commissie gesproken.

Ieder van hen is het werk gaan doen vanuit persoonlijke motieven: iets bijdragen aan de samenleving; altijd betrokken geweest bij mijn directe omgeving; vond de politiek het niet goed doen in de tijd van Pim Fortuin en vond dat ik zelf iets moest bijdragen.

De leden die vanuit de deelgemeente in de gebiedscommissie kwamen moesten nog wennen aan de nieuwe rol. Je had geen bestuurlijke functie meer en een beperkt publiek gezag. In de deelgemeenteraad was er meer ruimte voor verschillende standpunten. Er werd gestemd en op basis van die stemming werden besluiten genomen. De leden binnen de gebiedscommissie hadden geen macht meer, maar moesten meer hun invloed proberen aan te wenden ten behoeve van het gebied richting gemeenteraad. Dat vraagt opnieuw om specifieke vaardigheden. Er is daarom veel minder ruimte voor verschillen: om de invloed zo optimaal mogelijk te laten zijn zullen er éénduidige adviezen richting gemeenteraad moeten gaan. De adviezen moeten een zo breed mogelijk draagvlak hebben binnen de gebiedscommissie. Zoals in (bijna) alle voormalige deelgemeenten kende ook de gebiedscommissie van Hillegersberg Schiebroek haar opstartperikelen. Door de valse start van de gebiedscommissie zijn de persoonlijke frustraties de hele periode blijven spelen. Het ging eigenlijk niet zozeer over politieke verschillen. De

grote problemen werden meer veroorzaakt door de achterdocht en het elkaar geen successen gunnen. De leden van de gebiedscommissie werden geconfronteerd met gevraagde of gekwalificeerde adviezen, die in de meeste gevallen werden overgenomen. De meningen zijn hier echter wel verschillend over. Er werden ook ongevraagde en dus ongekwalificeerde adviezen gegeven door de gebiedscommissie aan de raad. Deze werden zelden of niet overgenomen. Het gebiedsplan heeft in de eerste periode een marginale rol gespeeld. Het was een ambtelijk stuk, dat door de participatiemolen moest, maar waar nauwelijks ruimte was voor aanpassingen door de commissie en participanten.

De belangrijkste wapenfeiten in deze periode zijn het op de agenda krijgen van de grondwaterproblematiek en funderingsproblemen en het op de kaart zetten van de problemen in Schiebroek Zuid: armoede, veel schulden, hoge werkloosheid, onveiligheid in de buurt, woonproblemen enzovoort. Daarnaast is geadviseerd met betrekking tot problemen rondom het vliegveld en A13/A16 Rotterdam: luchtvervuiling en milieuaspecten. Het beleid rondom de hondenuitlaat gebieden is aan de orde geweest. Er is aandacht gekregen voor de probleemkruispunten in het Kleiwegkwartier. We hebben kleinere zaken kunnen ondersteunen in het kader van honorering burgerinitiatieven.

woordiger van de BOK in de gebiedscommissie. Wel vindt er maandelijks overleg plaats tussen de bewonersorganisaties en bespreken ze de lopende zaken, die spelen in- en ten behoeve van de gebiedscommissie. Bij de politieke partijen zijn er wat verschuivingen: de SP verdwijnt uit de commissie, GroenLinks wint één zetel, D66 verliest er één.

Vanaf deze periode kent de gebiedscommissie alleen nog een onbezol-

digde technische voorzitter. De nieuwe commissie leert van de voorgaande periode. De fractie van bewonersorganisaties levert de voorzitter. Men maakt zich op om de belangen van het gebied te behartigen. Helemaal zonder politiek gaat dat niet, maar men probeert zo goed mogelijk de oren en ogen te zijn van en contact te onderhouden met bewoners, organisaties en bedrijven. Aanvankelijk zitten er opnieuw twee inwoners vanuit het Kleiwegkwartier in

Jiska Schimmelpennink

Jiska Schimmelpennink is 32 jaar en woont sinds begin 2017 met haar man in het Kleiwegkwartier. In het dagelijkse leven is ze werkzaam als adviseur Civiele Techniek.

‘Ik wil graag iets bijdragen aan het leefklimaat in het Kleiwegkwartier. Ik vind het een heel leuke wijk, die dichtbij de stad ligt en toch lekker als buiten voelt. We lopen graag een rondje om de plas bijvoorbeeld,’ vertelt ze. ‘Dat is de reden, waarom ik me heb aangemeld bij D66 om zitting te nemen in de gebiedscommissie. En voor mezelf dacht ik op deze manier gemakkelijk mensen te leren kennen en onderdeel te kunnen worden van de wijk.’ Als ik Jiska vraag of ze de gebiedscommissie politiek vindt geeft ze een ontkennend antwoord: ‘Ik vind echt dat je meer de oren en de ogen van de wijk bent. Dat is geen echte politieke rol, omdat je niet kunt beslissen. Je hebt meer een dienstbare rol, door de gemeenteraadsleden te informeren over de situatie en de wensen vanuit het gebied. De nieuwe commissie is direct aan de slag gegaan met het opstellen van een wijkagenda. Aan de hand van vijf thema’s hebben we voor zowel

Hillegersberg als Schiebroek allerlei punten vastgesteld, die de aandacht vragen. We zullen deze agenda jaarlijks bijstellen indien nodig. De aandachtspunten voor het Kleiwegkwartier zijn de parkeerproblemen en de verkeersoverlast, het winkelgebied, het grondwater en de funderingsproblemen en de positionering van de Ceintuurbaan. Het blijft natuurlijk wel een punt, dat we iets willen bereiken en daar de politiek voor nodig hebben.’

De behandeling van de bewonersinitiatieven vindt Jiska een heel goede zaak. ‘Je kunt op deze manier direct iets doen.’ Ze maakt zich wel zorgen over de voorgenomen verdere verkleining van het budget. ‘Wat ik ook nog wel een punt van aandacht vind is onze bereikbaarheid en onze benaderbaarheid. Dat zou best beter kunnen. We zouden meer actief de mensen en organisaties kunnen opzoeken en duidelijk moeten maken waar en op welke manier we bereikbaar zijn. De bewonersorganisaties hebben nu drie zetels en veel contact met de bewoners. Ik denk dat een goed contact hebben met de BOK belangrijk is. We kunnen immers afzonderlijk minder bereiken voor de wijk. Samenwerking is volgens mij het sleutelwoord.’

de gebiedscommissie. Erik van der Kroft, oud deelraadslid namens GroenLinks en nieuwkomer Jiska Schimmelpennink namens D66. Vanaf maart 2019 zijn dat er drie: Adriaan Pieterse wordt namens D66 lid van de gebiedscommissie.

Wijkagenda 2019-2022

De nieuwe gebiedscommissie heeft een nieuwe wijkagenda opgesteld en deze besproken met allerlei organisaties en bedrijven. Het Kleiwegkwartier hoort bij Hillegersberg. De vijf aandachtspunten zijn nader ingevuld voor het Kleiwegkwartier.

1 Verbetering verkeerssituatie in Hillegersberg: Lagere parkeerdruk in delen van Hillegersberg, waar mogelijk betere verkeersdoorstroming op de belangrijke wegen en verbeterde verkeersveiligheid rond doorgaandewegen en bij scholen.

De kruispunten Straatweg-Kleiweg en Rozenlaan-Kleiweg krijgen ook nu weer de aandacht. Net als de steeds groter worden parkeeroverlast in het Kleiwegkwartier.

2 Verbeterde woonomgeving door middel van het faciliteren en stimuleren aanpak funderings- en grondwaterproblematiek evenals het verhogen van de kwaliteit buitenruimte. Verbetering woonomgeving door visie ontwikkeling gebied Ceintuurbaan.

In de Statenlaan en in de Bloemenbuurt verzakken woningen door funderingsproblemen. Dit moet in samenwerking

met gemeente en waterschap worden opgelost. Bewonersinitiatieven zijn daarbij belangrijk. In Hillegersberg Zuid (Kleiwegkwartier) is de aanwezigheid van groen en gebruiksgroen flink lager dan het stedelijk gemiddelde.

De ervaren overlast van vuil naast containers zet zich hier door.

Het gebied rond de Ceintuurbaan vraagt een integrale visie en aanpak gebiedsontwikkeling op wonen, bedrijvigheid en verkeer. In verband met de huidige leegstand in het gebied wordt om een dergelijke ontwikkelvisie gevraagd.

3 Verbeteren van de maatschappelijke situatie kwetsbare bewoners

Eenzaamheid bij ouderen. Het Kleiwegkwartier heeft weinig ouderen in vergelijking met de andere wijken in het gebied. Toch vraagt dit wel de nodige aandacht.

4 Een gezondere leefomgeving en vergroten leefbaarheid en veiligheidsbeleving

Diefstal van (brom)fietsen en uit/vanaf motorvoertuigen scoort in Hillegersberg Zuid objectief onder het Rotterdams gemiddelde. In alle buurten wordt het verkeerd auto parkeren met twee wielen op de stoep genoemd en het verkeerd parkeren van fietsen/fietswrakken in Hillegersberg Zuid.

5 Vitalere wijk economie

In overleg met winkeliers, ondernemers en ZZPRO zal de positie van de ondernemers de nodige aandacht krijgen.

Stemgedrag in relatie tot Bevolkingssamenstelling binnen het Kleiwegkwartier

Naast de traditionele indeling van Inkomen en Religie als thema's binnen de politiek wordt ook een indeling gemaakt tussen Hervormingsgezind (D66, GroenLinks, VVD) en Behoudsgezind (PvdA, SP, CDA en PVV). Bij de laatste indeling gaat het meer om culturele issues zoals globalisering, multiculturalisme, individualisme, criminaliteit en migratie. Aan welke kant men staat zou vooral afhankelijk zijn van opleiding en leefstijl, terwijl het hebben van een hoger of lager inkomen daar los van staat. Mensen met een hoger inkomen zouden vaker stemmen op de VVD en de PVV. Mensen met een hoge opleiding, maar een lager inkomen zijn vaker te vinden binnen D66 en GroenLinks. Minder hoog opgeleiden en minder welvarende stemmers zijn vaker te vinden binnen de PvdA, SP en ook PVV. Om deze tegenstrijdige assen meer inzichtelijk en begrijpelijk te maken heeft Jesse de Voogd een matrix ontwikkeld.

De leefstijl van mensen zou vaak samenhangen met een woonvoorkeur; kleiner wonen in de stad met een bakfiets voor de deur en een Turkse bakker om de hoek hangt vaak samen met een linkse stem. Ruimer wonen in een nieuwe wijk met tuin en carport hangt vaak samen met een rechtse stem. Zoals altijd zijn er mengvormen te vinden. Het Kleiwegkwartier heeft ruimere woningen met tuin en carport, maar behoort nog tot de stad. Er staan veel bakfietsen voor de deur, maar het ontbreekt aan een

Turkse bakker om de hoek. Het Kleiwegkwartier zou voor een deel aangemerkt kunnen worden als een 'Betere jaren twintig-dertig buurt' waar D66, VVD, GL en CDA de boventoon voeren. Voor een kleiner deel kan het Kleiwegkwartier

Progressief Links		Liberaal Rechts	
GroenLinks		VVD	
D66			
Behoudend Links		Conservatief Rechts	
PvdA	CU	CDA	SGP
SP		FvD	PVV

Stemgedrag Kleiwegkwartier Tweede Kamerverkiezingen 2017

Progressief Links		Liberaal Rechts	
GroenLinks 14,93%		VVD 23,7%	
D66 19,36%			
Behoudend Links		Conservatief Rechts	
PvdA 5,46%	CU 2,76%	CDA 5,46%	SGP 0,83%
SP 5,23%		FvD 2,2%	PVV 10,63%

Stemgedrag Kleiwegkwartier Gemeenteraad 2018

Progressief Links		Liberaal Rechts	
GroenLinks 14,2%		VVD 18,4%	
D66 17,1%			
Behoudend Links		Conservatief Rechts	
PvdA 10,2%	CU 4,1%	CDA 4,4%	SGP 4,1%
SP 3,6%		LR-FvD 19,9%	PVV 1,8%

ook een 'Vooroorlogse arbeidersbuurt met gentrificatie' worden genoemd waar vaker gestemd wordt op de PVV, SP, PvdA en GL.

In hoofdstuk twee hebben we laten zien, dat de bevolking in het Kleiwegkwartier relatief jong is, een hoge opleiding heeft, voor driekwart bestaat uit autochtone Nederlanders en voor bijna 60 procent bestaat uit mensen die meer gericht zijn op de groep en minder op het individu. Op welke manier vertaalt zich dat in het stemgedrag? Welke keuzes worden daarmee gemaakt als het gaat om de inrichting van de samenleving? Om hier zicht op te krijgen heb ik de laatste drie verkiezingen nader bekeken. De Tweede Kamerverkiezingen van 2017, de gemeenteraadsverkiezingen en de verkiezing van de gebiedscommissie van 2018 én de Provinciale Statenverkiezingen van 2019.

De Tweede Kamerverkiezingen van 2017

De opkomst in Rotterdam is tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart 2017 72,3 procent. Binnen het Kleiwegkwartier gaat 58 procent van de stemmen naar liberale partijen. Rechts liberaal de VVD met 23,7 procent, sociaal liberaal D66 met 19,36 procent en Progressief liberaal GroenLinks met 14,93 procent. Vooral D66 en GroenLinks scoren ver boven het landelijk gemiddelde. De christelijke partijen CDA met 5,46 procent en ChristenUnie met 2,76 procent en socialistische partijen PvdA met 5,46 procent en SP met 5,23 procent doen

het juist een stuk minder dan elders in het land. Bij de rechts populistische partijen scoort de PVV (10,63 procent) lager en FvD (2,2 procent) iets hoger dan het Rotterdamse gemiddelde, maar lager dan het landelijk gemiddelde.

Ook zijn er onderlinge verschillen te zien in de diverse buurten als we ervan uitgaan dat mensen in het stembureau gaan stemmen dat dichtbij hun huis ligt. De VVD scoort bijvoorbeeld hoog in het stembureau Lommerrijk. D66 scoort hoog in stembureau Tarcisiusschool. In stembureau Oranjekerk wordt het meest op de PVV en GroenLinks gestemd in vergelijking met de andere bureaus.

De Gemeenteraadsverkiezing en Gebiedscommissie van 2018

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen, met een opkomst van 46 procent, is hetzelfde beeld te zien als bij de Tweede Kamerverkiezingen. De VVD, D66 en GroenLinks scoren in het Kleiwegkwartier flink boven het gemiddelde ten opzichte van de stad. Bij elkaar zelfs 19,24 procent. Ook de PvdD scoort hoger, net als de SP, 50Plus en PVV. Denk en NIDA scoren in de stad bij elkaar 13,2 procent van de stemmen. In het Kleiwegkwartier is dat nog niet één procent.

Leefbaar Rotterdam wordt ook in het Kleiwegkwartier de grootste partij, gevolgd door de VVD, D66 en GroenLinks. Leefbaar scoort in het Kleiwegkwartier iets lager dan het gemiddelde in de stad.

Ook zijn de verschillen per stembureau weer gelijk aan die van de

Tweede Kamerverkiezingen. In Lommerrijk scoren de VVD en Leefbaar Rotterdam het hoogst; D66 in bureau Tarcisiusschool en GroenLinks in de Oranjekerk.

De Provinciale Statenverkiezingen van 2019

Tijdens deze verkiezingen is de opkomst in Rotterdam 45 procent. Landelijk is de opkomst 56 procent. Binnen het Kleiwegkwartier krijgen de progressieve en liberale partijen behoorlijk meer stemmen dan gemiddeld in Rotterdam: D66 zeven procent meer, GroenLinks vijf procent meer en VVD 4,5 procent meer. Bij de conservatief rechtse partijen scoren zowel PVV minder met drie procent minder, FvD 3,5 procent minder en Denk met maar liefst 7,5 procent minder dan gemiddeld in Rotterdam. Ook zijn er tijdens deze Statenverkiezingen weer verschillen te zien in stemgedrag per stembureau te zien. In Lommerrijk is de VVD de grootste met 33 procent en FvD met vijftien procent. In bureau Tarcisiusschool is D66 de

Stemgedrag Kleiwegkwartier Statenverkiezingen 2019			
Progressief Links		Liberaal Rechts	
GroenLinks 17%		VVD 17,5%	
D66 17%			
Behoudend Links		Conservatief Rechts	
PvdA 9%	CU 4%	CDA 5,5%	SGP 0,5%
50Plus 2,5%		Denk 0,5%	
SP 4%	PvdD 6%	FvD 12,5%	PVV 5%

grootste met bijna 21 procent van de stemmen. In de Oranjekerk is dat GroenLinks met 18,5 procent.

Net als bij de leefstijlen, zoals genoemd in hoofdstuk twee zijn ook nu verschillende groepen te onderscheiden. De grootste groep in het Kleiwegkwartier bestaat uit *Progressief Links* met 31,3 procent. Direct gevolgd door *Conservatief Rechts* met 30,2 procent. *Liberaal Rechts* met 18,4 procent is de derde groep. De kleinste groep bestaat uit *Behoudend Links* met 17,9 procent.

Polderbesturen en Hoogheemraadschap

Polderen is een typisch Hollandse aangelegenheid. Een polder is een stuk laaggelegen land dat wordt voorzien van een dijk en vervolgens drooggelegd. In de meeste gevallen waren er meerdere landeigenaren of ingelanden bij een polder betrokken. Alle belangen van deze ingelanden werden afgewogen waarna binnen een consensus beslissingen werden genomen. Het wordt veelal gezien als een vroege vorm van democratisch bestuur.

Voor de vorming van het Kleiwegkwartier bestond het gebied uit polderlandschap, waarop het vee graasde en de grond werd gebruikt als land- en

tuinbouwgrond. De landeigenaren en dus de bestuurders van de polder waren veelal boeren. Ook de Nederlandse Hervormde kerk in Hillegersberg en Lommerrijk waren grondbezitter en lid van het polderbestuur. Het polderbestuur was tevens de eigenaar van de Kleiweg en besloot in 1890 om de weg te 'bekeien'.

Er kwam een tol ter hoogte van de Uitweg op de grens van Hillegersberg en Schiebroek. De opbrengsten waren uiteraard voor het polderbestuur. Deze tol werd in 1924 opgeheven.

Wapen hoogheemraadschap van Schieland en de Krimpenerwaard sinds 2005.

Rechts Een 'bekeide' Kleiweg met de gemeentelijk Tol aan de Straatweg.

De Bergpolder

Zoals we in hoofdstuk 1 hebben gezien, ligt het Kleiwegkwartier in drie polders. Tevens ligt de wijk in een waterrijke buurt. Natuurlijk noemen we eerst de Rotte, die de oostelijke grens vormt van het Kleiwegkwartier. De Bergse Plassen aan de noordkant van de wijk en het Noorderkanaal aan de Zuidkant.

Door de eerste uitbreidingsplannen in Hillegersberg begon het gebied voorzichtig en langzaam te verstedelijken. De grond kwam van lieverlee in bezit van de gemeente en particuliere woningbouwers. Ook de eigenaren van

bedrijven die zich vestigden aan de Bergse Achterplas werden ingelanden. Zo werden ook de heren Watson, Berger en Ringlever lid van het polderbestuur van de *Verenigde polders Schiebroek, Berg en Broek en de 110-Morgen*.

De *Bergpolder* behoorde aanvankelijk tot het grondgebied van Hillegersberg en Overschie. Na de overdracht van grond aan Rotterdam in 1903 behoorde alleen het deel tussen de Kleiweg en de Ceintuurbaan nog tot Hillegersberg.

Door de verdere verstedelijking van de Bergpolder in zowel Rotterdam als in

Tol aan de Kleiweg ter hoogte van de Uitweg rond 1900.

Hillegersberg werd het gebied ontpolderd. In 1931 neemt het dan zittende bestuur het besluit tot ontpolderen. Aan de samenstelling van het polderbestuur in die jaren is de verstedelijking goed zichtbaar: het bestuur bestaat in 1934 uit L. Hoogerbrugge Wzn. uit Overschie voorzitter, J. van Ballegooij Jr. (gemeentesecretaris Hillegersberg) secretaris-penningmeester en de leden: D. v.d. Berg, Overschie en A. Poot (bouwkundige/aannemer/projectontwikkelaar Hillegersberg). In 1934 besluit Provinciale Staten van Zuid-Holland tot opheffing van de polder. In 1935 wordt dit goedgekeurd bij koninklijk besluit.

De Verenigde polders Schiebroek, Berg en Broek en 110-Morgen

In 1913 besluit het polderbestuur van deze polders om het grondwaterpeil de komende jaren in de polder Berg en Broek met vijftien centimeter te verlagen. De argumenten die ten grondslag lagen aan dit besluit waren a: het voorkomen van natte voeten; b: de grond geschikt maken voor bebouwing. Hillegersberg wilde niet alleen uitbreiden in het zuiden, maar ook in het noorden van het dorp. De grond waarop de huidige Statenlaanbuurt zich bevindt ligt in de polder Berg en Broek. In 1918 kende polder Berg en Broek twaalf stemgerechtigde ingelanden. Drie van hen bezaten grond of water in het Kleiwegkwartier. NV. G. Watson & Zn. had één hectare en één stem. Houthandel C. Berger & Zn. bezat 1,6 hectare en had één stem. Tuinder

D.J. van Brummelen was de eigenaar van twee hectare en had twee stemmen. Ook Schiebroek had uitbreidingsplannen zoals we hebben gezien in hoofdstuk 1. De gemeente wilde gaan bouwen in de Schiebroekse polder. De samenstelling van het bestuur van de Verenigde Polders is veel langer in handen gebleven van de traditionele agrarische sector dan van de Bergpolder. In de jaren dertig bestaat het bestuur van de Verenigde Polders uit: J. Dijkshoorn, voorzitter (veehouder), J. Kluit, secretaris-penningmeester (zonder beroep Hillegersberg) en de leden; G.H. Watson, (vijlenfabriek) Rijswijk, P.H. Dijkshoorn, (veehouder-gemeenteraadslid CHU van Hillegersberg) W.F.H. van Schouwen in 1936 (notaris Hillegersberg), M.C. Siezen in 1937 (wethouder Hillegersberg), J. Bijl Czn., (veehouder Schiebroek) J. van der Eijk, (veehouder en gemeenteraadslid CHU van Schiebroek) en T. den Hartigh (zonder beroep Hillegersberg).

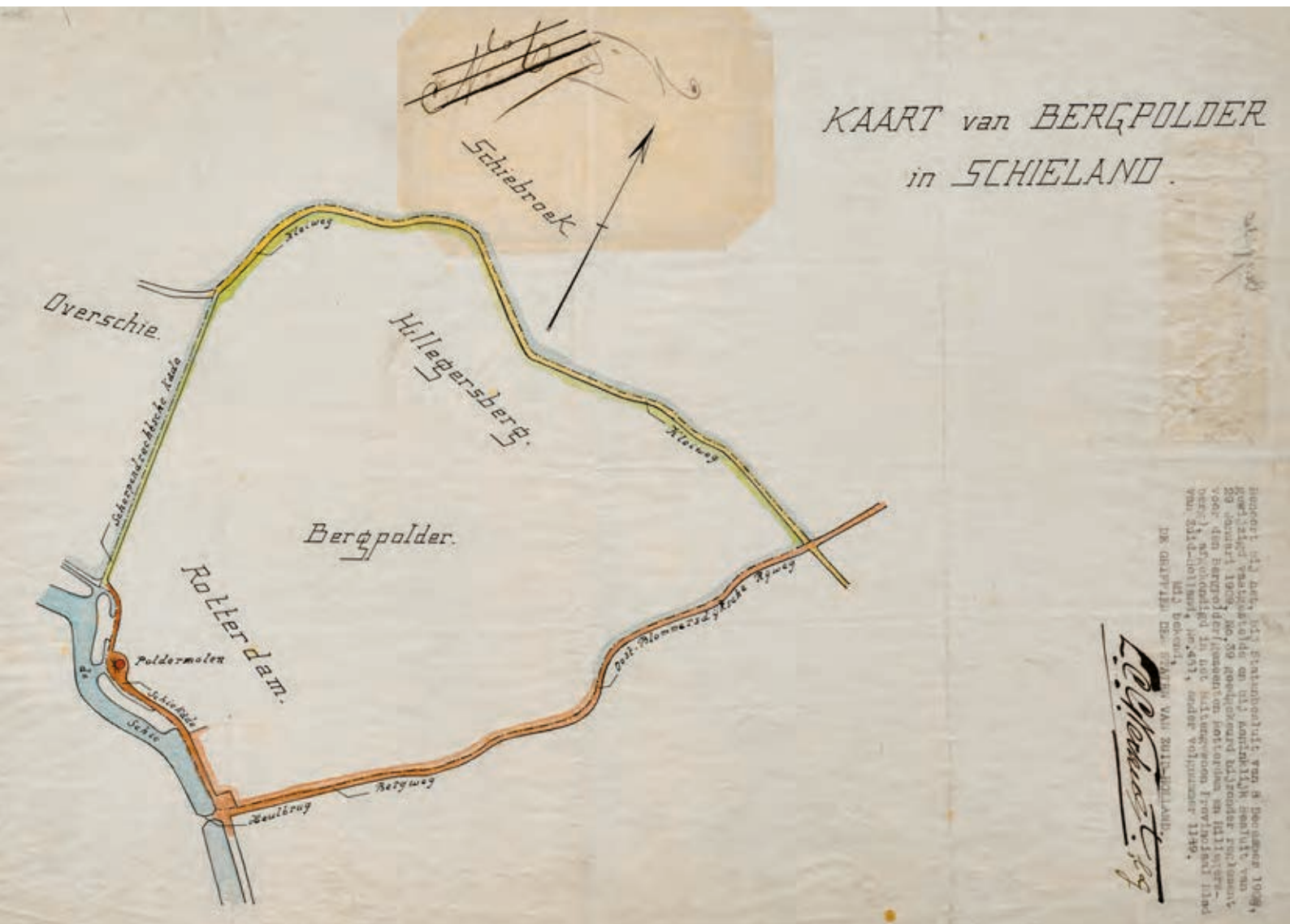
Vijftien jaar later is de situatie in de polder en de samenstelling van het bestuur behoorlijk veranderd. De ingelanden in de Tweede Wereldoorlog waren: Rotterdam vijf stemmen, de Joodse familie J. Veiyra had vier stemmen, maar moest in 1941 haar eigendom verplicht verkopen: het eigendom en de stemmen kwamen in bezit van de gemeente Rotterdam. Anthony Julius Vieyra, zijn vrouw en hun twee zoons werden 22 oktober 1943 vermoord in Auschwitz. Plaswijck had drie stemmen, net als DEBETO. In 1944 besluit dit polderbestuur om het grondwater nog

eens te verlagen, nu met elf centimeter. Plannen voor verdere bebouwing in de Schiebroekse polder en 110-Morgen waren het argument voor deze beslissing.

In 1955 worden de Verenigde Polders samengevoegd tot de polder Berg en Broek. Tegelijkertijd wordt besloten

om het meest zuidelijke deel van de polder, te weten het Kleiwegkwartier (Statenlaanbuurt), te ontpolderen. In 1955 gaat tevens het grondwaterpeil nogmaals met elf centimeter naar beneden. De argumenten die ten grondslag lagen aan dit besluit waren: Plannen voor verdere bebouwing in Schiebroek en Hillegersberg Noord. In deze periode

Bergpolder
foto: Hoogheemraadschap
Schieland

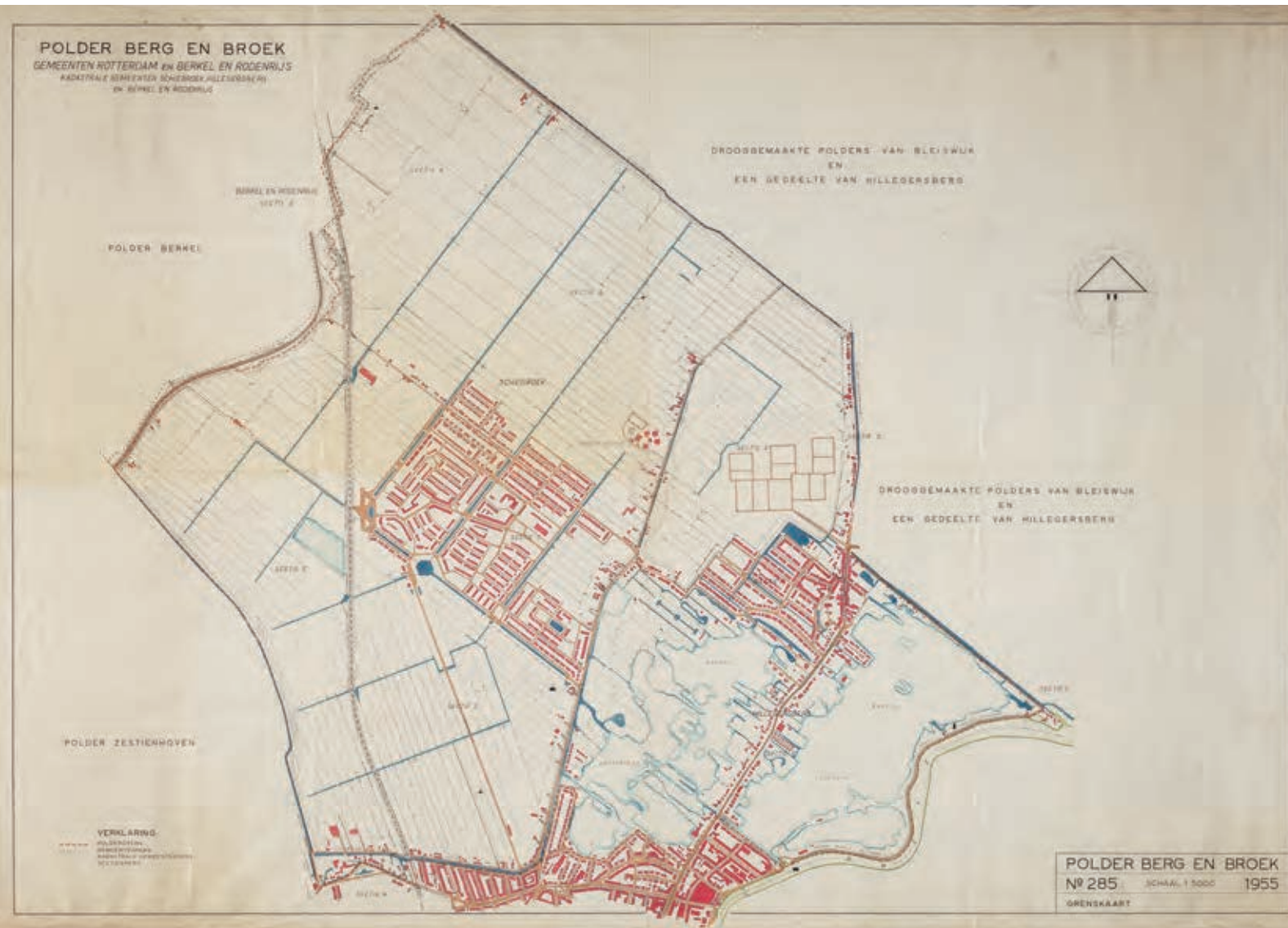

had de gemeente Rotterdam acht stemmen, Plaswijk bezat er vijf, Lommerrijk drie. Tien andere ingelanden bezaten samen twaalf stemmen van de 28.

Hoogheemraadschap Schieland

Samenwerkingsverbanden waren nodig om in groter verband het land te beschermen tegen het water. Het Hoogheemraadschap van Schieland dateert van 1273. Het kwam tot stand op initiatief van Graaf Floris V toen duidelijk werd dat het onderhoud van onder andere de Schielandse Hoge

Polder Berg en Broek
vanaf 1955
foto: Hoogheemraadschap
Schieland

Zeedijk en de aanleg van de dammen in de Schie en de Rotte alleen kans van slagen zou hebben als dat gezamenlijk werd ondernomen. Tot dan toe waren de dijken eigendom van de Adel en de Kerk, die elk hun eigen belangen hadden.

Vrijwel vanaf het begin kregen de dijkgraaf en de vier hoogheemraden de bevoegdheid om verordeningen uit te vaardigen ten behoeve van het onderhoud van de waterstaatszaken, toe te zien dat deze verordeningen werden nageleefd en recht te spreken als het onderhoud niet werd uitgevoerd zoals werd verordend. Het Hoogheemraadschap Schieland zou 732 jaar blijven bestaan als instituut met dezelfde naam.

Door de eeuwen heen zijn de hoogheemraadschappen altijd verantwoordelijk gebleven voor de bescherming van het land. Het onderhoud van de dijken en het geleiden van de waterstromen zijn altijd belangrijke onderdelen geweest. Zoals we in hoofdstuk 2 hebben kunnen zien zijn de Bergse Plassen aan het eind van de zeventiende eeuw ontstaan door het diep afgraven van de veengronden. Ook toen zorgden de waterschappen voor de dijken en het verlagen van het grondwater. De drooglegging van grote delen van het watergebied was eveneens het werk van het Hoogheemraadschap.

De verstedelijking van Hillegersberg en Schiebroek had dus de ontpoldering van de genoemde polders tot gevolg. Ontpolderen wil zeggen, dat de polder in het verstedelijkte gebied de status

van polder wordt ontnomen. De taak van het hoogheemraadschap verandert daarmee. Het is alleen nog verantwoordelijk voor de hoofdwatgangen in het gebied. Voor het Kleiwegkwartier zijn dat de Rotte, de Bergse plassen en de Ringvaart aan de Erasmussingel en Ringdijk. De gemeente krijgt de verantwoordelijkheid voor het grondwater en het onderhoud van de singels en de sloten. In een (agrarische) polder ligt deze verantwoordelijkheid bij de landeigenaren en boeren. Bij de ontpoldering van de Bergpolder werd Hillegersberg dus verantwoordelijk voor de singels en sloten. De sloot langs de Kleiweg en de sloten in de polder werden gedempt, net als het moerasachtige gebied in de huidige Bloemenbuurt. Vanaf 1941 is de gemeente Rotterdam verantwoordelijk voor de sloten en singels in het hele Kleiwegkwartier. Een verantwoordelijkheid die zich beperkt tot de Erasmus-singel, de sloot langs het poldertje aan de Kleiweg en de driehoekige vijver in de Franciscus driehoek.

Honderd jaar geleden waren er in Nederland ongeveer 3.000 waterschappen. In de jaren vijftig tijdens de watersnoodramp waren dat er nog 2.500. Men zag toen in dat waterbeheer niet alleen belangrijk was voor de agrarische sector maar ook in het algemeen belang van de bevolking in de verstedelijkte gebieden. Vanaf 1954 werden daarom ook de bezitters van gebouwen als belanghebbenden gezien en gingen belasting betalen. In de jaren zeventig ontstonden ook zuiveringschappen, die zorgden voor de kwaliteit van het

water. Inmiddels zijn deze organisaties onderdeel van de hoogheemraadschappen. Ook bedrijven werden belanghebbend en verplicht tot het betalen van verontreinigingsbelasting. Het bleek nodig om de waterschappen verder te laten samengaan en op deze manier de hoofdwatgangen beter te kunnen beheersen. Vanaf 1992 zijn alle inwoners belastingplichtig en hebben kiesrecht.

In 2005 waren er nog 27 waterschappen of hoogheemraadschappen. In datzelfde jaar fuseerde *Schieland* met het *Hoogheemraadschap Krimpenerwaard* tot *Hoogheemraadschap van Schieland en de Krimpenerwaard*. In 2018 zijn er nog 21 hoogheemraadschappen. De huidige taken van het hoogheemraadschap zijn onder te verdelen in drie categorieën:

- **Waterveiligheid**
De zorg voor de waterkeringen en de dijken.
- **Waterkwaliteit**
De zorg voor schoon oppervlaktewater, zonder vervuiling en met een natuurlijke omgeving.
- **Waterkwantiteit**
Zorg voor het op peil houden van het grond- en oppervlaktewater.

De hoogheemraadschappen staan onder toezicht van de provincies. Ze vormen een bestuurslaag binnen de functionele democratie met eigen bevoegdheden, wetgeving, strafrechtelijke sancties en belastingen.

Het algemeen bestuur van *Het Hoogheemraadschap van Schieland en de Krimpenerwaard* bestaat uit dertig leden. In het huidige bestuur zijn veertien leden afkomstig uit bestaande politieke partijen. Zeven leden komen uit voor het waterschap opgerichte partijen. Deze 21 leden worden gekozen en dienen het algemeen belang. De overige negen leden worden benoemd en dienen een specifiek belang, dat zijn de zogenaamde geborgde zetels. Vijf van hen komen uit het bedrijfsleven, drie vanuit de agrarische sector en één vanuit de eigenaren van natuurterreinen. Het algemeen bestuur kiest uit hun midden een dagelijks bestuur, dat nog steeds (sinds 1273!) bestaat uit vier tot zes mensen plus een dijkgraaf. Beide besturen worden voorgezeten door de dijkgraaf, die door de kroon voor zes jaar wordt benoemd. De secretaris-directeur ondersteunt het dagelijks bestuur als secretaris, maar is directeur voor de organisatie. De leden van het dagelijks bestuur heten nog steeds hoogheemraden. Eén van deze hoogheemraden is Agnes van Zoelen.

Agnes van Zoelen

September 2018 bezoek ik mevrouw Van Zoelen in het pand van het hoogheemraadschap aan de Maasboulevard. Net als het Schielandhuis dat deed in de zeventiende eeuw aan de Hoogstraat staat dit gebouw nu ook weer, symbolisch, aan het water. De dijkgraaf, de hoogheemraden en de hele staf staan oog in oog met onze natuurlijke vijand: het water.

Mevrouw Van Zoelen woont zelf ook in Hillegersberg-Schiebroek: 'Ik houd erg van de Bergse Plassen en het groen eromheen'. Natuurlijk vraag ik haar op welke manier we in het Kleiwegkwartier het werk van het hoogheemraadschap merken. 'Als het gaat om veiligheid noem ik natuurlijk direct het onderhoud aan de dijken van de Rotte en het onderhoud aan de oevers van de plassen.

De kwaliteit van het oppervlaktewater van de plassen is aanzienlijk verbeterd. In 2002 hebben we een integraal verbeterplan opgesteld en deels uitgevoerd: de bodem is gesaneerd en afgedekt met zand zodat fosfor en andere vervuiling geen kans meer krijgt. De vakantiehuisjes op de eilanden zijn aangesloten op het riool. Ook hebben we een snoekenpaaiplaats aangelegd, die onderdeel is van een beter ecosysteem. Eén onderdeel van de integrale aanpak hebben we nog niet kunnen uitvoeren: namelijk de doorvoer van overtollig water vanuit de Schiebroekse polder niet meer afvoeren via de plassen naar de Rotte en vervolgens naar de Nieuwe Maas. We willen het voedselrijke water uit de Schiebroekse polder dus niet meer in de plassen hebben. Het bedreigt het nieuw ingerichte ecosysteem. Nu de nieuwe A16 aangelegd gaat worden kunnen we deze laatste stap ook realiseren. We gaan het water uit de Schiebroeksepolder via een gemaal aan de Grindweg naar de Rotte leiden.

De eeuwenoude functie van de voormalige molen-driegang aan de Ringdijk wordt grotendeels opgeheven. Alleen als het waterpeil van de plas te laag dreigt te worden zullen we dit systeem gebruiken voor toevoer van water.

Onze derde taak is de waterkwantiteit. Allereerst zorgen we natuurlijk voor het waterpeil in de Rotte en de Bergse Plassen. Het grondwaterpeil in stedelijk gebied valt onder verantwoordelijkheid van de gemeente. Het wordt natuurlijk wel beïnvloed door het peil van het oppervlaktewater, maar we kunnen niet zomaar aan de knoppen draaien en het waterpeil verhogen of verlagen. In de loop van de decennia is het hele systeem op elkaar afgestemd: de hoogte van de straten en tuinen, de loop van het riool. En natuurlijk de funderingen van de huizen. We moeten er met elkaar ook voor gaan zorgen dat niet meer al het regenwater in het riool terecht komt. Daar is het systeem eigenlijk niet op berekend en kan het niet aan bij extreme situaties. We hebben het regenwater ook nodig. We moeten er voor zorgen dat het regenwater in de grond blijft en langzaam opgenomen wordt, de bodem als een spons zien. De diepere zilde waterlaag wordt op deze manier naar beneden gedrukt. De kwantiteit van het grondwater bepaalt op deze manier dus ook voor een deel de kwaliteit'.

Tot slot houdt mevrouw Van Zoelen een pleidooi voor de transformatie van de straten. We moeten ons afvragen op welke manier elke straat aantrekkelijker, duurzamer en klimaatbestendig zou kunnen worden. 'Dat is niet alleen de taak van het hoogheemraadschap, maar ook van andere bestuurslagen, bewonersorganisaties en de eigenaren van huizen en andere gebouwen'.

Bewonersorganisatie Kleiwegkwartier (BOK)

Bewonersorganisaties worden in de jaren zeventig erkend en gefinancierd door de gemeente Rotterdam. De erkenning houdt in dat bewonersorganisaties een positieve bijdrage leveren aan de gemeentedemocratie en ze worden tevens aangemerkt als een specifieke vorm van belangenbehartiging. In een eerdere paragraaf is beschreven op welke manier de Rotterdamse gemeentelijke democratie zich na de Tweede Wereldoorlog heeft ontwikkeld van een gemeenteraad met wijkraden (1948-1983), via een gemeenteraad met deelgemeenten (1983-2014) naar een gemeenteraad met gebiedscommissies (2014-heden).

Tijdens deze verschillende perioden was ook telkens de verhouding tussen de bewonersorganisaties en de politiek verschillend. In de jaren zeventig kan de burgerbetrokkenheid of burgerparticipatie vooral worden gekenmerkt met het woord *inspraak*. De overheid was leidend. Halverwege de jaren negentig gaat het om *interactieve beleidsvorming* of *coproductie* van overheid en burger. In het laatste decennium verwacht de overheid vooral *actief burgerschap*. De burger is aan zet, neemt initiatieven voor verbetering van de directe leefomgeving en draagt daarvoor verantwoording. De overheid volgt en faciliteert. Voor de bewonersorganisaties betekent het dat zij gedurende deze verschillende

perioden niet alleen telkens een andere de positie hebben binnen het politieke krachtenspel, maar ook dat er om andere strategieën wordt gevraagd om het spel te spelen.

Ook de veranderende demografische samenstelling van het Kleiwegkwartier vraagt telkens om een aanpassing van de activiteiten en aandachtsvelden. Binnen het Kleiwegkwartier ontstaat er in 1976 een bewonersorganisatie *Initiatiefcomité Kleiwegkwartier* (IK) die in 1988 wordt opgevolgd door *Bewoners Organisatie Kleiwegkwartier* (BOK).

1976-1983

Op initiatief van diverse wijkbewoners, die elk bezig zijn met acties bundelen deze mensen de krachten en vormen het *IK*. Zo was bijvoorbeeld Dick Carlier bezig met de ontwikkeling van de Bergse Rechter Rotte kade; Ank Tuijnenburg Muis maakte zich sterk voor het behoud van de kastanjabomen op de landtong van Lommerrijk; Wil van Harskamp maakte zich sterk voor het behoud van de bomen, de lantarenpalen en de bestrating in de Statenlaanbuurt. Ook voor de ontwikkeling van het Melanchtonpark voerden in die periode enkele mensen actie.

Het initiatiefcomité werd in die eerste jaren professioneel ondersteund door een buurtwerker en een jongerenwerker vanuit Stichting Buurtwerk Hillegersberg.

Er werd gelobbyd voor een eigen wijk-accommodatie. Die komt er uiteindelijk begin jaren tachtig. In de Antony Duyk-laan komt het buurthuis De Duikelaar. Een jongerencentrum Punt 5 in de Van Enckevoirtlaan. Een peuterspeel-zaal in de Amerikaanse School in de Hillegondastraat.

'Het Initiatiefcomité Kleiwegkwartier (IK) is een vrijwilligersorganisatie bestaande uit wijkbewoners. De wijkbewoners binnen het IK functioneren binnen werkgroepen, uiteraard naar eigen keuze. De werkgroepen zijn zelfstandig en organiseren op hun terrein activiteiten en/of acties en bepalen zelf hun beleid, mits binnen de doelstelling en het huishoudelijk reglement van het IK. De kerngroep is het overlegorgaan van het IK. Hierin zijn

vertegenwoordigd de coördinatoren van de diverse werkgroepen. De kerngroep coördineert, bespreekt de problemen en de te ondernemen activiteiten van de werkgroepen. In de kerngroep zitten tevens de IK vertegenwoordigers van de stichting buurtwerk Hillegersberg en de wijkwelzijnsgroep'.

Citaat IK Buurtkrant november 1980 (vierde jaargang nr. 4)

Het IK heeft op dat moment tien werkgroepen: Ontspanning, Jongeren, Huisbezoeken, Buurtkrant, Huurdersbelangen, Vrijwillige dienstverlening, Vrouwencafé, Jeugd, Planologie en Peuters.

De organisatie positioneert zich als volgt:

Buurthuis de Duikelaar.

Ontmoeting en ontspanning

In diverse clubs, vakantie activiteiten en een vrouwencafé.

Ontwikkeling

Door middel van het aanbieden van cursussen zoals dansles, yogales, naailes, 'anders ouder worden' en een V.O.S. cursus (Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving)

Dienstverlening

Veelal in samenwerking met andere organisaties zoals het maatschappelijk werk, UWV en wijkwelzijnsgroep Hillegersberg.

Belangenbehartiging

Vooraf de werkgroep Planologie houdt zich bezig met de ontwikkelingen van de gebouwde omgeving binnen het Kleiwegkwartier. Men 'spreekt in' bij hoorzittingen en laat zich horen richting de wijkraad en de gemeenteraad. Het IK voert actie en mobiliseert bewoners.

Informeren

Al vanaf de start van het IK wordt er een buurtkrant uitgebracht. Er worden ook bijeenkomsten georganiseerd om bewoners te informeren over bijvoorbeeld horizontale verkoop en huurbescherming.

Bewoners komen in actie en verlangen meer veiligheidsmaatregelen.

1983-2014

In 1983 krijgt het *Initiatiefcomité Kleiwegkwartier* een opbouwwerker, die zich in eerste instantie lijkt te hebben gericht op de werkgroep Planologie. Al vrij snel krijgen ook de werkgroepen Huurdersbelangen en Vrijwillige dienstverlening de aandacht, blijkt uit de reconstructie op basis van informatie uit de Buurkrant. De opbouwwerker lanceert het idee van de wijkwinkel, die in 1984 van start gaat en een eigen onderkomen heeft aan de Baroniestraat. De klussendienst voor werklozen *Octopus* wordt ondergebracht in de wijkwinkel. Het opbouwwerk houdt kantoor in de Antony Duyklaan.

Vanaf september 1985 ontstaat binnen het *Initiatiefcomité Kleiwegkwartier* de werkgroep Bewoners Organisatie Kleiwegkwartier (BOK). Deze werkgroep

doet buurtonderzoek en gaat met 'De Bokkenwagen' langs alle wijken. Vanaf november 1986 verschijnt de Buurkrant als uitgave van de samenwerkende BOK en IK. In de periode september-oktober 1987 verschijnen er elf Bokkranten waarin verslag wordt gedaan van de resultaten van het buurtonderzoek.

Er lijkt meer behoefte te ontstaan aan het formeel regelen van een aantal zaken ten behoeve van de organisatie zelf. Vanaf 21 juni 1988 bestaat dan ook de Stichting Bewonersorganisatie Kleiwegkwartier (BOK).

De stichting heeft ten doel: *het bevorderen van de leefbaarheid in de Rotterdamse wijk Kleiwegkwartier*. De stichting tracht haar doel onder meer te bereiken door:

De wijkwinkel en klussendienst op de hoek van de Baroniestraat.

- 1 Het plegen van overleg met wijkbewoners, bewonersgroepen, instellingen, verenigingen en overheden;
- 2 Het stimuleren van de betrokkenheid en zelfwerkzaamheid van de wijkbewoners, instellingen en verenigingen;
- 3 Het coördineren, ondersteunen en initiëren van activiteiten ter behartiging van de collectieve belangen van wijkbewoners;
- 4 Het houden van voor de wijkbewoners openbare vergaderingen, waar het uitwisselen van informatie van verrichte en nog te verrichten werkzaamheden van wijkbewoners, bewonersgroepen, verenigingen en instellingen plaatsvindt;
- 5 Het openbaar maken van activiteiten door middel van publicaties in dag- of weekbladen of anderszins;

- 6 Het doen van aanbevelingen aan het deelgemeentebestuur, casu quo aan het gemeentebestuur.

Een deel van de vrijwilligers gaat over naar de BOK. Een ander deel blijft bij het *IK*. In deze overgangsperiode schuurt het tussen deze twee groepen. Een deel van de mensen stopt met het vrijwilligerswerk.

De Buurtkrant verschijnt in september 1989 als uitgave van Bewonersorganisatie Kleiwegkwartier, nummer 4 van jaargang 14. Op de voorpagina staat een korte mededeling, dat 'er helaas op dit moment twee buurtkranten in de wijk verschijnen. Eén van het *I.K.* en één van de *B.O.K.*'. Het exemplaar van het *IK* is niet in het archief teruggevonden. Vanaf deze periode bestaat het *IK* niet meer en is de BOK haar opvolger.

Het onderkomen van de BOK in de Koraalstraat.

Na jaren wachten en voorbereiden krijgt de BOK begin 1992 een eigen onderkomen in het gebouw van de voormalige Bilderdijschool aan de Koraalstraat. De locatie aan de Baroniestraat sluit. Alle activiteiten van de BOK vinden plaats vanuit de Koraalstraat.

Voorzitters BOK

1988-1992 Rob Noorlander

1992-1998 Aad van Bohemen

1998-2002 Mevrouw Len Amsterdam
voorzitter ad interim

In deze periode is de hoogte van de jaarlijkse begroting / exploitatie tussen de fl. 65.000 en fl. 73.000 per jaar. Personele kosten van een opbouwwerker en administratieve kracht vallen buiten deze begroting. Tot 1996 is er vanuit de *Stichting samenlevingsopbouw Noord* veertig uur opbouwwerk gedetacheerd bij de BOK en 25 uur administratieve ondersteuning. Vanaf 1996 tot 2003 is er voor het Kleiwegkwartier 25 uur opbouwwerk per week beschikbaar.

WIJKBEHEER BEWONERSORGANISATIES EN DEELGEMEENTE WEER OPGESTART.

De samenwerking tussen bewonersorganisaties, de Diensten zoals Roteb, Gemeentewerf en Deelgemeente kent wat betreft het wijkbeheer binnen onze deelgemeente een stormachtige geschiedenis. Op 12 november 2002 is de BOK vanwege de povere resultaten uit de samenwerking gestapt. Daarna is er nagenoeg geen contact meer geweest met de Deelgemeente. De BOK had na deze kater een afkoelingsperiode nodig. Later werd weer gesproken met de Deelgemeente en de zes gezamenlijke Bewonersorganisaties in onze deelgemeente, (SBO-Schiebroek, 110- Morgen, Molenlaankwartier, Oud Hillegersberg, Kleiwegkwartier en Terbregge). Doelstelling was tot een andere opzet van het wijkbeheer te komen. Helaas kwamen de partijen niet dichterbij elkaar; men zette de hakken nog dieper in het zand. Hierbij speelde mee dat er vanuit de Bewonersorganisaties naar Deelgemeente en Diensten een groot wantrouwen was gegroeid. Aanleiding was een brief van het Dagelijks Bestuur waarin gesteld werd dat "Bewonersorganisaties niet meer van deze tijd zijn". Toen was de maat echt vol en lag het overleg met de Deelgemeente geheel stil. De Deelraad had daar gelukkig een andere mening over en floot het Dagelijks

Bestuur terug. Men ging op 10 mei 2004 weer om de tafel zitten en maakte afspraken voor een nieuwe positieve en vruchtbare samenwerking. "Schoon & Heel" is bij deze afspraken het uitgangspunt: Dat is een schouw van de buitenruimte, waarbij gekeken wordt naar bijvoorbeeld opstaande tegels, omgevallen paaltjes, verzakkingen, verwaarloosd groenonderhoud en nog veel meer. De schouw wordt aangekondigd in "De Postiljon" en de Buurtkrant van de

BOK (Zie oproep in deze Buurtkrant.) De zes Bewonersorganisaties hebben viermaal per jaar overleg met de Deelgemeente. Daarin worden de resultaten van de wijkscouw en de toekomstplannen voor het wijkbeheer besproken. Het resultaat van de wijkscouw wordt voor de bewoners in onze wijkwinkel ter inzage gelegd.

John Hokke

Buurtkrant BOK; jaargang 30,
no. 4 september 2004.

Ook de BOK hanteert, net als het IK een systeem met werkgroepen. De voorzitters van de werkgroepen hebben zitting in het bestuur. Dit bestuur kon bestaan uit wel twaalf of meer mensen. Het dagelijks bestuur stroomlijnde alle activiteiten en zorgde voor de organisatie: financiën, accommodatie, vertegenwoordiging naar buiten, enzovoort.

In de periode 1991-2000 is er een aantal werkgroepen, die een constante factor vormen. Dat zijn de Wijkwinkel, de Buurtkant, Beheer gebouwde omgeving: verkeer, straten, grondwater, bestemmingsplannen, Wonen: in de eerste jaren gericht op verbetering particulier woningbezit en huurbescherming, in de latere jaren ook het bouwen van woningen en het belang van VvE's,

Ouderen & sociale veiligheid, Groen & Leefbaarheid: overlast A20, overlast geluid, vervuiling van lucht, water en grond, park en speelgelegenheid.

Positionering van 1988 tot 2003

Belangenbehartiging

Beheer van de fysieke en sociale omgeving door de werkgroepen Beheer, Wonen en Groen & Leefbaarheid.

Tijdens de eerste periode wordt vooral actie gevoerd en harde taal geuit over de plannen van de gemeenteraad en de deelgemeente. Er wordt nogal eens op de man gespeeld. In de jaren negentig wordt er meer onderhandeld. Er ontstaat ook meer ruimte voor co-creatie tussen deelgemeente, gemeente en bewoners (organisatie).

Rob Noorlander

'... De BOK stelt zich ten doel de leefbaarheid in de wijk te bevorderen en/of te behouden voor, maar vooral met, zijn bewoners. Zij stelt zich daarvoor primair op aan de zijde van de bewoners. Dit houdt niet in dat wij niet met anderen, bijvoorbeeld gemeente, deelgemeente, stadsontwikkeling enzovoort. samenwerken c.q. onderhandelen. Dit alles met het doel iets te bereiken voor de bewoners, waarbij ons uitgangspunt is: de bewoners hebben ten allen tijde het laatste woord. Daarvoor is het ons idee om voor

ieder project of belang van bewoners een groep van bewoners samen te stellen die dit belang gaan behartigen, met ondersteuning vanuit de BOK. De BOK wil dus wel het voortouw nemen, maar gaat er vanuit dat de bewoners zelf het leeuwendeel verrichten, om dat wat het belang is. In een wijk waar bewoners niets willen is een bewonersorganisatie overbodig. Daarom zou ik een ieder willen uitnodigen: sluit u aan bij de BOK, zodat wij in de toekomst nog meer en nog duidelijker de stem van de wijk kunnen zijn ...'

Citaat uit artikel zonder naam, Rob Noorlander.

Dienstverlening

Door de wijkwinkel, de Stichting Fietsenstalling en de werkgroep Wijknetwerk, die nieuwe inwoners welkom heet door middel van welkomst pakketten en door hen te voorzien van informatie. Oude en nieuwe bewoners krijgen de gelegenheid om met elkaar kennis te maken tijdens een door de BOK georganiseerde bijeenkomst.

Informeren

De Buurtkrant blijft ook in deze periode een belangrijk medium om bewoners te informeren en indien nodig te mobiliseren.

In het nieuwe millennium wordt er meer onderscheid gemaakt tussen *Permanente werkgroepen*: de Wijkwinkel, de Buurtkrant & website (2006), Wijknetwerk, Wijkbeheer en *Tijdelijke werkgroepen*, die tot taak hebben een bepaald probleem in de wijk te helpen oplossen of om in een bepaalde periode extra aandacht te vragen voor bepaalde zaken die spelen in het Kleiwegkwartier.

In 2006 gaat de BOK terug naar de Duikelaar in de Antony Duyklaan, waar ook het sociaal cultureel werk van Thermiek is gevestigd. De BOK huurt daar twee ruimten om kantoor te houden en de wijkwinkel in onder te brengen. De Koraalstraat sluit en wordt verkocht aan Zazou.

Tot 2009 is er nog wel ondersteuning van een opbouwwerker en administratieve kracht mogelijk. Deze beroepskrachten zijn inmiddels ondergebracht bij de welzijnsorganisatie Thermiek.

In bepaalde jaren (2006-2007) wordt melding gemaakt van het uitblijven van ondersteuning door Thermiek als gevolg van personele problemen. In 2011 wordt de ondersteuning afgebouwd naar nul. Vanaf 2007 maakt de deelgemeente prestatieafspraken met de bewonersorganisaties. Ook wordt er met de BOK dergelijke afspraken gemaakt. Eén van de afspraken is, dat de bewonersorganisaties deelnemen aan de wijkshow in het kader van *veilig, heel en schoon*.

Voorzitters BOK

2002-2004 Alwin Schogt

2004-2014 Camiel Coremans

Tot 2014 varieert de begroting jaarlijks in een range van € 20.000 tot € 30.000. De BOK legt verantwoording af aan de deelgemeente.

Positionering van 2004 tot 2014

Belangenbehartiging

Door de werkgroep Wijkbeheer en veelal door de Tijdelijke werkgroepen. Enkele voorbeelden van belangenbehartiging zijn: de komst van de geluidsschermen aan de A20 en de spoorschermen, de Buurttuin 'Het zwembad' op het voormalige terrein van 'De overdekte', Petristraat opvang voormalige dak- en thuislozen, opknopbeurt Melanchtonpark, het verdwijnen het NS station Kleiweg ten behoeve van de komst van Randstadrail aan de Melanchtonweg, deelname wijkshow en wijkoverleg. In 2008 maakt de BOK ten behoeve van de deelgemeente een analyse van de spreiding van alle speelplaatsen in het

Kleiwegkwartier en de staat van onderhoud van de speelplaatsen.

Het bevorderen van sociale cohesie

Door de werkgroep Wijknetwerk; het welkom heten van nieuwe bewoners en het uitdelen van een 'Welkomsttasje', de start van een inloopochtend voor alle wijkbewoners. WijkkansenZone (WKZ): overleg met deelnemende welzijnsorganisaties, Sport en Recreatie, scholen, de Torteltuinen, de wijkagent en de BOK.

Informeren

Door de Wijkwinkel, de Buurtkrant en de website; de wijkwinkel verhuist naar de Antony Duyklaan en wordt opnieuw ingericht. De BOK website gaat de lucht in.

2014-heden

Om de belangen van de bewoners beter en vooral directer te kunnen behartigen vindt er op 30 maart 2017 een notariële aanvulling plaats in de statuten.

De stichting heeft ten doel: *het bevorderen van de leefbaarheid in de Rotterdamse wijk Kleiwegkwartier.*

De stichting tracht haar doel onder meer te bereiken door:

Punten 1 tot en met 6, en

7 Het in en buiten rechte optreden ter behartiging van de belangen van de bewoners van het Kleiwegkwartier en ten behoeve van de doelstelling van de stichting, alles in de breedste zin van het woord.

Voorzitters BOK

2014-2017 Sean Caesar

2017-heden Fabian Lionaar

In 2015 wordt de Duikelaar verkocht aan de particuliere accommodatieverhuurder Centrum Djoj. Vanaf dat moment heeft het Kleiwegkwartier geen accommodatie meer voor sociaal cultureel werk en opbouwwerk. De BOK huurt nog één ruimte ten behoeve van het kantoor en de wijkwinkel. Deze

Sean Caesar

'... De komende periode moet de BOK zich bezinnen op de toekomst. Vanuit welke visie gaat men het eigen beleid bepalen? Welke taken gaat de organisatie op zich nemen? Welke plek neemt zij in ten opzichte van andere lokale organisaties of initiatieven? Ik adviseer om goed te kijken naar nut en noodzaak. Wat voegt de BOK toe? En hoe dat te organiseren? Keuzes maken, daarop inzetten en het verschil

maken. Dat is niet alleen belangrijk voor behoud van subsidie, maar voor het bestaansrecht van de BOK. De tijd van "wij -voor de bewoners- tegen de gemeente" ligt ver achter ons. Tegenwoordig is het meer van "wij samen met de bewoners en de gemeente" ...'

Citaat van een interview van Ciska Evers met de scheidende BOK voorzitter Sean Caesar (de Buurtkrant van januari/februari 2017).

organisatie en huisvestingskosten worden gefinancierd uit Couleur Locale, zodat er in het Kleiwegkwartier toch een organisatie is vanuit de bewoners met een verbindende functie en die kan optreden namens een groep bewoners. Vanuit deze positie en organisatie heeft de BOK ook een taak vanuit de gebiedscommissie onder de naam Communicatie en Activiteiten. De Buurtkrant en website, wijkgerichte bijeenkomsten, informatiebijeenkomsten en wekelijkse koffie inloop worden vanuit de gebiedscommissie gefinancierd. De BOK maakt vooraf een begroting en rekent het boekjaar daarop af met de gebiedscommissie. Vanaf 2014 varieert de begroting jaarlijks in een range van € 25.000 tot € 30.000. Verantwoording gaat naar de gemeente Rotterdam.

Er wordt niet meer gewerkt met werkgroepen. De organisatie bestaat uit een klein bestuur en een groep vrijwilligers, dat enerzijds initiatieven van bewoners en groepen bewoners faciliteert en waar nodig ondersteunt met kennis en ervaring. Anderzijds organiseert de BOK eigen activiteiten.

De BOK positioneert en legitimeert zich door de doelstelling van de stichting als volgt te operationaliseren:

Belangenbehartiging

- *Politiek*: door samen te werken met de andere bewonersorganisaties binnen het gebied en zitting te hebben in de steunfractie van de gebiedscommissie.
- *Ambtelijk*: door direct contact te hebben met de gebiedsmanager.
- *Rechtelijk*: kunnen optreden namens de belangen van wijkbewoners c.q. organisaties.

De BOK huurt nog één ruimte in zalencentrum DJOJ.

Bevorderen van cohesie binnen het Kleiwegkwartier

- Door netwerken te maken en/of te ondersteunen tussen verschillende bewoners en organisaties (koningsdag/nieuwjaarsbijeenkomst/netwerkbijeenkomsten).
- Door het faciliteren van initiatieven binnen de wijk: Grondwater op peil (GOP) en het doen van luchtmetingen (LHIS).
- Door deel te nemen aan het Kleiwegkwartier Overleg (deelnemers: BOK, DOCK, wijkagent, scholen, Ondernemersvereniging Kleiweg).
- Door het organiseren van sociaal culturele activiteiten ter bevordering van de sociale cohesie: koffieochtenden, pop quiz, buitenbioscoop en dergelijke.

Het bevorderen van de leefbaarheid in de wijk

Door middel van Heel, Veilig en Schoon, het promoten van de app BuitenBeter.

Het bewaken en opkomen van de culturele en historische waarde van het gebied.

- Door samen te werken met de Vereniging Stedebouwkundig Wijkbehoud (VSW) en gebruik te maken van haar kennis en acties. Het meest recente voorbeeld is te zorgen voor een Cultuur-historische Verkenning bij het bestemmingsplan 2018.
- Door samen te werken met de Stichting Historisch Hillegersberg Schiebroek (SHHS). Een voorbeeld is

de samenwerking ten behoeve van het tot stand komen van dit boek *Een eeuw Kleiwegkwartier*.

- Door opdracht te geven tot het schrijven van de historie van het Kleiwegkwartier – *Een eeuw Kleiwegkwartier*.

Om de bovenstaande doelen te bereiken hanteert de BOK een aantal methoden en gebruikt ze de volgende middelen:

Het gebruiken van haar eigen organisatie

- Het bemiddelen van bewonersinitiatieven en het afwikkelen van de financiële zaken daaromtrent.
- Het met elkaar verbinden van diverse bewonersinitiatieven en belangengroepen.
- Het faciliteren en ondersteunen van bewonersinitiatieven en belangengroepen.
- Het opzetten, onderhouden van en deelnemen aan wijknetwerken.

Het organiseren van activiteiten

- Het houden van de wijkwinkel.
- Het organiseren van een wekelijkse koffieochtend.
- Het organiseren van sociaal culturele activiteiten.

Het inzetten van communicatiemiddelen

- Het uitgeven van de Buurtkrant.
- Het beheren van een website.
- Het doen uitgeven van een boek en andere publicaties.

Epiloog

De vijf centrale vragen nader beschouwd

1 *Op welke manier is het Kleiwegkwartier ontstaan?*

Honderd jaar geleden bestond het Kleiwegkwartier niet.

Er was een dun gezaaide lintbebouwing aan de Kleiweg en de Ringdijk in Schiebroek. Hillegersberg Zuid bestond voor de Eerste Wereldoorlog uit bebouwing aan de Straatweg, de Kootsekade en Bergse Rechter Rottekade. Ook aan de Kleiweg was een lintbebouwing met veel open stukken. De beide gemeenten werden dus met elkaar verbonden door de lintbebouwing aan de Kleiweg. De gemeenteraad van Hillegersberg en de polderbesturen zagen voor de Eerste Wereldoorlog al brood in uitbreidingsplannen. Er zou buiten gewoond kunnen worden door mensen uit de grote stad. Er werden stedenbouwkundigen ingehuurd om plannen te maken. In de jaren na 1918 volgde ook Schiebroek. Beide gemeenten maakten globale plannen. De ontwikkeling van het gebied en de bouw werd gedaan door particuliere ondernemers, die de huizen verkochten aan particulieren en investeerders die gingen verhuren. De buurten werden dicht bebouwd. Er is geen ruimte voor singels en groen. Rond de Eerste Wereldoorlog bestond het gebied uit land- en tuinbouw en grasland. In deze periode vestigde zich langs de plassen, de Rotte en de Ceintuurbaan industrie en andere bedrijvigheid. De meeste bedrijven waren afkomstig uit de stad, waar onvoldoende mogelijkheden waren om uit te breiden.

In de jaren dertig besloot de gemeente Schiebroek het middelpunt van het dorp te verleggen van de Kleiweg naar de Ringdijk. In de polder zouden tuindorpen voor de middenklasse verschijnen. Het gebied tussen de Ringvaart aan de Erasmussingel en de Kleiweg werd dichter bebouwd en was bedoeld voor de geschoolde arbeidersklasse.

Op deze manier ontstond een lang gerekt stedelijk gebied ten zuiden van beide dorpen, dat het ontstaan van het Kleiwegkwartier zou inluiden.

2 *Wat is de ontwikkeling geweest tot de huidige gebouwde omgeving?*

De oude hoofdwegen Straatweg, Kleiweg en Ringdijk/Achterweg hebben de structuur van het gebied blijvend bepaald. Er ontstaan in de jaren twintig en dertig tussen de oude verbindingswegen een aantal buurten met elk een heel eigen karakter. De bedrijven worden regelmatig omsloten door woningbouw.

Ten zuiden van de spoorlijn Rotterdam-Utrecht wordt in de jaren dertig het Noorderkanaal gegraven. Een brug ter hoogte van de Straatweg zorgt voor de verbinding tussen Hillegersberg en Rotterdam. De enige verbinding met Rotterdam loopt via het Muizengaatje over deze brug. Voor de Tweede Wereldoorlog is het Kleiwegkwartier zo goed als volgebouwd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog loopt het gebied geringe schade op door oorlogsgeweld. In 1941 volgt de annexatie van beide gemeenten door Rotterdam. Na de Tweede Wereldoorlog worden de gemeenten buitenwijken van de stad Rotterdam. Hillegersberg Zuid en Schiebroek Zuid zijn beiden verstedelijkte gebieden aan de rand van de stad en zullen voortaan door het leven gaan als het Kleiwegkwartier. De officiële naam is Hillegersberg Zuid.

In de jaren vijftig wordt de Rozenlaan een tweede verbindingsweg tussen het nieuw gebouwde Schiebroek en Rotterdam. Er wordt een brug gelegd over de spoorlijn en het Noorderkanaal.

De A20 gaat een derde fysieke grens worden naast de spoorlijn en het kanaal. Tijdens de jaren zeventig wordt deze aangelegd. De Kleiweg richting Overschie wordt onderbroken door de G.K. van Hogendorpweg.

Tussen de jaren zeventig en negentig verdwijnt de industrie uit het Kleiwegkwartier. Sommige gebouwen en terreinen krijgen een nieuwe bestemming. Andere gebouwen worden gesloopt. Tijdens de late jaren negentig en eerste jaren van de nieuwe eeuw worden er woningen gebouwd op deze plekken. In de jaren negentig wordt er in Rotterdam veel aan stadsvernieuwing gedaan. Vanwege het hoge percentage particulier woningbezit valt er binnen het Kleiwegkwartier niet op grote schaal te vernieuwen. Toch worden er zeer ambitieuze plannen gemaakt. Ze ondervinden veel weerstand bij de bewoners. Er wordt veel aandacht besteed aan het verbeteren van particuliere woningen. In de hoek van de Ringdijk en de Achterweg wordt in de jaren zeventig het Melanchtonpark aangelegd wat gaat behoren tot het Kleiwegkwartier. Een nieuw Schiebroek Zuid ligt achter het park en de Melanchtonweg.

Het huidige Kleiwegkwartier bestaat voor 84 procent uit vooroorlogse dichtbebouwde buurten. Er is weinig groen. Alleen het Melanchtonpark met de Erasmussingel, het poldertje in de Franciscusdriehoek en de randen van de Bergse Achterplas bieden verkoeling en rust. De Kleiweg met het Bergpolderplein vormt het centrum van de wijk.

3 *Wie zijn en waren haar bewoners?*

Net voor de Eerste Wereldoorlog woonden er waarschijnlijk nog geen 1.000 mensen in het gebied dat nu het Kleiwegkwartier vormt. Rond de Tweede Wereldoorlog is dat aantal opgelopen tot circa 15.000. Verreweg de meeste nieuwe bewoners van het Kleiwegkwartier zijn mensen uit Rotterdam of mensen die in Rotterdam werken. Ze willen 'buiten' wonen. Na deze nieuwkomers kunnen

er hooguit vier generaties nieuwe 'Kleiwegkwartierders' zijn geboren. Door de gevarieerde bouw werd ook de bevolking gevarieerd van aard als het gaat om hun sociaal economische positie. Al snel werden er drie grote kerken gebouwd, die gingen dienen als centraal punt van zowel het religieuze als het sociale leven. Elke zuil stichtte zijn eigen school en verenigingen.

De Tweede Wereldoorlog heeft veel leed veroorzaakt. Het Kleiwegkwartier had een bovengemiddelde aanhang bij de NSB en had een eigen kringhuis in het Villapark. De hele Joodse gemeenschap verdween. Er werkten bij bedrijven zoals Watson, Allan en Electrostoom relatief veel technische mensen, die door de Arbeidsinzet naar Duitsland werden gestuurd om daar te werken in de Duitse industrie. Er was veel armoede, honger en angst. Ook de razzia's zorgden voor veel angst, ellende en dood.

In de jaren vijftig en zestig wordt er hard gewerkt. De bevolking groeit snel. Voor de nieuwe generatie is het moeilijk om een woning te vinden. Men trekt weg naar nieuwe wijken in Schiebroek en Hillegersberg Noord. In de jaren zeventig waren er nog circa 9.000 inwoners. Men gaat steeds minder naar de kerk; het Kleiwegkwartier ontzuilt net als de rest van Nederland. Zowel de gereformeerde Nassaukerk als de rooms-katholieke Christus Koningkerk sluiten. De eerste kerk wordt gesloopt; de tweede heeft na jaren van leegstand een nieuwe bestemming gekregen en herbergt 24 appartementen. In 1976 ontstaat het *Initiatiefcomité Kleiwegkwartier* dat sociaal cultureel werk en opbouwwerk organiseert. Het comité met zijn grote aantal vrijwilligers gaat in plaats van de kerken steeds meer zorgen voor het onderhouden van de cohesie in de wijk. In 2018 telt het Kleiwegkwartier 8.000 inwoners. Het Kleiwegkwartier is binnen Hillegersberg-Schiebroek de wijk met de jongste bevolkingsopbouw en is over het algemeen hoog opgeleid. Het percentage zelfstandigen op de arbeidsmarkt in het Kleiwegkwartier ligt rond de vijftien procent. De grootste werkgever is het Franciscus Gasthuis. Er wordt behoorlijk veel gesport in het Kleiwegkwartier. Er is meer contact met de burens dan in andere wijken in Rotterdam en ook nemen de bewoners vaak deel aan culturele activiteiten. Binnen het Kleiwegkwartier is nauwelijks nog sprake van sociaal cultureel werk. De Oranjekerk heeft zich ontwikkeld als sociaal cultureel centrum. De BOK biedt een contactmoment aan ten behoeve van ouderen.

4 Welke invloed hebben de bewoners gehad op de gebouwde omgeving?

De oorspronkelijke bewoners van het gebied zoals de boeren, tuinders en andere grondbezitters hebben aanvankelijk veel invloed gehad op de omgeving. Agrarische grond was minder waard dan bouwgrond. Het was dus aantrekkelijk om grond te verkopen aan wat we nu projectontwikkelaars zouden noemen. Ook bepaalden tal van bedrijven, die grond kochten en zich in het gebied vestigden hoe de gebouwde omgeving zich zou ontwikkelen. Als kritische kopers van kwalitatief goede woningen in de jaren twintig en vroege jaren dertig hebben de

toekomstige eigenaren en bewoners wellicht indirect enige invloed gehad op de kwaliteit. Tot 1941 woonden gemeenteraadsleden van de gemeente Schiebroek en Hillegersberg zelf in het gebied. Ze waren tevens vaak betrokken bij allerlei maatschappelijke organisaties. Het is aannemelijk dat zij, al dan niet in samenspraak met inwoners, invloed hebben gehad op de gebouwde omgeving. Na de Tweede Wereldoorlog kwam het bestuur verder van de burger af te staan. Van leden van de wijkraad, deelgemeente en gebiedscommissie mag worden verwacht dat zij de belangen van de gebouwde omgeving en haar bewoners hebben vertegenwoordigd. Dat zij dat hebben gedaan blijkt uit tal van voorbeelden. Tijdens de democratisering van de samenleving vanaf de jaren zeventig kreeg de burger meer inspraak. Via het opbouwwerk van het Initiatiefcomité Kleiwegkwartier (IK) c.q. Bewonersorganisatie Kleiwegkwartier (BOK) en acties van de Vereniging Stedebouwkundig Wijkbehoud (VSW) wordt geprobeerd bestuurders en politici te beïnvloeden ten gunste van de gebouwde omgeving. Zowel de heer Kolpa als de heer Pieterse geven aan dat er vooral succes is te boeken als bewoners hun stem duidelijk laten horen en als de krachten worden gebundeld.

5 *In hoeverre is de gebouwde omgeving van invloed (geweest) op het welzijn/welbevinden van haar inwoners?*

Aanvankelijk waren er veel bedrijven gevestigd die veel werkgelegenheid en dus inkomen boden. Er waren veel winkels in het Kleiwegkwartier. Alles was hier te koop. Het hart was de Kleiweg en de Straatweg aansluitend op de Kleiweg. Vanaf de jaren zeventig verdwenen er veel bedrijven. Het Franciscus Gasthuis kwam als grote werkgever naar het gebied. Men werd echter in deze periode steeds minder afhankelijk van werk in de direct omgeving. Het werd steeds gebruikelijker om te gaan reizen naar het werk.

De industrie heeft gezorgd voor vervuiling van grond. Dit speelde vooral in de jaren tachtig. Ook de vuilnisbelt in de Franciscusdriehoek veroorzaakte ernstige vervuiling van het milieu.

De aanleg van de A20, de drukte op het spoor en de opkomst van het vliegverkeer drukken een stempel op de leefomgeving.

De toename van het verkeer in de wijk, maar ook de A20 veroorzaakten veel geluidshinder en nog steeds vervuiling van de lucht. Door de toename van het aantal inwoners en het gebrek aan riolering raakten de Bergse Plassen in de jaren dertig ernstig vervuild. De industrie in die tijd, maar ook in de jaren zeventig zorgden voor vervuiling van het water en de randen om de plassen. De snelle toename van de recreatie op het water en de eilandjes zorgden voor de druk op de kwaliteit van de natuur. Door de verschillende buurten zijn er lokale initiatieven ten aanzien van buurtgroepen (fysiek en digitaal) en belangengroepen (Statenlaan, Grondwater Op Peil, Margrietlaanbuurt). Elke buurt heeft wel een

speelruimte of buitenruimte ten behoeve van de jeugd waar ze elkaar kunnen ontmoeten en leren kennen.

Watersport op de plassen en de Rotte floreert al vanaf de jaren dertig.

Lommerrijk zorgde voor veel vermaak in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog.

Nog steeds is het idee buiten te wonen in de stad actueel. De wijk zelf heeft geen groen en is dicht bebouwd. Aan de randen van het Kleiwegkwartier liggen wel diverse parken en het water van de plassen en de Rotte.

Uitdagingen voor de toekomst

Fysieke kenmerken en Openbare ruimte

Het Kleiwegkwartier is een 'stenige wijk'. Er is binnen de buurten weinig groen. De gezamenlijke overheden hebben de intentie uitgesproken om de stad 'groener en duurzamer' te maken. De infrastructuur en de waterhuishouding in het Kleiwegkwartier vragen om aanpassingen om de gevolgen van de klimaatveranderingen aan te kunnen.

Het Kleiwegkwartier is dicht bebouwd en heeft de structuur van de jaren twintig en dertig. Daardoor is de wijk niet berekend op veel verkeer en een groot autobezit. Al decennialang zijn er grote parkeerproblemen, die niet of nauwelijks kunnen worden opgelost. Niet alleen het overmatige autoaanbod in de wijk levert problemen op. Ook zijn de Straatweg en de Rozenlaan drukke verkeerswegen geworden, die het leefklimaat in het Kleiwegkwartier negatief beïnvloeden.

Het Kleiwegkwartier kent aan de Kleiweg en de Straatweg veel winkelpanden. Ook zijn er veel van dit soort panden nog te vinden in de buurten. Lang niet alle winkelpanden hebben hun functie behouden. Ook lijkt het aanbod van winkelpanden veel te hoog geworden voor een wijk met 8.000 inwoners zonder regionale winkelfunctie. Een transformatie van deze winkels en bedrijfsgebouwen is reeds ingezet, maar zou wellicht meer kunnen opleveren met een gerichte aanpak.

Ondernemen

Het Kleiwegkwartier heeft nog twee bedrijventerreinen. De eerste is de Ceintuurbaan met veel industriële panden. Een deel van deze panden wordt gebruikt als verkoopruimte; een deel heeft een recreatieve functie gekregen. Ook staan er langdurig panden leeg. De strook grond tegen de spoordijk aan kent veel kleinere bedrijven, die een rommelige aanblik geven. De herstructurering van deze strook met bijvoorbeeld 'parkeren in het groen op een water doorlatende ondergrond' en verbetering van het vestigingsbeleid zou de Ceintuurbaan een veiliger en aangenamer deel van de wijk kunnen maken. Sinds het ontstaan van het Kleiwegkwartier vormt de Kleiweg een belangrijk winkelgebied. Door het teruglopen van het aantal inwoners en het veranderend koopgedrag liggen er grote uitdagingen voor de toekomst om het winkelgebied aantrekkelijk te houden.

Wonen

Het grootste deel van de woningen in het Kleiwegkwartier is van voor de Tweede Wereldoorlog. Ze zijn veelal matig tot slecht geïsoleerd. De aankomende energietransitie vraagt om goed geïsoleerde woningen en gebouwen. Per wijk gaan gemeenten plannen maken om deze transitie mogelijk te maken. Het gereed maken van de woningen voor de energietransitie vraagt de nodige aandacht van de particuliere eigenaren en VvE's.

Binnen bepaalde delen van het Kleiwegkwartier hebben woningen funderingsproblemen als gevolg van een te lage grondwaterstand. Organisaties en eigenaren worden ondersteund om de problemen het hoofd te bieden, zodat niet nog meer woningen letterlijk wegzakken.

Het Kleiwegkwartier kent een hoog percentage particuliere woningbezitters, die hun huizen verhuren. Het onderhoud aan deze panden laat nog wel eens te wensen over. Het stimuleren tot opknappen en onderhouden zou een taak van de gemeenschap kunnen zijn.

Gezondheid, welzijn en religie

Het Kleiwegkwartier is een 'hot spot' als het gaat om geluidsoverlast en de luchtkwaliteit, die onder druk staat. Aandacht voor de verbetering hiervan vraagt continu de aandacht.

In het Kleiwegkwartier wonen circa 1.700 jongens en meisjes die jonger zijn dan 18 jaar. In elke buurt is er wel een speelhoekje te vinden, waar ze elkaar kunnen ontmoeten. Ook kent de wijk twee buurttuinen en een speeltuin in het Melanchtonpark. Het is niet helemaal duidelijk of dit voldoende is of voldoet aan de behoefte van deze jongeren. Het Kleiwegkwartier heeft 500 'zeventigers' en 170 mensen die ouder zijn dan tachtig jaar als haar inwoner. De BOK en de Oranjekerk bieden momenten aan, waar ouderen elkaar kunnen ontmoeten. Ook biedt wooncentrum de Kleyburg mogelijkheden tot onderling contact. De overige 5.600 inwoners zijn dus tussen de 19 en 69 jaar. Driekwart van hen is jonger dan 54 jaar. Het leefstijlonderzoek in 2012 dat in opdracht van de gemeente Rotterdam is uitgevoerd laat heel verschillende behoeften zien. Hoewel het Kleiwegkwartier populair is en te boek staat als dorps lijkt door de verschillende levensstijlen enerzijds en het ontbreken van betekenisvolle ontmoetingsplekken in de openbare ruimte anderzijds de sociale cohesie onder druk te staan. De Oranjekerk als ontmoetingsplek en de BOK als verbindend platform verdienen als niet commerciële plekken de nodige ondersteuning. De *huizen van de wijk* in Schiebroek en Hillegersberg richten zich vooral op deze wijken binnen het gebied. Het Kleiwegkwartier is in de loop van de decennia een wijk geworden met eigensoortige kenmerken en behoeften. Een eigen *Huis van de wijk* lijkt me daarom gerechtvaardigd en zou ondersteund moeten worden.

Bestuur en invloed

Hoewel de gemeente Rotterdam haar best doet om het contact met de burger zo goed mogelijk te houden staat de bestuurder toch wel ver af van de burger. Naast digitale mogelijkheden om te komen tot co-creatie en contact met de burger kent het gebied Hillegersberg Schiebroek een gebiedscommissie. Natuurlijk zijn de leden van de commissie 'de oren en ogen' van het hele gebied. Toch is het belangrijk om naast het algemene belang ook het belang en de behoeften van de afzonderlijke wijken te zien en te horen. Wellicht kunnen commissieleden die in de verschillende wijken wonen 'hun' wijk vertegenwoordigen. Ook de verschillende bewonersorganisaties zijn vertegenwoordigd in de gebiedscommissie. Het lijkt van groot belang dat vertegenwoordigers actief contact zoeken met burgers, maar ook dat de burger zelf contact zoekt met haar vertegenwoordigers. We leven in een netwerksamenleving, die zich kenmerkt door verschillende sterke kanten van een eenheid samen te voegen met sterke kanten van andere eenheden. Ten behoeve van de leefbaarheid, kwaliteit, de veiligheid en de saamhorigheid zouden we ons vaker moeten realiseren dat 'Het geheel meer is dan de som van de afzonderlijke delen'.

Bronnen

- Arendt Hannah** (1969) *Eichman in Jeruzalem de banaliteit van het kwaad*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas Contact, 6^e druk 2016
- Baghuis W., Mani H., Mulder J.** (2015) *Dit is mijn school*. Oude, nieuwe, hergebruikte en soms zelfs verdwenen schoolgebouwen van Hillegersberg, Schiebroek en Terbregge. Rotterdam: Vereniging Stedenbouwkundig Wijkbehoud Hillegersberg-Schiebroek-Terbregge (VSW)
- Bloois de K.** (1951) *Veertig jaar 'Zoekt het verlorene!'* Rotterdam: Vereniging Zoekt het verlorene
- Boot Yvonne** (2001) *Eilanden in Rotterdam een tijdreis over de Bergse Plassen en eilanden*. Rotterdam: de Boekaniers
- Bosboom F.C., Kaaden W.D.J. v.d., Piek J. & Edenburg J.** (1940) *Gids voor de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Hillegersberg 1940*. Hillegersberg: Kerkenraad der Ned. Herv. Gemeente Hillegersberg
- Brunekreef B.** (2018) *Effecten van luchtverontreiniging op de gezondheid*. NTVG-jaargang 162, nummer 27, Juli 2018
- Cossee A.W.** (1934 en 1936) *Welkom in Hillegersberg*. Gemeente Hillegersberg.
- Cossee A.W.** (1934 en 1935) *Welkom in Schiebroek*. Gemeente Schiebroek
- Deelgemeenten Rotterdam** (2002) *Historisch perspectief*. Rotterdam: Verenigde Rotterdamse deelgemeenten
- Deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek** (2008) *Symposium Deelgemeenten nu, en hoe verder?* Rotterdam: Deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek
- Deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek** (2011) *gebiedsvisie Kleiwegkwartier 2040*. Rotterdam: Deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek
- Deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek** (1982-83 tot en met 2013-14) *Gemeentegids deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek*
- Douwes P.A.C.** (1977) *Armenkerk de Hervormde diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw*. Schiedam: Interbook International B.V. deel 19 van de reeks historische werken onder auspiciën van het Historisch Genootschap Roterodamum
- Duin van JC.** (2017) *Bieling*. De strijd bare voorman van de Rotterdamse kunstenaarsfederatie 'De Branding' (1917-1926) Rotterdam: Uitgeverij Hendriks Agency
- Elektriciteitsmaatschappij Electrostoom** (1952) *1892 EME 1952 Zestig jaar Electrostoom*. Rotterdam: EME
- Feder G.** (1930) *The Programma of the NSDAP*. Vertaalde heruitgave (2003) van RJG Inc., Lincoln USA

- Fens J.** (1983) *gebouwd in de wijk: monumenten en andere historische gebouwen in Hillegersberg-Schiebroek-Terbregge*
- Gemeente Hillegersberg** (1930 en 1938) *Algemeen Adresboek der gemeente Hillegersberg*
- Gemeente Hillegersberg** (circa 1938) *Alphabetische stratenlijst en Alphabetische Naamlijst der gemeente Hillegersberg*
- Gemeente Rotterdam** *Selectie bominslagen te Rotterdam 1940-1945*. Gemeentearchief Rotterdam
- Gemeente Schiebroek** (1938) *Algemeen Adresboek der gemeente Schiebroek*
- Gemeente Schiebroek** (circa 1938) *Alphabetische stratenlijst en Alphabetische Naamlijst der gemeente Schiebroek*
- Groeneweg R.** (1997) *Een gewoon huis waar toevallig veel kinderen wonen*. Kinderhuis Moria in Hillegersberg 1928-1997. Rotterdam: RNO
- Harmsen J.** (2017) *Allan Rotterdam 1839-1960*. Een vergeten bedrijf waarvan de producten nog dagelijks kunnen worden gezien. Rotterdam: G. Ph. Verhagenstichting
- Hoonaard van den W.** (1824) *Geschiedkundige en topografische beschrijving van de dorpen Hillegersberg en Bergschenhoek*. Rotterdam: Mensing en van Westreenen. Herdruk 1972 Rotterdam: Hooymer's Boekhandel en Boekhuis Heijink.
- Hoonaard van den W.** (1842) *Geschiedkundige en topografische beschrijving van de dorpen Hillegersberg en Bergschenhoek*. 'Bijvoegselen en aantekeningen' bij dezelfde behorende. Rotterdam: Mensing & Van Westreenen. Digitale kopie via Google uit de universiteitsbibliotheek Gent
- Jong de S. & Oosten van T.** (2017) *Peilverlagingen polder Berg en Broek*. Rotterdam: Bewonersorganisatie Oud Hillegersberg commissie Grondwater
- Joost Kingma** (2012) *De magie van het jaren '30 huis*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt
- Joost Kingma** (2012) *Blijvend aantrekkelijk*. Tuinwijken van de jaren '30. Technische Universiteit Delft: Proefschrift
- Kaper H.P. & Veen J.H.S.M.** (1974) *Trams en tramlijnen*. De Rotterdamse paardentrans. Rotterdam: uitgeverij WYT
- Kloot v.d. Meijburg Herman** (1917) *Bouwkunst in de stad en op het land*. Rotterdam: L.&J. Brusse's uitgeversmaatschappij
- Kok Leen** (1985) *De ambachtsman vertelt*, Twaalf ambachten, dertien vertellingen ofwel Mijmeringen met 'ouwe Bergenaren'. Rotterdam: Vereniging Stedenbouwkundig Wijkbehoud Hillegersberg-Schiebroek-Terbregge
- Koster A., Kunen A., Commerell & Pijpers P.** (2012) *Sint Franciscus Gasthuis 1892-2012*. Rotterdam: Uitgeverij Voet
- Laar van der P.** (2000) *Stad van formaat* Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw. Zwolle: uitgeverij Waanders
- Laar van der P., Lucassen L., Mandemakers K.** (2006) *Naar Rotterdam*. Immigratie en levensloop in Rotterdam vanaf het einde van de negentiende eeuw. Amsterdam: Aksant

- Leeninga M.** (2008) *Schiebroek doet mee!* Rotterdam: Deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek
- Linden van den H., Ruis E. & Wils E.** (2016) *Rotterdam en de Eerste Wereldoorlog.* Soesterberg: Uitgeverij Aspekt
- Mast C.** (2014) *'t Zwarte Plasje een eeuw de oase van Hillegersberg.* Rotterdam: Sport Vereniging Hillegersberg ter gelegenheid van haar 100 jarig bestaan
- Mast C.** (2016) *De Funderingskrant* nummer 1 december 2016 en nummer 2 juli – augustus 2016. Rotterdam: Bewonersorganisatie Kleiwegkwartier
- Mens N.** (2007) *W.G. Witteveen en Rotterdam.* Rotterdam: Uitgeverij 010
- Nieuwenhuis J.** (1961) *Van Poort tot Poort.* Rotterdam-Den Haag: Uitgeverij Nijgh & van Ditmar. deel 2 van de reeks historische werken onder auspiciën van het Historisch Genootschap Roterodamum
- Nieuwenhuis J.G.B.** (1962) *Inventaris van de archieven van de voormalige gemeenten Overschie en Schiebroek.* Rotterdam: Gemeentearchief Rotterdam
- Pauw van der J.L.** (2006) *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog.* Amsterdam: uitgeverij Boom
- Poel van de S.** (2017) *Betwist bestuur.* Wijkraden en deelgemeenten in Rotterdam. Amsterdam: uitgeverij Boom
- Pollmann T.** (2012) *Mussert & Co. De BSB-Leider en zijn vertrouwelingen.* Amsterdam: Boom
- Ramperti M.** (1983 8^e druk) *Overschie-Hillegersberg-Schiebroek in oude ansichten.* Zaltbommel: Europese Bibliotheek
- Ravesteyn L.J.C.J.** (1933) *Rotterdam tot het einde van de achttiende eeuw.* De ontwikkeling der stad. Rotterdam: W. Zwagers (digitaal via dbnl)
- Ravesteyn L.J.C.J.** (1948) *Rotterdam in de twintigste eeuw.* Rotterdam: AD Donker uitgever
- Renting R.A.D.** (1962) *Inventaris der archieven van de voormalige gemeente Hillegersberg.* Rotterdam: Gemeentearchief Rotterdam
- Peter Romijn** (2012 heruitgave) *Burgemeesters in oorlogstijd.* Amsterdam: De Bezige Bij
- Riet van F. A. M.,** (2008). *Handhaven onder de nieuwe orde: de politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog.* Zaltbommel: Aprilis
- Riet van F. A. M.,** (2017). *Meer kommer en kwel in Rotterdam.* Rotterdam: Uitgeverij Donker
- Rotteveel K., Krimpen van H., Koster B., Voet A.** (2013) *Groot Rotterdams Molenboek* deel 2. Capelle aan den IJssel: uitgeverij Voet
- Schoor van der A.** (2013) *De dorpen van Rotterdam.* Rotterdam: uitgeverij Ad. Donker
- Schoor van der A.** (1999) *Stad in aanwas* Geschiedenis van Rotterdam tot 1813. Zwolle: uitgeverij Waanders
- Sloot van der H** (1978) *Zo was Hillegersberg.* Schiedam: Interbook International B.V.
- Robin te Slaa** onder reactie van het NIOD (2016) *Leven in bezet Nederland 1941.* Houten: Spectrum

- Robin te Slaa & Edwin Klijn** (2009) *De NSB 1931-1935*. Amsterdam: Uitgeverij Boom
- Sørensen R.** (2003) *Een gehate minderheid. NSB'ers in Rotterdam*. Rotterdam: Speakers Academy Publishing
- Stapelkamp A.B.** (2009) *Een gedenkteken en een naam*. Herinneringen aan Joods Hillegersberg en Schiebroek. Rotterdam: Deelgemeente Hillegersberg-Schiebroek
- Stapelkamp A.B.** (2009) *Opeens vielen we onder de Coolsingel*. Hillegersberg van Boerendorp tot Stadswijk. Rotterdam: Vereniging Stedenbouwkundig Wijkbehoud Hillegersberg-Schiebroek-Terbregge
- Termorshuizen Koos** (2013) *De Rotte. Van wilde Veenen tot wereldhaven*. Zwolle: Uitgeverij Waanders
- Tops Pieter** (2007) *Regimeverandering in Rotterdam*. Hoe een stadsbestuur zichzelf opnieuw uitvond. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas
- Valk H.J.** (onbekend) *De Rotterdamse Joden tijdens de bezetting*. Onbekend: pagina 210-218
- Velde van de** (1988) *Schiebroek toen en nu*. Zaltbommel: Europese bibliotheek
- Verheul J.** (1936) *De Rotte met de Bleiswijksche meren en de omliggende gemeenten Hillegersberg...* Arnhem: Gijsbert & Van Loon. Vermeerderd met een voorwoord en illustraties van Leen Molendijk (1970)
- Voet H.A. & Klaassen H.J.S.** (2005) *Rotterdam door de tijd deel 9*. Capelle aan den IJssel: Uitgeverij Voet
- Voogd J de** (2012) *Stemgedrag in de steden*. <https://geografie.nl/sites/geografie.nl/files/paragraph/attachment/file/de-voogd-stemgedrag-in-steden.pdf>
- Vos J. de** (2009) *Plaatsingslijst van het archief van L.N. Krijgsman jr. (1895-1961)* Rotterdam: Nederlandse Architectuurinstituut (RAi)
- VSW** (2003) *Kijk op de wijk*. Rotterdam: Vereniging Stedenbouwkundig Wijkbehoud Hillegersberg-Schiebroek-Terbregge
- VSW** (2005) *Tempelen en begraven*. Godshuizen en kerkhoven in Hillegersberg, Schiebroek en Terbregge. Rotterdam: Vereniging Stedenbouwkundig Wijkbehoud Hillegersberg-Schiebroek-Terbregge
- VSW** (2012) *Gebouwen van Gezag*. Rotterdam: Vereniging Stedenbouwkundig Wijkbehoud Hillegersberg-Schiebroek-Terbregge
- Wagenaar P., Kerkhoff T., Rugers M.** Redactie (2011) *Duizend jaar openbaar bestuur in Nederland*. Bussum: Uitgeverij Coutinho
- Wallast M.** (1981) *75 jaar Autobussen in Rotterdam 1906-1981*. Nieuwerkerk a.d. IJssel
- Zelm van Eldik van J.H.** (1919) *Het onderzoek van papier*. Rotterdam: Van Stolk & Reese
- Zeeuw van der L.** (2005) *Marius Richters Rotterdam*. schilder en glazenier 1878-1955. Bussum: Uitgeverij Toth, Historisch museum Rotterdam

www.stadsarchief.rotterdam.nl
www.vsw.biz
wijkprofiel.rotterdam.nl/nl/2016/rotterdam/hillegersberg-schiebroek
rotterdam.buurtmonitor.nl
www.joodserfgoedrotterdam.nl/hillegersberg
www.joodsmonument.nl
www.loods24rotterdam.nl
www.shhs.nl
www.rotterdaminkaart.nl
museumrotterdam.nl
www.deoudrotterdammer.nl/de-krant/archief
www.schielandendekrimpenerwaard.nl/front-page
www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/index/1
www.derazziavanrotterdam.nl
historiek.net/getuigenissen-razzia-rotterdam-digitaal-beschikbaar/45864
www.stadsarchief.rotterdam.nl

Archief BOK

Buurtkranten van 1977 tot en met 2018, diverse kleine persoonlijke archieven, jaarverslagen BOK.

Archief Stichting Historisch Hillegersberg-Schiebroek (SHHS)

Deelgemeente HiS: Jaarboekjes 1983 tot en met 2014

Gemeentegidsen *Welkom in Hillegersberg* en *Welkom in Schiebroek* uit de jaren dertig

Interviews en bijdragen

A. van Bale, Mw. W. van den Berghe, Mw. H. van den Berghe, N.Th. Berkenbosch, Mw. E. Blikendaal, P. Blonk, W. Bijl, D. Carlier, Mw. M. Delfgauw, C. van den Donker, J.C. van Duin, Mw. M.J.Th.M. Engelhard, T. van Eijdsen, Mw. M. Fondse, A. Gazenbeek, F. van Harskamp, Mw. A.C. Haubrich-van der Horst, Mw. E. Henkes, B.N.J. Heuer, R. Hilz, J. Hokke, Mw. N. de Jager, R. Keesmaat, Mw. A.D. Klaassen, H. Kamps, Mw. R. Kolpa-Gazenbeek, H. de Koning, Mw. W. Korob-Wetsteijn, P. Kouwen, Mw. H. Kouwenhoven-de Winter, K. Kunst, E. van Leeuwen, F. Lionaar, Mw. S. v.d. Lubbe, Chr. Mast, Mw. S. Nelissen, Dhr. en Mw. Van Inge v.d. Spek, C. Numan, W. van Nunspeet, Mw. T. Opschoor, T. Oskamp, Th. Paalman, A. Pieterse, F. Peutz, J. Pierweijer, A. Pruijsten, Mw. M. Radius, Dhr. en Mw. P. v.d. Ree, Stichting RoMeo, Mw. J. Schimmelpennink, Mw. I.M. Schwedler-Maes, Mw. J. Smelt, A. Smol, Mw. J. Snelleman, H. Stapels, B. Stapelkamp, F. Stuurman, Mw. A. Tuijnenburg Muis-Breugem, H.J. van Weelden, Mw. A. van Zoelen.

Colofon

© 2019

In opdracht van Bewoners Organisatie Kleiwegkwartier (BOK)

© Henk Koetsveld, Rotterdam (info@bokrotterdam.nl)

vormgeving: A10plus, Rotterdam

drukker: Veldhuis Media, Raalte

Verantwoording beeldmateriaal

Bij enkele illustraties is de bron direct vermeld.

Daarnaast zijn foto's gebruikt die eigendom zijn van T. van Eijsden: brand van Lith en brandweer, A. Gazenbeek: Bergpolderplein, Elektroweg en gemeentegids Hillegersberg; Mw. A.C. Haubrich-van der Horst: Schiebroek Uitweg; K. Kunst: koeien op schapeneiland; A. Smol: vergunning; H.J. van Weelden: Kolenhandel woning en bedrijf. De nieuwbouw in de Margrietstraat is van Projectontwikkelaar CasaA. Alle luchtfoto's komen uit de collectie Aviodrome Lelystad. Oude kaarten, foto's en ander materiaal waar niets bij vermeld is zijn afkomstig uit de archieven van de BOK en de Stichting Historisch Hillegersberg-Schiebroek (SHHS). Overige nieuw gemaakte foto's en getekende kaartjes: H. Koetsveld.

De uitgever Bewoners Organisatie Kleiwegkwartier (BOK) heeft er naar gestreefd de auteursrechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich wenden tot de uitgever (info@bokrotterdam.nl).

'Het enige wat niet
is veranderd, zijn de
mensen. Die blijven
altijd hetzelfde.'

In de afgelopen eeuw is rond de oorspronkelijke Cleyweg de woonwijk het Kleiwegkwartier ontstaan. Henk Koetsveld beschrijft de ingrijpende transformatie van het agrarische gebied naar de levendige, populaire Rotterdamse wijk die het nu is. Hij gaat in op verschillende aspecten van de ontwikkelingen van de laatste eeuw en plaatst daarbij het Kleiwegkwartier temidden van de ontwikkelingen in de maatschappij. Niet alleen het ontstaan en de ontwikkeling van de gebouwde omgeving komt aan de orde, ook het leven en werk van de bewoners van het gebied worden boeiend beschreven. Het boek geeft nieuwe informatie over de stad Rotterdam en zijn bewoners in het algemeen en die van Hillegersberg en Schiebroek in het bijzonder.

Jan Cees van Duin

ISBN 978 9090319797

**KLEI
WEG
KWARTIER**